

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRAM

Fra Ringkøbing Amts Museer · 1987

FRAM

ISBN 87-88412-10-5
ISSN 0108-3643

FRAM

Fra Ringkøbing Amts Museer

1987

Museumsrådet i Ringkøbing Amt

FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer
udsendes af Museumsrådet i Ringkøbing Amt som fælles årbog for de museer,
som er tilknyttet museumsrådet.

Redaktion: Ellen Damgaard, Lemvig Museum
Jens Aarup Jensen, Ringkøbing Museum
Jesper Knudsen, Holstebro Kunstmuseum
Søren Toftgaard Poulsen, Herning Museum (redaktør)

Tilrettelæggelse: Søren Toftgaard Poulsen

Omslagsfotos:

Forside: Herregården Herningsholm, opført 1579,
færdigrestaureret 1980. Rummer nu Blichermuseet

Foto: Kjeld Hansen, Herning Museum

Bagside: Mindesten for stavnsbåndets ophævelse
sat ved den første plantagefest den 20. juni 1888
i Klausie Plantage, Torsted. Stenen er tilhugget
af stifteren af Herning Museum, J. A. Trørstrup

Foto: Søren Toftgaard Poulsen

Udsnit af kort, hvortil Geodætisk Institut har ophavsret,
er gengivet med instituttets tilladelse nr. A.404/85

Tryk: Christensens Bogtrykkeri, Bogtrykkergården a/s, Struer

Ekspeditionsadresse:

Skjern-Egvad Museum, Bredgade 73-77, 6900 Skjern. Tlf. 07 35 22 50

Indhold

- Museumsinspektør Søren Toftgaard Poulsen, Herning Museum:*
7 Stavnsbåndsløsningen og landboreformerne i Ringkøbing Amt
- Museumsinspektør Hans Rostholm, Herning Museum:*
39 De første bønder
Landbrug i Danmarks bondestenalder og bronzealder
- Museumsinspektør Jens Aarup Jensen, Ringkøbing Museum:*
61 I jernalderbondens spor
- Museumsinspektør Torben Egeberg Hansen, Skjern-Egvad Museum:*
79 De højryggede agre
Kortlægning af marker fra før landboreformerne
- Museumsinspektør Ellen Damgaard, Lemvig Museum:*
87 Lykkelige bønder – hvis de kender deres fordele
- Museumsinspektør Kim Clausen, Skjern-Egvad Museum:*
109 Frihed for stavnsbåndet eller frihed til studehandel?
- Museumsinspektør Gudrun Gormsen, Hjerl Hedes Frilandsmuseum:*
125 Bindingsværk og grundmur
Åshuse og udskudshuse
- Museumsinspektør Esben Graugaard, Holstebro Museum:*
140 Studehandel i Ringkøbing amt efter 1788
- 168 Glimt fra museernes arbejdsmark
- 190 Støt dit lokale museum

Forord

Museerne i Ringkøbing amt har i anledning af 200-året for stavnsbåndsløsningen undtagelsesvis gjort FRAM 1987 til et tema-nummer for landbrugsemner. Målet har været at beskrive væsentlige perioder i Ringkøbing amts landbrugshistorie og landbokultur. Tema-nummeret indgår som en del af et stavnsbåndprojekt, hvorom landbo- og husmandsforeningerne og museerne i Ringkøbing amt samarbejder. Alle forfatterne har lagt et ekstra stort arbejde i artiklerne, hvorfor årbogen er blevet meget omfattende.

Herning Museum, marts 1988

Søren Toftgaard Poulsen
Redaktør af FRAM

Landbo- og husmandsforeningerne i Ringkøbing Amt bringer nedennævnte sponsorer en oprigtig tak for økonomisk støtte til markering af 200 året for Stavnsbåndets løsning.

Ligeledes bringes amtets kulturhistoriske museer en stor Tak for samarbejde omkring den regionale markering af Stavnsbåndsjubilæet, bl.a. ved at udgive årbogen FRAM 1987 som tema-nummer for den specielle vestjyske udvikling.

Landboforeningerne i Ringkøbing Amt
Hany Nicolaisen

Husmandsforeningerne i Ringkøbing Amt
Peder R. Thomsen

Alm. Brand, Holstebro-Herning
Andelsbanken, Holstebro
Bikuben A/S, Holstebro
Dansk Landbrugs Realkreditfond,
København
Holstebroegnens Andels Grovvare-
forening, Aulum
Idagaardfonden, Holstebro
Kreditforeningen Danmark, Herning
Kvægavlsforeningen for Ringkøbing Amt
Midtbank A/S, Herning
Nykredit, Ringkøbing
R.A.V. Fonden, Holstebro
Ringkøbingegnens Andels Grovvare-
forening, Hee

Ringkøbing Amts Vareindkøbsforening,
Holstebro
Ringkøbing Bank A/S, Ringkøbing
Ringkøbing Landbobank A/S,
Ringkøbing
Shell Center Vest, Herning
Skjern Bank A/S, Skjern
Sparekassen SDS, Herning
Superfos A/S, Ringkøbing
Tarm Bank A/S, Tarm
Topsikring, Herning
UNO-X A/S, Herning
Vestjysk Bank A/S, Holstebro
Vestjysk Korn A/S, Ringkøbing

Stavnsbåndsløsningen og landboreformerne i Ringkøbing amt

»I øvrigt erklære Vi paa det høytideligste og ved vort kongelige Ord, at den Frihed, som herved tilsiges Bondestanden i vort Rige Danmark, ikke alleene skal have sin Virkning til de i denne Lovgivning fastsatte Tidspunkter, men endog stedse være uigienkaldelig og paa ingen Maade kunne svækkes eller indskrænkes. Thi byde Vi herved og allernaadigst befale: Stavnsbaandet til Godserne skal aldeles ophøre fra den 1ste Januarii Aar 1800, ...«

Med disse kongelige ord indledes den lange række af paragraffer i den berømte »Forordning om Stavnsbaandets Løsning fra Godserne for Bondestandens Mandkjøn i Danmark«, underskrevet af Christian 7. den 20. juni 1788.

Med rette er mændene bag forordningen blevet lovprist i høje toner. Dette gælder i første række godsejer Christian D. Reventlow, juristen Christian Colbjørnsen og godsejer A. P. Bernstorff. Naturligvis kan kronprins Frederiks – den senere Frederik 6.s – indstilling til en ændring af forholdene for bondestanden ikke underkendes. Det synlige nationale symbol for stavnsbåndets ophævelse er uden sammenligning Frihedsstøtten i København. Bondefrihedsmonumentet blev i årene 1792-1797 rejst af københavnske borgere som en hyldest til kronprinsen – og mere indirekte – de fri-

hedsideal, som rystede verden i årene omkring den franske revolution i 1789.

Digteren Thaarups tekst på Frihedsstøtten svarer helt til den dengang begyndende romantiske menneskeopfattelse, der var grundet på naturretens forudsætninger. På frihedsstøtten står: »Kongen bød: Stavnsbaandet skal ophøre, Landbolovene gives Orden og Kraft, at den fri Bonde kan vorde kjæk og oplyst, flittig og god, hæderlig Borger, lykkelig«.

Forordningen om stavnsbåndets ophævelse blev så vigtig, fordi den var et nødvendigt led i en lang kæde af radikale landbrugslove, som gennem få årtier fuldstændig ændrede det danske kulturlandskab, skabte helt nye forudsætninger for erhvervslivet og lagde kimen til vor tids politiske og kulturelle demokrati. Den 20 juni er dødsdatoen for det middelalderlige og feudale godsejrvælde, og det er samtidig fødselsdatoen for det liberalistiske samfund med dets nye og individualistiske menneskeopfattelse. Loven om stavnsbåndets ophævelse var en lov, der blev gennemført fra oven, i modsætning til mange af de øvrige reformlove i disse år. Mange af reformlovene blev i langt højere grad båret frem af dagliglivets realiteter.

Stavnsbåndet indførtes i tilknytning til genindførelsen af landmilitsten i 1733. Kun mænd fra bondestanden kunne udskrives til

Ved hundred års jubilæet for stavnsbåndets ophævelse i 1888 indsamlede bønderne i Resen og Humlum penge til en mindesten. I 1902 rejste de denne lokale frihedsstøtte i Toftum Plantage. Stedet udviklede sig til en folkelig mødeplads med pavillon og danse-scene. I dag er der campingplads, offentlig badestrand og sommerhusby i nærheden.

tjeneste i landmilitser. Landet opdelt i lægder af et bestemt antal hartkorns størrelse, og det påhvilede godsejerne at sørge for, at mandskabet blev stillet til rådighed for militser på sessionerne. Det var således godsejernes ansvar, at der udfærdigedes lægdsruller over alt mandskab i alderen 14-

36 år. Lavalderen for soldatertjenesten var 18 år. Men ikke nok hermed. For at godsejerne kunne være sikker på, at også karlene var på godset, når der var brug for at udskrive dem som soldat, hed det i bestemmelsen: »Ingen Bondekarl maa give sig fra det Gods, hvor hand er fød, saa lenge hans Hosbond kan skaffe ham Tjeneste, med mindre hand er over de til Enrolleringen fastsatte Aar ...«. I 52 år var denne bestemmelse om den mandlige befolknings bundethed til fødestavnen gældende. I flere omgange blev bestemmelsen skærpet. Mest ved loven i 1764 der gav godsejerne ret til det unge mandskab fra det fyldte fjerde år til de fyldte fyrré år. Ville en mand i denne aldersgruppe forlade sit godsområde, skulle han indhente fripas fra godset, hvorunder han hørte. Dette bevilgedes i mange tilfælde, men det var næsten altid betinget af, at vedkommende meldte sig tilbage på godset på godsejers forlangende. Ofte måtte en karl, der ville rejse ud, stille kaution, for eksempel ved at en anden forpligtede sig til at springe soldat i stedet for, hvis den fripas var udstedt til ikke vendte hjem som aftalt. I stavnsbåndperioden var der mange rømningssager for bortrømte karle især i Vestjylland. Tjenestetidens længde var 12 år, men i fredstid skulle soldaterne kun stille til eksercits ved kirken om søndagen. De seks hverdage om ugen kunne soldaten således arbejde som tjenestekarl for bonden.

Landmilitser og fæstevæsen

Af en ganske særlig betydning blev bestemmelsen om, at når en karl fæstede en gård, blev han samtidig fritaget for soldatertjeneste. Dette gjaldt både hvis han allerede var i

soldatertrøjen, og hvis han fæstede gård inden udskrivningen som soldat, hvorved karlen helt kunne slippe for soldatertjenesten. Hvis en karl derimod nægtede at indgå fæstekontrakt på godsejerens betingelser, kunne godsejeren faktisk som hævn lade karlen springe soldat, selv om karlen allerede havde udstået soldatertjenesten. Det samme gjaldt gårdfæstere, som af en eller anden grund forsoede deres fæstegårde.

Disse regler kunne jo medvirke til at nedbryde solidariteten i bondebefolkningen. Velhavende fæstebønder kunne købe sig til et fripas for deres sønner, mens mindre bemidlede husmandssønner og landarbejdere måtte springe soldat i stedet for.

Et af de mere kendte eksempler herpå, er fæstebonden Laurids Tang i Nørre Tang i Ulfborg, som i 1751 betalte 100 rdl. samt brugsretten til et engstykke, for at opnå et fripas til sin søn Peder Tang, der skulle i købmandslære i Ringkøbing. Og for kort at fuldende historien, var den 35 år senere vel-situerede købmand Peder Tang i stand til at købe godset Nr. Vosborg, som han var frikøbt fra som helt ung.¹

Rømninger

Det var langt oftere uviljen til at fæste forsømte eller dårlige fæstegårde end frygten for at springe soldat, som fik karlene til at rømme fra det gods, de var hjemmehørende på. Amtmand C. Teilmann til Lundenæs og Bøvling amter, indberetter i 1737, at der er rømmet 199 karle til Fyn, Sjælland og især Holsten. Dertil kommer rømninger fra Rysensten og nogle andre godser. Der angives nogle tal for godser med flest rømninger: Viumgård 8, Grubbesholm 10, Øster-

I 1888 var der på grund af Estrups provisorielove ikke politisk fodslag i landbruget. Mens venstrebønderne på Holstebroegnen satte en frihedsstøtte på Sir Lyngbjerg, satte højrebønderne denne obelisk overfor stationen i Holstebro. Siden er den flyttet til Folkeparken ved Vandkraftsøen. En helt anden stil valgte degnen og senere museumsmanden J. A. Trøstrup, da han i Klausie Plantage i 1888 satte et minde for bondefriheden. Se omslagets bagside.

gård 11, Skrumsager 29, Lundenæs 23, Lergrav 18, Herningsholm 5, Sindinggård 4, Tanderup 5, Rydhave 13, Søndervang 4, Bækmark 9 og Gudumkloster 5.

Som de væsentligste årsager til de mange rømninger fra vestjyske amter angiver Teilmann: »Jordens sandighed og derfor dårlige fæstegårde, indrulleringen som soldat og håbet eller ønsket om at opnå højere løn andre steder«. Det sidste kunne især opnås i Holsten eller i Holland, der i erhvervsmæssig henseende var langt mere dynamisk end Danmark². Rømningerne syntes at være aftagende i slutningen af stavnsbåndstiden, men endnu i 1750erne forsvandt mange for bestandig fra godserne. I 1753 rømte 8 personer fra Pallisbjerg i Staby og i 1757 efterlystes hele 17 karle hørende til godset.³

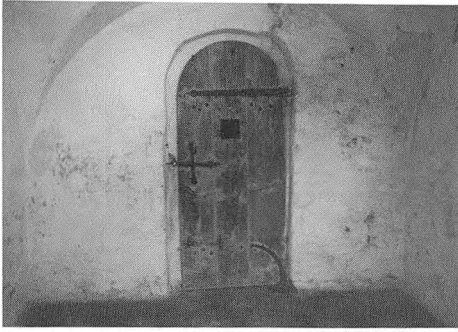
Karlene brugte rømning som den sidste udvej, hvis de ikke kunne affinde sig med situationen på det hjemlige gods. Det største antal karle, der forlod hjemstavnen og som tog midlertidig eller varig tjeneste i andre egne, gjorde det sandsynligvis på fuld legal vis med fripas og skudsmålsbog i den skønneste orden.

Mange karle fra vestkysten og hedeegnen rejste om vinteren til Fyn, hvor de arbejdede som tærskere, og når de kom hjem om sommeren, rejste de, der kunne undværes, til f.eks. Sild, Føhr og Pelworm, hvor de atter tjente en ganske god løn ved at høste korn med segl. Disse rejser var ikke blot godkendt af proprietærene, men var måske ligefrem organiserede af proprietærene selv. I 1769 førte bønderne i Sinding sag mod Mads Lillelund på Sindinggård. Det hedder blandt andet i anklagen, at Mads Lillelund krævede, at bondesønnerne skulle tage tjeneste på Fyn og andre »langt borte-

I følge traditionen har denne jernkugle været benyttet som lod til at hænge op i fødderne på de arme hovbønder på Sindinggård, når de måtte ride på træhesten. Det er dog højst tvivlsomt, om hovbønderne har prøvet træhesten på Sindinggård. Træhestene hørte hjemme på eksercerpladserne ved kirkerne. Jernkuglen vejer sine 10 kg og er formentlig en gammel kanonkugle påsat en øsken. Opbevares på Herning Museum.

liggende steder«, hvor de endog måtte gøre tjeneste for en lille løn. Mads Lillelund forsvarede sig med, at de unge karle bad ham hjælpe sig med at finde pladser på Fyn, hvor han havde mange bekendte.⁴ Forholdet er måske dette, at Mads Lillelunds virksomhed som arbejdsformidler er med til at presse lønningerne i vejret, og dette har ikke været i fæstebøndernes interesse, da det jo var bønderne, der var de største forbrugere af tjenestekarle blandt andet på grund af hoveriet.

I hovedbygningens nordlige ende findes endnu arresten eller fangekælderen godt sikret under de tunge hvælvinger. Kriminelle og andre arresterede har kun opholdt sig her i kortere tid, da de dømte normalt overførtes til tugthuse eller fæstningsarbejde. I 1700 årene var almindelige bønders retssikkerhed ofte bedre, end vi ville forvente. Men selvfølgelig kunne fangehullet virke afskrækkende.

De ældste dele af Rysenstens hovedbygning er fra 1638. Allerede fra 1536 var det et kgl. len, som 1660 omdannedes til Bøvling amt og 1672 oprettedes baroniet Rysensten. Det tog Jyllands største godsslagter, P. S. Fønss til Løvenholm, godt ti år at slagte amtets næststørste godsimperium, men 1809 var Rysensten ribbet for alt fæstegods.

Et af de mest veldokumenterede eksempler på denne regelmæssige form for sæsonarbejde er oplysningerne om en karl fra Sdr. Vosborg. Hans rejste i perioden 1779-1787 til Sønderjylland hver sommer for at gøre sommertjeneste. Hans pas blev stemplet og underskrevet, dels i Varde, dels i Gredstedbro, både på uturen og på hjemrejsen.⁵

De jyske godsejeres »tillidsskrift«

Efter stavnsbåndsløsningen i 1788 var der fra brede godsejerkredse en ikke ringere modstand mod bøndernes frigivelse eller måske rettere mod befolkningens og arbejdskraftens bevægelsesfrihed. Den mest markante opposition mod loven blev tilkendegivet af 103 jyske godsejere, som på det årlige snapsting, som landstingets årlige

junitermin i Viborg kaldtes, var blevet enige om at sende en deputation på to mand til kronprinsen. Denne fejrede netop hvedebrødsdagene i Slesvig, men de to jyske ud-sendinger fik dog afleveret et »tillidsskrift« til Kronprinsen. Ordet »tillidsskrift« var dog blot et dække over en meget alvorlig klage, der i hårde vendinger beskrev den skade, som visse landbolove og stavnsbåndets ophævelse i særdeleshed havde påført godsejerne. Efter noget halvhjertet at have lykkehønsket bønderne med deres nyvundne »menneske-frihed« fortsætter klageskriftet:⁶

»Ikke desmindre viser Følgerne strax, at Bønderkarlene, som ere skienkede denne Frihed, førend de har forstaaet at bruge den, rømme fra de Godser og Egne, som høiligen trænger til deres Nærværelse. Og

ere ligesaa trodsige som modvillige og dovne under Arbeidet, de agter ikke længere Befalinger om hvad de skal forrette, men det er nu stedse vilkaarlig, om vi kan faae Jorden besaaet og Afgrøden i vore Huse. Vi selv og vore Bønder føle allerede stort Af-savn paa Tienestefolk.«

I noget tilslørede vendinger opfordrede godsejerne kronprinsen til at ændre de nye bestemmelser, så »at det maatte komme nærmere overens med vor Lands iværende Forfatning, og som kunde blive staten og Undersaatterne til mere almindelig Nytte.« Det siges ikke lige ud, at man ønsker stavnsbåndet tilbage, men for ikke at kunne risikere en anklage for opsætsighed mod landets love, nøjedes de utilfredse godsejere med at antyde det. Men lige så slemt var det, at man ved loven af 11. juni 1788 om studehandelens frigivelse havde frataget proprietærene et århundred gammelt monopol på denne handel. I »tillidsskriftet« udtrykkes utilfredsheden således:

»I den Tid Bønderne ikke maatte stalde, og Øxenhandlerne vare pligtige at kiøbe Staldstudene på Herregaardene, kunde vi, ved at foere vores Korn i Øxene, nogenledes udbringe Revenüerne af Gaardene, men nu gaae Studene ud af Landet, førend de naae den rette Størrelse, til at stalde, og dette gjør Staldningen, hvortil vi efter vore Privilegier og Landets forrige Anordninger vare berettigede, saa vanskelig, at de Speculationer, efter hvilke endeel af os have sat vore Penge i Jordegods, aldeles tilintetgøres.«

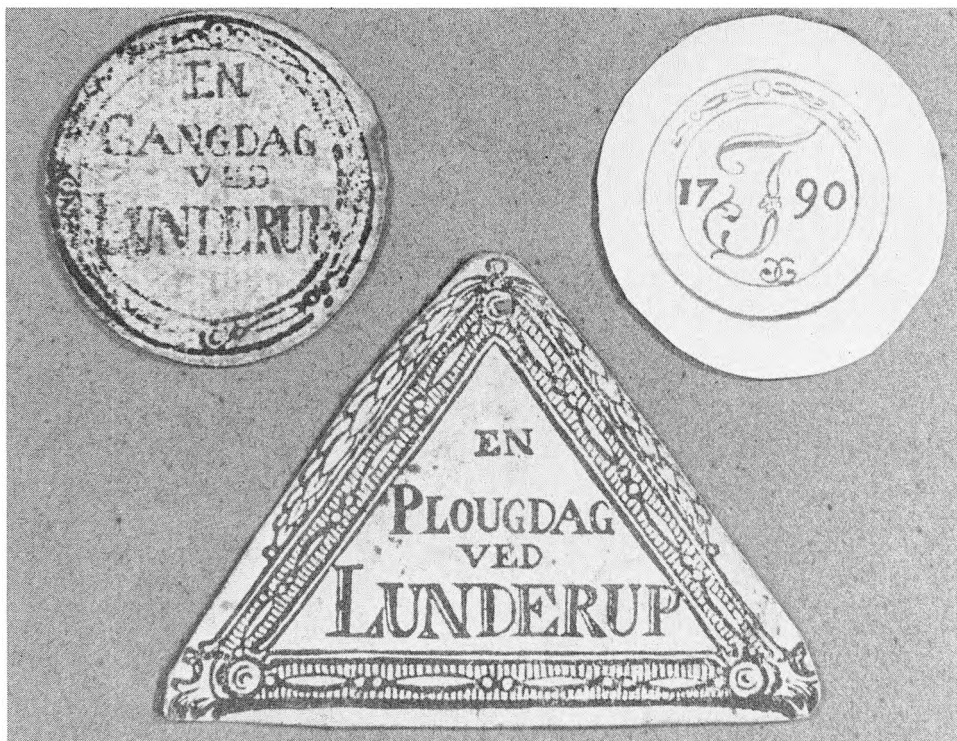
De hårdt ramte jyske godsejere førte endnu mange klagepunkter frem i det 25 sider lange klageskrift. Christian Colbjørnsen, som var sekretær i landbokommissio-

nen, affattede et endnu skrappere modskrift til jyderne. Polemikken udartede, og sagen endte for højesteret, men godsejer Tønne v. Lüttichau til Åkjær, der havde affattet det famøse »tillidsskrift«, solgte sine godser i Danmark og drog i frivillig landflygtighed. Medunderskrivere af den opsigtsvækkende klage var følgende 14 godsejere i Ringkøbing amt: Dinesen til Nr. Holmgård i Mørborg, Fischer til Quistrup i Gimsing, Gjedsted til Tviskloster, Hoffmann til Åberg i Vedersø, Hofmann til Sdr. Vosborg, Hansen til Landting, Jermiin til Lønborggård, Jermiin til Ausumgård, v. Irminger til Pallsbjerg, Linde til Møltrup, Linde til Handbjerg Hovgård, Richter til Voldbjerg, Schou til Volstrup, Wandborg til Kappel, og af folk uden for amtet, men alligevel af interesse for os, Jelstrup til Kokkedal – tidligere Gudumkloster – og Teilmann til Nørholm.

Colbjørnsens kraftige reaktion på jydernes klage viser, at man i regeringskontorerne har taget sagen meget alvorlig. Klagerne blev dog afvist helt i regeringen, og, som vi senere skal se, tog mange af de vestjyske godsejere konsekvensen af de nye tider med en næsten overdreven grundighed. I løbet af få år havde de næsten alle fuldstændig adspiltet deres godser.

Landboreformerne

Landboreformerne er betegnelsen for en lang række love og forordninger, som kom i perioden 1760-1810. De omfattede så at sige alle forhold vedrørende landbrugserhvervet. Tilsammen udgjorde de mange landbolove en gigantisk jordreform, der så afgjort er den største i vort lands historie.

For houbønderne var en nøjagtig bestemmelse af hoveriet en af de vigtigste reformer. Fæstekontrakten skulle vedhæftes en nøjagtig opgørelse af gårdens hoveri til godset, og houbonden kunne forlange en kvittering for en dags udført hovarbejde. Disse hoverikvitteringer for en ploudag eller en gangdag er fra Lunderup ved Varde. Lunderup ejedes af den ansete A. C. Teilmann til Nørholm. Opbevares på Herning Museum.

Det tog sin begyndelse med nedsættelsen af »Kommissionen til landvæsenets forbedring« i 1757. I de kommende tre år stod kommissionen bag udstedelsen af nogle forordninger vedrørende fællesskabets indskrænkning og ophævelse mellem landsbyer og lodsejere – men ikke mellem landsbyens bønder. Kommissionens arbejde blev dog i nogen grad truet af den jyske selvejerbevægelse, hvorfor man i 1761 udstedte et forbud mod frasalg af fæstegods fra

godserne. I 1768 ændredes kommissionen til et generallandvæsenkollegium, det vil nærmest sige et slags ministerium. I 1769 udstedtes en række forordninger om hoveriets bestemmelse, om selvejerbønder, om straf for nedlæggelse af bøndergårde og om fællesskabets videre ophævelse.

I Struensens kortvarige regeringsperiode fra 1770-1772 kom en meget radikal bestemmelse om et loft over hoveriet. Bestemmelsen var i virkeligheden en betydelig

begrænsning af hoveriet på mange godser. I Struenseperioden diskuterede man også på embedsmandsplan, om man skulle gennemføre en ophævelse af bøndernes stavnsbånd, men Struenses fald i januar 1772 medførte faktisk en ophævelse af de fleste love indført af hans regering. Udviklingen blev skruet mange år tilbage. Men værst for bønderne var det, at begrænsningerne i hoveriet ophørte og ubestemt hoveri, »som det havde været af arrild«, indførtes igen.

I 1776 og 1781 kom de vigtige bestemmelser om udskiftningen af jorderne og ophævelse af dyrkningsfællesskabet blandt bønderne. Disse love blev nok reformårenes allervigtigste, fordi man nu gik i gang med den fantastiske opmåling og udskiftning af de enkelte landsbyers og ejerlavs ager, eng, hede, mose og skov. Dette foregik over hele kongeriget og ad frivillighedens vej.

I 1787 kom en vigtig lov angående forholdet mellem fæstebønder og jorddrotter. Heri sikredes de gensidige rettigheder og pligter. Som allerede omtalt kom jo så love om studehandelens frigivelse og stavnsbåndets ophævelse i 1788. I 1790'erne kom et stort antal love og bestemmelser omkring hoveriet og indgåelsen af hoveriforeninger på alle godser. Fra 1799 skulle alt hoveri være bestemt for bønderne, men dette omfattede ikke husmandshoveriet, der selv efter påbudet af 1807 vedblev at være ubestemt. Udskiftningen medførte et behov for bestemmelser om indhegning af markerne eller gårdene, hvilket resulterede i lovgivning herom i 1794. Forbundet hermed var loven om forbedring af vejvæsenet i 1793. I 1805 kom den så utrolig vigtige lov om skovfredning, i følge hvilken det blev for-

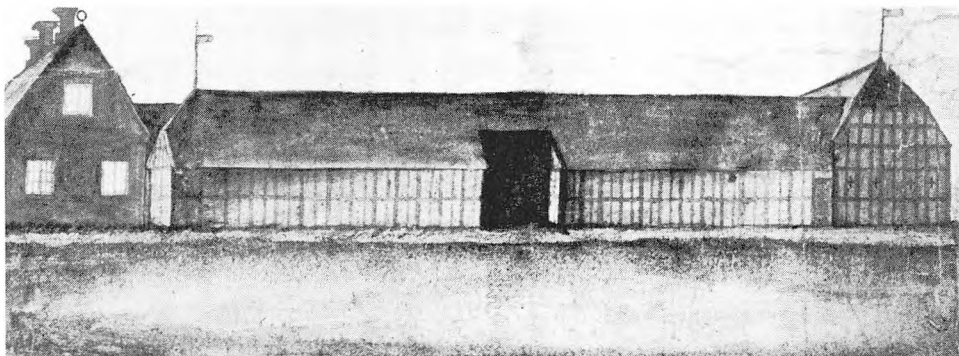
budt at drive svin på olden og lade kreaturer græsse i skovene. Herved blev de sidste sparsomme rester af landets skove reddet for eftertiden. For Ringkøbing amt havde dette dog kun ringe betydning, da der næsten ingen skov var tilbage. I 1810 kom lovene om tiendevæsenet, hvorefter der blev mulighed for at afløse tiende med penge i stedet for korn i kærven. Samme år kom en bestemmelse om udstykning af gårdene med begrænsning af muligheden for at udparcellere i alt for små gårde eller ejendomme.

Hermed var landboreformernes tid rundet ud. Statsbankerotten og den efterfølgende landbrugskrise i de følgende to årtier satte udviklingen i stå på en lang række områder indtil hen imod 1840, hvor der atter kom mere fart over landbrugserhvervet.

Landbrugsstrukturen før reformerne

Den almindelige landbrugsstruktur før landboreformerne var den fra middelalderen nedarvede feudale godsstruktur. Spredt ud over landet lå herregårdene, som regel med hovedgårdsjorden eller hovmarken nogenlunde samlet i nærheden af herregården. Bøndergårdene lå i størstedelen af Danmark samlet i landsbyer. I Vestjylland lå dog en ret betydelig del af gårdene spredt i landskabet som »enestegårde« eller »enkeltgårde«. Dette gælder i særdeleshed Ringkøbing amts nordligste sogne langs Limfjorden, men også i høj grad hedeegnene i amtets østlige del. Ved en opgørelse fra 1789 var ca. 30 procent af gårdene enlige gårde, mens resten af amtets gårde var fordelt på knap 400 landsbyer med 4-5 gårde i gennemsnit.⁷

Fæstegården Nørre Tang i Ulfborg hørte under Nr. Vosborg, og fæstebonden Laurids Tang er nok det bedste eksempel på, at man selv i stavnsbåndets århundrede kunne stige opad i det sociale system. Tre sønner blev godsejere på hver sit af egnens store godser: Timgård, Udstrup og Nr. Vosborg. Laurids Tang måtte give 100 rdl. og brugsretten til et engstykke for et fripas til sin ældste søn Peder Tang, der gik i købmandslære i Ringkøbing. I 1786 erhvervede han Nr. Vosborg. Akvarel i Ringkøbing Museum.

Landsbyens dyrkede marker blev drevet i et ofte kompliceret dyrkningsfællesskab, der medførte, at den enkelte gård havde sine agre spredt ofte på 50-100 forskellige steder. Dette medførte naturligvis mange praktiske problemer, for eksempel transportproblemer, men på den anden side gav det komplicerede system en næsten perfekt fordeling af jorden i bonitetsmæssig henseende. Alle fik noget af både den gode og den dårlige jord i forhold til gårdens tilliggende. Fællesskabet omfattede også de uopdyrkede arealer, som for eksempel i Vestjylland udgjorde over halvdelen af jorden. Det var især de store heder og moser, hvorimod der næsten ingen skov var tilbage i Vestjylland mod slutningen af 1700-årene. I modsætning til de dyrkede marker var de enkelte gårdes andele af hederne og moser-

ne sjældent adskilt, man benyttede nærmest disse store områder efter behov.

De allerfleste bønder var fæstebønder, som havde indgået en skriftlig fæstekontrakt med husbonden, godsejeren. En ny fæster skulle almindeligvis lige efter fæstekontraktens indgåelse betale indfæstning, som normalt var et ret betydeligt pengebeløb, som ikke sjældent svarede til en trediedel til henvend halvdelen af fæstegårdens handelsværdi. Derefter skulle fæstebonden hvert år betale landgilde til husbonden. Som regel bestod landgilden af et mindre kontant pengebeløb samt et større beløb i naturalier som for eksempel korn, smør, hø eller andet.

Den største og tungeste afgift, der hvilede på fæsteren, var hoveriet, der i tiden før landboreformerne var ubestemt eller vil-

kårlig de fleste steder. Det vil sige, at gods-ejeren kunne tilsige bønderne nogenlunde efter behov eller forgodtbefindende. Hove-riet bestod af mange forskellige ydelser: al slags markarbejde, lyngslæt, tørvegravning, tærskning og meget andet. Strøgodset, det vil sige gårde, der lå så langt væk fra godset, så de på grund af den lange afstand dårligt kunne yde arbejdshoveri, betalte normalt hoveri i penge og kørsel, de såkaldte ægter. Som regel var det en fordel for fæsteren at yde et pengebeløb i stedet for at yde arbejdshoveri alene af den grund, at det følte mindre ydmygende end arbejdshoveriet.

Generelt var mange af de vestjyske godser små og hoveriydelserne var oftest meget mindre end i det østlige Danmark. Men selv om den vestjyske fæstebonde normalt havde langt bedre vilkår i så henseende end sin østdanske kollega, så var der alligevel store lokale forskelle i Vestjylland. De tyndtbe-folkede hedeegne medførte mange steder næsten godstomme områder, hvor gårdene ejedes af fjerntliggende herregårde.

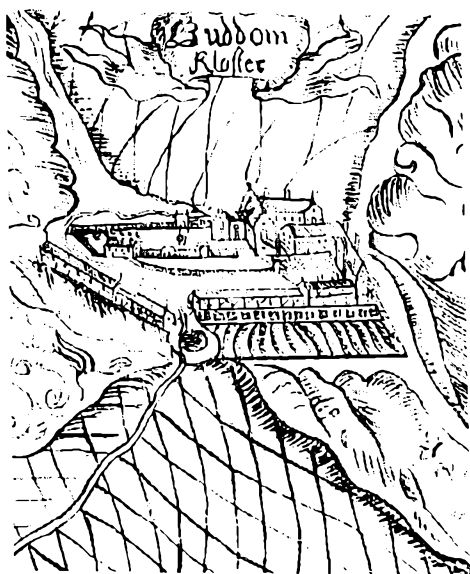
Ringkøbing amts største godser var i første række Lundenæs med 1896 tdr. hartk. fæstegods i 1772, Rysensten med 1022 tdr. hartk. i 1797 og Herningsholm med 753 tdr. hartk. fæstegods i 1751. Dernæst fulgte Voldbjerg med 483 tdr. hartk. i 1770, Løn-borggård og Skrumsager med henholdsvis 363 og 366 tdr. hartk. fæstegods. Disse store godser ejede fæstegårde viden om, og Lundenæs især havde sit strøgods spredt over det meste af amtet med undtagelse af de nordligste herreder.

Da Christian 5.s matrikel forelå i 1688, var der i alt 80.334 gårde og huse med jord i Danmark, heraf fandtes de 5.093 i Ringkø-bing amt. Af disse gårde og huse ejede kro-

nen – det vil sige staten – 7,5 procent, kir-ken 8,5 procent, stiftelser 0,5 procent, ade-len 55 procent, borgerlige besiddere 25 procent, og selvejerbønder ejede kun 3,5 procent af amtets jord. Mellem 1688 og 1750 skete der yderligere en formindskelse af selvejerbøndernes andel og en forøgelse af de borgerlige besidders andel. De fleste selvejergårde fandtes i amtets sydligste del i det tidligere Lundenæs amt og et betydeligt mindre antal i de frugtbare sogne omkring Lemvig. Matrikelen fra 1688 angiver 123 selvejergårde og 4 selvejerhuse i Lundenæs amt og 34 selvejergårde og 9 selvejerhuse i Bøvling amt.⁸ Selvejerbønderne var altså også i det vestlige Jylland blevet en sjælden race, men som vi senere skal se, var netop disse få jordbesiddere utrolig virksomme, da tiderne forandrede sig omkring 1760.

Noget måtte gøres

I 1730erne var det krisetider for de danske godser, og en frygtelig kvægsyge havde i 1746 medført et tab på mindst 300.000 stk. hornkvæg på landsbasis. Men derefter gik det rask fremad for landbruget. I England begyndte i århundredets begyndelse en udvikling frem mod forbedringer i landbruget. Disse forbedringer bestod i udskiftning af jorden, nye afgrøder, ændrede driftssystemer og frie forpagtningssaftaler i stedet for fæstesystemet. Mange danske godsejere ønskede på inspiration heraf at effektivisere godsdriften og forbedre dyrkningsmetoderne, for eksempel ved mergling, nye sædskifter og nyopdyrkning. Disse bestræbelser betød imidlertid mere hoveri for fæstebønderne, som jo derfor ikke havde nogen interesse i, at udbyttet på godset blev større.

Gudumkloster i Gudum sogn syd for Limfjorden var før reformationen i 1536 et nonnekloster under benediktinerordenen. Senere blev den ryttergods under kronen, som afhændede den i 1717. Oprindelig lå klosteret i ådalen, men flyttedes senere op til sognekirken. Det givne stik er fra Resens Atlas.

Utilfredsheden blandt bønderne voksede. Godsejerne svarede igen med kravet om strengere stavnsbånd, som vi allerede har set. Omvendt blev mange godsejere klar over, at de gravede deres egen grav ved at forøge hoveriet så meget, at fæstebønderne forarmedes yderligere. Fremgang på godsene kunne let betyde tilbagegang for hovbønderne. Og hvis fæstegårdene skulle have fordel af de nye driftsmetoder, var det århundredgamle fællesskab en alvorlig hindring for indførelsen af de nye metoder, fordi det var så svært at blive enige om ændringerne.

Situationen var temmelig fastlåst. Skulle det danske samfund moderniseres på linie med det engelske og hollandske, måtte der gøres noget. Der kan dog næppe være tvivl om, at de mange enestegårde i Vestjylland med det mindre stift organiserede dyrkningsfællesskab, end det var almindeligt i Østjylland og på Øerne, gjorde det lettere at indføre nye metoder i Vestjylland end i det øvrige Danmark.

En epokegørende auktion på Gudumkloster

I 1750erne begyndte i Ringkøbing amt en udvikling, som på det nærmeste en overgang truede med at rende både den danske regering og debatten om forbedringer i landbruget over ende. Det tog sin begyndelse i det små, men truede snart med at brede sig som en hedebrand.

Den 1. september 1757 holdtes auktion over 6 gårde i Skodborg-Vandfuld herreder.⁹ Sælgerne var arvingerne til afdøde Lars Vandborg. Først holdtes auktion over gårdene enkeltvis, dernæst blev gårdene udbudt samlet. De højstbydende fra begge auktionsrunder måtte i nogle timer stå ved deres bud, mens sælgerne beregnede, hvad der gav den højeste salgssum: de separate bud eller buddet på alle gårdene under ét. De separate bud på de seks gårde blev i dette tilfælde approberede. Det interessante ved køberlisten er, at fæsteren Niels Magård i Tørring sogn købte sin egen fæstegård til selveje for 359 rd. De andre købere var selvejerbonden Christen Stigaard i Houe, som købte en gård i Rom og en i Vandborg. Selvejerbonden Niels Pedersen i Sdr. Vinkel købte en gård i Heldum, Købmand Mads

Da godsejer J. F. Vedel i 1757 på en mindeværdig auktion solgte Gudumkloster, købte 13 fæstere deres gårde til selveje. Hovedgården købte sognets præst, Jelstrup, som videresolgte den i 1762 til Christen Olesen. I 1765 byggede denne det nuværende stuehus i grundmur. I fem generationer ejede denne familie gården. Til Gudumkloster hørte store hedestrækninger, den såkaldte Klosterhede, som i dag udgør en væsentlig del af Klosterhede Statskovdistrikt, der oprettedes i 1888. Foto: Kjeld Hansen.

Schmidt i Lemvig købte en gård i Houe, og dette gjorde ligeledes en vis Hr. Skaarup.

I Skodborg-Vandfuld herreders auktionsprotokol kan vi nu følge det næste afgørende træk. Godsejer Johan Frederik Wedel på Gudumkloster satte et par måneder senere, den 12. december 1757, sin hovedgård med tilhørende fæstegods under auktionshammeren. Som i det første eksempel blev hovedgård og fæstegårdene først udbudt separat, dernæst udbudt under ét. Også her var de separate bud højest og blev approberede. Den benyttede auktionsform var i høj grad usædvanlig for salget af en komplet hovedgård. Normalt ville hovedgården med det tilhørende fæstegods

kun blive udbudt samlet, eller fæstegodset ville i hvert fald kun være blevet udbudt i nogle samlede klumper. Ved auktionen på Gudumkloster solgtes, foruden hovedgården med 8 huse, 36 gårde og 1 hus i Gudum sogn, og 20 gårde og 1 hus uden for sognet. I alt en samlet godsmasse på 235 tdr. hartk.

Auktionen på Gudumkloster var dog endnu mere usædvanlig ved, at mindst 13 fæstere i Gudum købte en gård til selveje. Ofte købte fæsteren på stedet sin gård, men ligeså ofte købte han gården gennem en mellemmand. Som mellemhandler optrådte den allerede omtalte købmand Mads Schmidt i Lemvig, men hyppigst optrådte dog Gudum-Fabjergs sognepræst Lars Jo-

han Jelstrup, ikke blot som mellemmand for vordende selvejerbønder, men også som køber for egen regning, idet han ud over hovedgården med de 8 huse erhvervede 18 fæstegårde og 3 huse! Sognets præst var også blevet sognets godsejer.¹⁰

De 13 selvejekøb viste, at der blandt fæstebønderne var stor interesse for at købe gårdene til selveje, og at de også var i stand til at skaffe pengene til det. Men auktionen viste også klart, at det ikke var de almindelige bønder, som var hovedpersoner i den usædvanlige handel. Hovedpersonerne var uden sammenligning Wedel som sælger og præsten Jelstrup som den største køber. Man kan ikke lade være med at stille sig spørgsmålet, hvordan en sognepræst kunne skaffe kapital til at købe en herregård med 18 fæstegårde og 11 huse til? Svaret må findes i Jelstrups private karriere.

Jelstrup fødtes omkring 1720 i Reerslev præstegård ved Holbæk, og han blev cand. teol. i 1747. Allerede 1748 blev Jelstrup sognepræst i Gudum-Fabjerg sogne. Det var dengang almindeligt, at en nyuddannet præst måtte gifte sig med forgængerens enke for at få et embede. Således giftede Jelstrup sig med enken efter Poul Mathias Borreby, Gertrud Marie Madsdatter. Det var ikke nogen uformuende enke, som den unge præst giftede sig med, idet hun ved skifteopgørelsen efter Borrebys død i 1748 købte gården St. Hebo ved Varde for 10.548 rdl. Jelstrup giftede sig med andre ord til ikke blot et rimeligt godt embede, men også til en god gård med en ikke ubetydelig godsmængde til.

Jelstrups ægteskabskabler er langt fra slut hermed. Ved sit ægteskab med Borrebys enke bliver Jelstrup også formynder for

dennes datter, Mette Marie Borreby, som han fik gift med ingen ringere end landsdommer i Viborg, Christen de Leth, søn af den frygtede Henrik Leth på Nr. Vosborg. Og da Jelstrup blev enkemand efter hustruen, Gertrud Marie Madsdatters død i 1756, fandt han sin 2. kone på Nr. Vosborg, nemlig Henrik Leths datter Maren. Vielsen fandt sted i 1757, samme år som Jelstrup begynder som større godsspekulant.

Der er næppe tvivl om, at det dobbelte svogerskab med familien Leth på Nr. Vosborg betød et løft for den stræbsomme sognepræst. Der lever en historie om, at Henrik Leth først gav sit samtykke til ægteskabet efter, at Jelstrup efter ansøgning havde fået titel af konsistorialråd. En tom, men fornem, titel, der tildeltes fortjente præster.¹¹ Jelstrups tilgiftede ejendomme og prestige var forudsætningen for hans køb af Gudumkloster. I de kommende år afhændede han de 18 fæstegårde, som han købte samtidig med Gudumkloster på auktionen i 1757. I 1762 solgte han Gudumkloster med 8 huse, men fortsatte dog som sognepræst i Gudum-Fabjerg indtil 1765, da han købte Voergård i Østhimmerland. Alt syntes at lykkes for Jelstrup. Han solgte fæstegodset fra Voergård i 1768, og 1773 befandt Jelstrup, der da havde titel af justitsråd, sig som ejer af det meget betydelige gods Kokkedal i Øster Han Herred. I mellemtiden var han blevet gift 3. gang. Denne gang med en efterkommer af de kendte vestjyske adelsslægter Obelitzerne og Linderne, Christiane Birgitte v. Obelitz. Som herremand på Kokkedals næsten 500 tdr. hartk. og indgiftet i kendte adelsslægter var målet nået for den ærgerrige sognepræst. Pengene, der bragte ham frem på ærens vej, tjente

han ved at sælge fæstegårde til gode priser.

Johan Frederik Wedel var præstesøn fra Nustrup i Sønderjylland. Det kan således ikke udelukkes, at Wedel var påvirket af den holstenske selvejebevægelse og de mange udskiftninger af holstenske landsbyer, der fandt sted i første halvdel af 1700-årene. I Traps Danmark omtales han som »Litteraten«.

Om Wedel havde motiver ud over de rent økonomiske vides ikke, men der kan have været et anstrøg af idealisme over den epokegørende auktion i 1757. Wedels søn, landøkonomen Lago Matias Wedel, var en ivrig fortaler for selvejts indførelse. I hvert fald købte Wedel den gamle selvejergård Nørre Vinkel i Heldum sogn i 1759. I 1770 solgte han atter denne og købte Bækmark i stedet for. I 1775 solgte Wedel også Bækmark, og han ender sine dage som almisenyende i Gudum sogn i året 1800. Var Jelstrup vinderen, så var Wedel taberen.¹²

Godsslagnings og selveje sættes i system

Næppe havde Wedel og Jelstrup splittet Gudumkloster ad, før historien gentog sig med hovedgården Bækmark i Flynder sogn. I 1754 havde forvalteren Peder Dinesen købt Nr. Holmgård, Krosgård og Bækmark, og sandsynligvis for at klare betalingen af Nr. Holmgård stillede han den 28. februar 1758 Bækmark på auktion efter samme retningslinier, som vi så det for Gudumklosters vedkommende. Ved auktionen på Bækmark var Jelstrup også tilstede, men han nøjedes dog med at købe en enkelt af de i alt 46 fæstegårde under Bækmark. Hovedgården Bækmark blev budt ind af

købmand Simon Andrup i Lemvig, der yderligere købte 14 fæstegårde enten direkte eller ved mellemmand.

Svogeren Wedel fungerede som mellemmand for Simon Andrup, men han købte også selv en enkelt gård. De øvrige købere var blandt andre godsejerne kammerråd P. R. Richter på Kongensgård, Jens Vandborg på Kappel, svigersønnen til Oluf Madsen Dahl på Vadskærgård, selvejergårdmændene Christen Pedersen, Sdr. Vinkel, og Christen Stigaard i Houe, samt købmanden Mads Schmidt i Lemvig.

Kun tre af Bækmarks fæstere fik den dag købekontrakt på deres fæstegårde. Dette gjaldt en vis Søren Pedersen, Peder Dahl på gården »Bak« i Flynder, og Jens Jacobsen. Dertil kommer nogle få købere som ikke er identificeret nærmere. Der kan være fæstere imellem. Auktionen på Bækmark prægedes helt af Lemvigegnens købmænd, godsejere og mere velstillede selvejergårdmænd. At der blev gået radikalt til værks ved auktionen på Bækmark fremgår af, at fæstegodset den dag reelt blev spredt på 19 forskellige hænder.

Motivet hos de mange købere har nok været forskelligt, men for hovedparten har det uden tvivl været ren spekulation. Den 31. oktober 1758 genfinder vi de to gårde på en auktion, hvor købmand Mads Schmidt solgte fire gårde. De to andre gårde havde Mads Schmidt købt på auktionerne over Lars Vandborgs bo og Gudumkloster for mindre end ét år siden. Fortjenesten på Mads Schmidts fire gårde var i gennemsnit 30 procent! Der var ingen tvivl om, at hurtige gevinster af denne størrelsesorden var en væsentlig drivkraft bag de mange godsslagnings.

Bækmark i Flynder sogn var et af de første, som blev adskilt fra sit fæstegods. Hovedgårdsmarken var indhegnet med et jorddige, hvis fire hjørner hævdes at have været prydet af stenkors. Endnu findes to kors på den udstykkede herregårds gamle diger. Betydningen af stenkorsene er uvis, men redde godset fra undergang formåede de ikke.

Den 24. februar 1759 holdt kammerråd Richter på Kongensgård i Nr. Nissum auktion over sit ret betydelige strøgods i Tørring sogn. Den store køber var Mads Olufsen Dahl på Vadskærgård, men tre bønder købte hver en gård til selveje. Det er i øvrigt interessant at se, hvorledes Vadskærgårds ejer stik imod den nye udvikling opkøbte fæstegårde i omegnen og i disse år samlede meget betydelige godsmængder til Vadskærgård.

Richter må have været tilfreds med denne auktion, for den 24. oktober samme år afholdtes den næste auktion i Skodborg herred, hvor afdøde kammerråd Pedersens efterladte jordegods på i alt 40 gårde blev udbudt til salg enkeltvis. Sælgeren var kammerrådens enke, som var Richters svigermoder. Ved denne auktion markerede fæstebønderne sig kraftigere end vi tidligere har set, idet 9 fæstere købte deres gårde og

en halv snes andre bønder ligeledes hver en af de udbudte gårde. Halvdelen af de 40 gårde erhvervedes af spekulanterne, som vi allerede kender de fleste af fra auktionen på Bækmark.

Nu havde Richter på Kongensgård for alvor besluttet sig til at afhænde sit gods på egnen. Ved en auktion på Kongensgård den 17. november 1760 blev foruden hovedgården de tilhørende 40 fæstegårde solgt. Her ved 15 bønder blev den dag selvejere. De resterende gårde var spekulanternes rov.¹³

Hvad skete der egentlig med de mange gårde, som blev opkøbt af spekulanterne? Sandsynligvis er mange af disse gårde blevet solgt enkeltvis til gårdfæstere eller andre bønder, som vi allerede har set Jelstrup gøre det, inden han solgte Gudumkloster i 1762. Men som vi også har set det fra Mads Schmidts salg af fire gårde, var det betydelig billigere for fæsterne at blive selvejere, hvis de allerede bød deres gårde ind ved den første auktion. Mange fæstere har dog været ude af stand til at skaffe pengene til selvejkøbene. Vi ved ikke, hvad der skete med de fæstere, der måtte opleve, at deres fæstegård blev overtaget af en anden, om de alle blev i fæstet, eller om mange af dem blev sat ud.

Resultatet af de mange auktioner, som er nævnt i det foregående, var, at mindst 200 gårde på Lemvigegnen var blevet skilt fra deres gods og var overgået til selveje eller var blevet underlagt store selvejergårde. Tre komplette hovedgårde i Skodborg herred var nedlagt på mindre end tre år. Vi kan kun gisne om, hvad der var sket i de følgende år, hvis ikke regeringen med ét slag havde stoppet udviklingen ved forordningen af 15. maj 1761 om »forbud mod godsdelinger«? Denne forordning forbød frasalg af

fæstegods og opløsning af hovedgårdene, sådan som det skete med Gudumkloster, Bækmark og Kongensgård. Der kan næppe være tvivl om, at den samme skæbne havde ramt Ulsund, da den i juli 1761 var sat på auktion, hvis ikke forbuddet havde forhindret det.

Hidtil har kun udviklingen i amtets nordlige del været omtalt, men selvebevægelsen og spekulationsbølgen var også fremme andre steder i Ringkøbing amt. I 1758 fraskiltes på auktion omkring 140 tdr. hartk. fæstegods fra Lergrav i Aulum. Det er ikke undersøgt, om noget af dette gods gik til fæstebønderne. En tilsvarende mængde fæstegods blev fraskilt Nørre Karstoft i Skarrild sogn mellem 1754-1760, og i 1771 var gården helt uden fæstegods.

Men endnu kraftigere var godssalget i amtets sydligste herred, Nørre Horne herred. Her købte oberstløjtnant Hans Vilhelm Rosenvinge hovedgården Viumgård i Sdr. Vium sogn i året 1760. Han solgte de 238 tdr. hartk. fæstegods til fæsterne og solgte senere i 1766 gården på auktion.

Mest radikal af alle disse godsdelinger var imidlertid den, der overgik Grubbesholm i Nr. Bork sogn. Her købte hovbønderne hele godset, hovedgården såvel som det underliggende fæstegods. Denne revolutionerende og farlige handel er nærmere beskrevet i Kim Clausens artikel i dette nummer af årbogen. Se side 117.

Selvejerbevægelsen anerkendes

Endelig med loven om selvejerbønder i Danmark, udstedt den 13. maj 1769, tog regeringen skridtet fuldt ud til at lovliggøre og acceptere den udvikling frem mod selvejet,

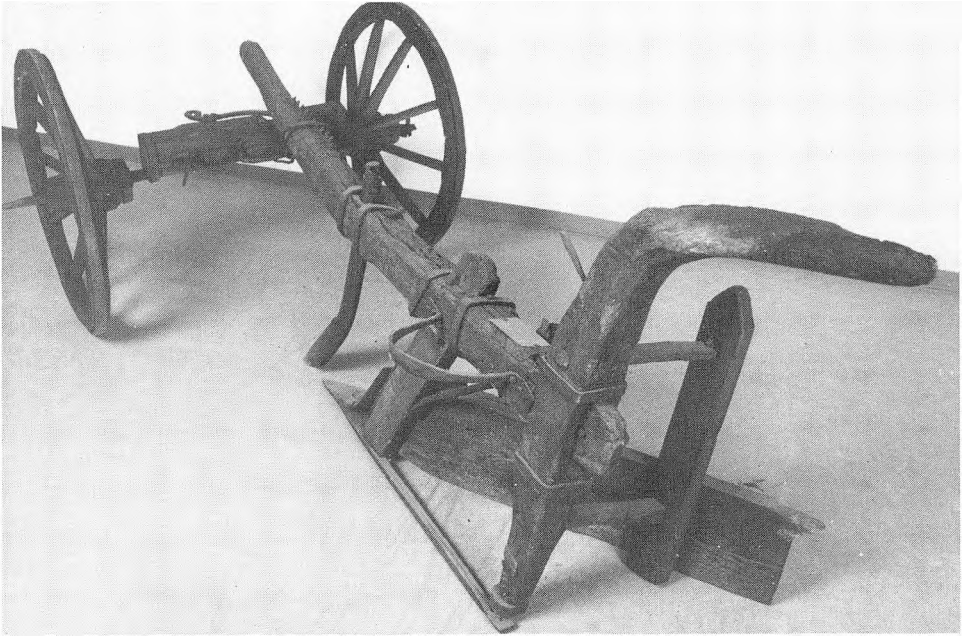
som de vestjyske bønder havde påbegyndt 12 år tidligere. Der blæste nu nye vinde i regeringskontorerne og med sjælden klarhed udtryktes den holdning, som endnu er meget livskraftig blandt danske landmænd. Det hedder i loven om selvejerbønder: »... det er Vores allernaadigste Intension og Vilje, at Selvejerbønder beskyttes og haandhæves, saaledes at andre og flere Fæstebønder ligeledes kunde faa Mod og Lyst til at stræbe efter ligeledes at erhverve Ejendomsret, hvilket Vi allernaadigst eragte at være til Landets almindelige Bedste og Fordel, da det ikke vel kan fejle, at Jorden maa overhovedet blive bedre behandlet, naar den, som dyrker den, ved og er forvisset om, at den Tid, Flid og Kræfter, han anvender paa Gaardens og Grundens Forbedring, kommer ham selv og hans Børn og Arvinger efter ham til Nytte, ...«. ¹⁴

Loven gav godsejerne ret til at bevare hovedgårdens skattefrihed, selv om man solgte fæstegodset fra til bønderne. Betingelsen var, at det frasolgte fæstegods ikke måtte anvendes til at komplettere en anden hovedgård nogensinde, og at det stadigvæk var godsejeren, der stod inde for bøndernes skatter til staten. Denne bestemmelse, at godsejeren indestod for selvejerbøndernes skatter, blev i vid udstrækning en hindring for selvejerbevægelsen. Men i Ringkøbing amt trodsede man også i nogen grad denne forhindring.

Godsfrasalgets anden periode

Mads Opitius, der i 1758 havde solgt en del fæstegods fra Lergrav i Aulum og afhændet gården, havde i 1764 købt Rybjerg og Vennergård, der sammenlagt med gods og det

Den vestjyske hjulplow var mindre tung og klodset end den østdanske plow, så man ofte kun benyttede 2-3 heste for pløven. I 1770 forsøgte Landhusholdningsselskabet at introducere svingpløven ved en pløoprøve, men i Vestjylland holdt hjulpløven sig til efter 1850. Den vestjyske hjulplow var ikke nogen dårlig plow. Gennem århundreder havde man udviklet pløven, så den i indstillingsmuligheder ikke står meget tilbage for en moderne traktorplow. Man kunne indstille pløvens dybde, furebredde, og kastning af furen. Denne plow har Herning Museum fået fra Chr. Pedersens gård i Fjelstervang. Pløven har været benyttet til bedeopdyrkning efter år 1900. Foto: Kjeld Hansen.

hele omfattede 399 tdr. hartk. I 1768 fik Mads Opitius dispensation fra det i 1761 udstedte forbud mod frasalg af fæstegårde, så han ved en auktion samme år søgte at slippe af med de to godser. Auktionen var ret speciel derved, at ikke blot fæstegodset kunne købes stykvis – gård for gård og hus for hus – men selv hovedgårdsjorderne var udstykket i et meget stort antal parceller, som kunne købes enkeltvis. Fire femtedele af fæstegårdene blev solgt og godt halvde-

len af hovedgårdsparcellerne. I 1771 afhændede han resten af Vennergård.

I øvrigt gik det senere dårligt for Mads Opitius. I 1777 købte han det betydelige gods Kærgårdsholm i Salling, men han gik fallit året efter, og ved hans opbudso i 1779 var Rybjerg kun på 12½ tdr. hartk.

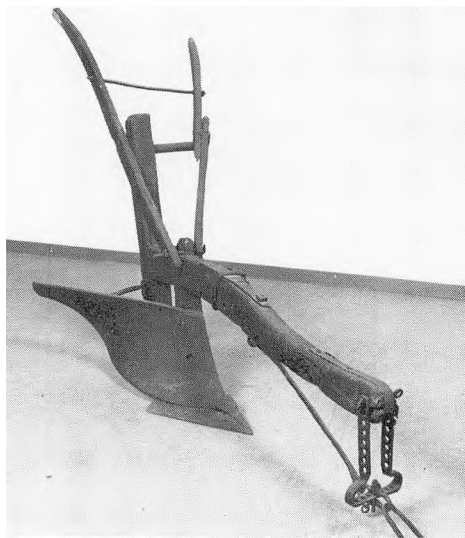
I 1771 var turen imidlertid kommet til amtets største godsimperium, Lundenæs, da en betydelig del af fæstegodset solgtes fra. Dette gentog sig på en auktion i 1779,

hvor det endnu ikke ubetydelige Lundenæs blev tilskødet ejeren af Lønborggård for senere i 1805 at blive indlemmet i stamhuset Lønborggård. Man har helt sikkert grædt tørre tårer over netop dette godsimperiums ophør, idet godsets ridefogeder synes at have været ualmindelig dynamiske i de sidste årtier før 1771. Overalt i den lokalhistoriske litteratur støder man på sager om skel og agre, som man mener Lundenæs uberettiget har indtaget under sine gårde.

Da Vadskærgårds rige ejer Mads Olufsen Dahl døde i 1773, giftede enken sig snart med en proprietærsøn fra Vendsyssel, Jørgen Gleerup. Denne solgte i begyndelsen fæstegårdene fra stykvis og afhændede resten af den oprindelig 407 tdr. hartk. store godsmasse på auktion i 1775. Hermed var det fjerde komplette gods på Lemvigegnen eller i Skodborg herred opløst fuldstændigt.¹⁵ Hovedgården Vadskærgård blev på auktionen købt af den tidligere omtalte købmand i Lemvig, Simon Andrup, som i sin tid også købte Bækmark.

I 1775 købte forpagteren Jens Tang på Udstrup dette gods af ejeren baron Juel på Rysensten. Jens Tang var søn af fæstebonden Laurids Tang i Nørre Tang i Ulfborg, og han var derfor broder til Peder Tang og Søren Tang, som senere erhvervede henholdsvis Nr. Vosborg og Timgård.

Om handelen fortælles, at da Jens Tang hørte Udstrup var til salg, tog han straks til Rysensten. Han havde 35 blanke dukater i lommen, hvad der var hele hans formue i rede penge. Mens Jens Tang ventede på baronen, kravlede dennes dreng op på Jens Tangs knæ og beundrede hans fine sølvknapper, hvorfor Jens Tang forærede drengen 8 dukater! Da baronen kom, bød

Først omkring 1820 begyndte svingploven at vinde indpas. De første svingpløve var bygget op af træ som hjulploven og trilleploven, men dens største fordel var den svungne jernmuldfjæl, der gav en meget bedre vending affuren. Da man hurtigt fandt på at sætte de nye muldfjæl på de gamle ploutyper, havde vestjydeme ingen hast med at indføre svingploven. Først da man omkring 1860-70 begyndte at fabrikere svingploven helt i jern, fik hjulploven dødsstødet. Foto: Kjeld Hansen.

Jens Tang 30.000 rdl. for Udstrup, hvortil baronen svarede, at han skulle have den for 28.000 rdl. Et afslag der tilskrives de 8 dukater!¹⁶

Jens Tangs erhvervelse af Udstrup er interessant, ikke blot fordi den viser os, hvordan en søn af en fæstebonde kunne arbejde sig op i det sociale hierarki, men også fordi den i princippet viser os, hvordan man dengang finansierede et gods- eller gårdkøb. Straks efter handelen solgte Jens Tang det

meste af de 260 tdr. fæstegods og skaffede derved det meste af købesummen til veje. Det blev senere en hyppigt benyttet fremgangsmåde for de første selvejerbønder. Efter købet af gården skilte man et stykke jord fra og skaffede på den måde udbetalingen til gårdkøbet.

Det var dog stadigvæk i amtets nordlige del, at godssalget florerede. I 1776 var Vejbjerggård blevet skilt fra sit gods. Inde i amtets hedeegne blev mindre hovedgårde som Skåphus ved Sunds og Højris ved Ikast i 1779 frigjort fra det sidste fæstegods. Men herefter synes handelen med bøndergårde at være gået i stå indtil i 1785, da ritmester Henrik Fischer solgte godset fra Quistrup i Gimsing. Og da den hovedrige Christian Linde Friederich døde året efter i 1786, skete der frasalg af fæstegodset fra et par af hans mange godser, Stenumgård og Krogsdal. Ud over disse to godser ejede Christian Linde Friederich også Nr. Vosborg, Sdr. Vosborg og Pallisbjerg med Staby Kærgård og Brondbjerg. Hermed var den sidste af de rigtig store godsejere af denne slægt gået bort.

Det var ikke blot loven om stavnsbåndets ophævelse, der i årene omkring 1790 kunne gøre en godsejer nervøs for, hvad fremtiden ville bringe ham. Mange nye forordninger beskar gang på gang de privilegier, som godserne havde tilegnet sig gennem århundreder. For eksempel når en fæster var afgået ved døden eller trådt ud af fæstet, blev der afholdt synsforretning af fæstegården og dens besætning. Hidtil havde godsejeren selv via godsskriveren eller ridefogeden foretaget synet, men nu blev det bestemt ved lov, at herredsfogeden eller amtmanden skulle udnævne to uvildige

personer, for at upartiskhed kunne sikres.

Hvad der optog både godsejere og fæstebønder mere, var de nye bestemmelser vedrørende hoveriet. I 1791 blev det bestemt, at inden en vis tidsfrist skulle godsejere og hovbønder have indgået frivillige hoverioverenskomster, der nøjagtigt skulle oplyse, hvor mange pløjedage, spandage og gangdage enhver fæstegård skulle yde i årets løb. Regeringen havde svært ved at finde sine egne ben i hoverispørgsmålet. Godsejerne stod hårdt på hoveriets nødvendighed, og bønderne håbede tværtimod på, at regeringen i den sidste ende ville afskaffe hoveriet helt ved lov. Men her blev bondestanden imidlertid dybt skuffet. Som det viste sig ved de endelige hoverilove i 1797-99 valgte regeringen godsejersynspunktet i stedet for bøndernes. Ganske vist blev hoveriet bestemt i alle detaljer, overenskomsten skulle vedhæftes alle fæstekontrakter, og bønderne skulle have udleveret kvitteringer for hver ydelse, hvis de forlangte det, men hoveriet blev dog alligevel forøget betydeligt på mange godser i 1790'erne.

Godsslagtingens sidste akt

Men hvad ville der ske, når stavnsbåndets ophævelse trådte fuldt i kraft i år 1800? Ville bønderne i hobetal forlade deres godser og ville arbejdsløningerne stige voldsomt som følge af folkemangel, når der opstod fri konkurrence om arbejdskraften? De vestjyske godsejere synes ikke at have været i tvivl om, at tiden arbejdede imod det bestående godssystem. Fra 1790 og indtil 1801 blev fæstegodset frasolgt 24 komplette godser i Ringkøbing amt.

Det begyndte med giganten Herningsholm, som i 1790 blev skilt fra sit fæstegods og hovedgårdsjorderne blev udparcelleret i flere omgange. I 1791 blev godset solgt fra Dejbjerglund, i 1792 mistede både Møltrup, Søndervang og Voldbjerg fæstegodset, 1794 blev fæstegårdene solgt fra Sdr. Vosborg, Brejninggård, Nr. Holmgård i Møborg og resterne af Lundenæs. Det samme skete for Holmgård i Lem sogn og for Rydhave i 1795. 1796 for Sindinggård, 1797 og følgende år for Rysensten, 1798 for Timgård, Volstrup og Lergrav, 1799 for Krogsdal, Åbjerg, Kappel, Rammegård, Handbjerg Hovgård og Landting, 1800 for Stubbergård og Lindtorp og som rosinerne i pølseenden 1804 Estvadgård og Tviskloster, samt Skrumsager i 1805.

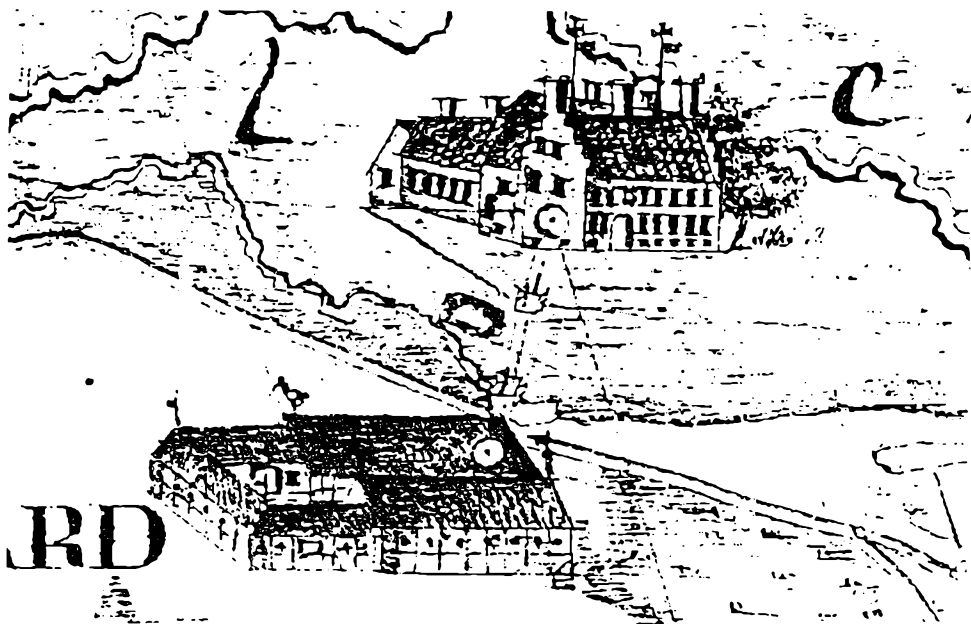
Hermed var der kun 3 komplette godser tilbage i Ringkøbing amt. Det var de to stamhuse Lønborggård og Ausumgård, samt herregården Nr. Vosborg. I 1757 et halvt århundrede tidligere før Gudumklosters salg havde amtet 57 komplette godser! I intet andet amt i kongeriget var godsslætningen faret frem med en sådan hurtighed og radikalisme som i Ringkøbing amt. Det var ikke nok med, at fæstegodset blev frasolgt og hovedgårdsjorderne udparcelleret i småstykker, ofte blev hovedbygningerne nedrevet og stenene brugt til de nye bøndergårde. Dette gælder for den stolte Timgård og senere for Landting, Søgård, Lundenæs, Søndervang, Nr. Holmgård, Tviskloster og mange flere.

I 1805 havde enkelte af de ukomplette hovedgårde dog endnu betydelige mængder fæstegods tilbage. Det gjaldt Vinderup Hovgård, der blev solgt i 1812, Pallisbjerg, hvis gods først afhændedes i 1816, og Ul-

sund, hvorfra fæstegodset solgtes i 1830. Og for at gøre opremsningen helt færdig, så blev stamhuset Lønborggård nedlagt i 1841 og fæstegodset afhændet. Fra stamhuset Ausumgård solgtes godset i 1862, men fæsterne ved de to stamhuse havde dog siden 1790erne været fritaget for at yde arbejdshoveri. Derimod var fæsterne ved Nr. Vosborg hoverigørende indtil 1868, hvorefter fæstegodset efterhånden blev afhændet. De sidste fæstegårde under Nr. Vosborg blev dog først solgt i dette århundredes begyndelse!

I tiåret 1790-1800 overgik måske mere end halvdelen af amtets gårde til selveje. En kraftig inflation var en følge af de gode tider mod århundredets slutning. De mange gårdhandler gjorde naturligvis deres til at inflationen fik et ordentligt skub opad. Det gjorde ikke så meget, om man købte for dyrt, for i løbet af et år havde inflationen mere end rigeligt skaffet dækning for den høje pris. En blandet gruppe af professionelle godsspekulanter udvikledes omkring snapstinget i Viborg, hvor Jyllands herregårde handledes i et omfang, som det aldrig har været set før eller siden. Set i et fugleperspektiv kan det ikke beskrives bedre, end det er gjort af Hugo Matthiessen:¹⁷

»Priserne steg saa at sige fra Dag til Dag, Feberen forplantede sig over Jylland. Den lette Adgang til Vinding lokkede Folk af alle Stænder ind i Spillet. Godsejere og Proprietærer, Jurister og Landmaalere var selvskrevne, men til dem sluttede der sig en broget Skare af Officerer, Købmænd, Embedsmænd, ja selv Præster. Hvor Opgaverne var for store for én, løftede man i Flok. Interessentskaber dannedes, og Viborg blev Mødestedet, hvor Dansen om Guldkalven

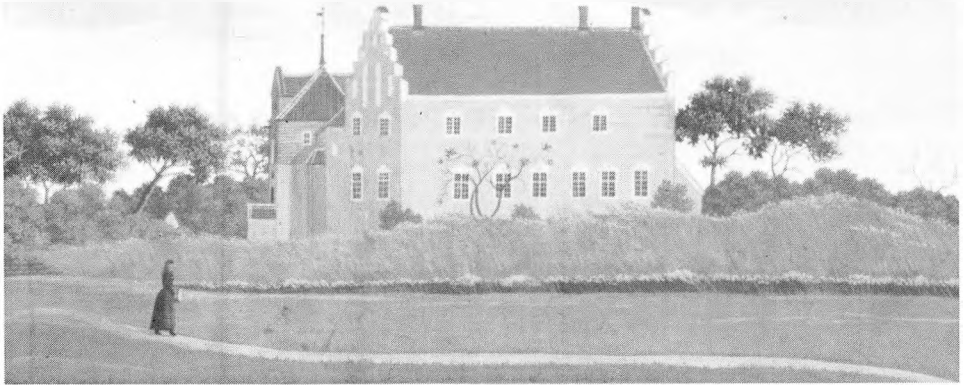
»Timgård den røde, lagde Vestervig kloster øde«, lyder nedverset om Timgård, hvis borggård formentlig fuldførtes omkring 1590 af rigsmarsk Peder Gyldenstieme. Efter endt istandsættelse i 1786 opsatte den bondefødt godsejer Søren Tang et vers over porten. Inskriptionen sluttede: »Gid denne hovedgård bestæel/ til verden skal med den forgæe!« Desuagtet nedrev godsslagteren og byfogeden Hans Jacob Lindahl hele den stolte borggård omkring år 1800, så kun det overpløjede voldsted er tilbage efter et af amtets betydeligste bygningsværker. Forlæg til Videnskabernes Selskabs kort.

tog fat i stadig hidsigere Tempo. Her udrugetes Planerne, her afgjordes Forretningerne, rejstes Laanene og deltes Fangsten. Storgodser og Bøndergaarde, Tiender, Møller og Skove, alt blev Genstand for Spekulation. Næsten enhver kunne deltage deri, da Parteringerne gjorde det muligt selv for Smaafolk at bakse med Stumperne.»

I forreste række blandt Jyllands godsslagtere var vicelandsdommer i Viborg, senere amtmand i Randers, godsejer til Løvenholm, Peter Serverin Fønss. I Ringkøbing amt var han aktiv i slagtingen af ba-

roniet Rysensten og hovedgårdene Rammegård og Herpinggård. Den måske endnu mere glubske godsslagter Ulrik Christian v. Schmidten til Urup var i begyndelsen med til at dele Rysensten, men hoppede tidligt fra for at kaste sig over Landting med underliggende hovedgårde, og han slagtede straks det store godskompleks.

Men lokalt var de hyppigste deltagere i de konsortier eller interessentskaber, der besørgede de fleste godsslagtinger, byfoged Jørgen Tranberg til Bækmark, som medvirkede i adspaltelsen af godserne Ørnshoved,

På Rasmus Henrik Kruses gouache fra 1845 ses Landtings borggård fra vest. Det anseelige bygningsværk opførtes i 1500 årene. I 1534 havde Landting med held modstået skipper Clements angreb, men efter Ulrik v. Schmidts slagting af Landting i 1799 forfaldt borggården snart. 1805 faldt tårnet, 1816 nordfløjen, og 1855 blev resten nedbrudt. Godsslagerne var ikke et kulturbevarende folk.

Bækmark, Pallisbjerg, Sdr. Vosborg og Krogsdal, ligeså energisk var herredsfoged Hans Jacob Lindahl i Lemvig, senere til Aunsbjerg, idet han medvirkede til opløsningen af Kappel, Bækmark, Nr. Holmgård og Timgård. Lidt mere beskedne folk var herredsfoged Casper Møller til Højris, der var med ved salget af Tviskloster og Åbjerg, og byfoged Søren Borch i Ringkøbing, som blandt andet medvirkede ved salget af Lergrav. Efter disse store godsslagtere kom mange små, som udparcellerede almindelige bøndergårde i mindre parceller. Lovgivningsmæssigt blev der dog sat en nedre grænse for gårddelelser ved krav om en minimum gårdstørrelse på 2 tdr. hartk. Omvendt var der dog intet til hinder for, at en almindelig bondegård kunne udstykkes i

et stort antal husmandssteder, som der ikke var nogen minimumsgrænse for. Det kan være svært at vurdere, hvor stor en gård på 2 tdr. hartk. var, men af den bedste jord i amtet regnedes 4 tdr. ld. til en td. hartk. og af den dårligste jord regnedes 12 eller 16 tdr. ld. på en td. hartk. Dertil skal man så lægge hede- og mosearealer, som ikke medregnedes i hartkornsansættelserne.

Søndervang og Stadilbønderne

En ganske særlig skæbne overgik de to store godser Søndervang i Stadil sogn og Voldbjerg i Hee sogn. Hvad der overgik Grubesholm i 1761 gentog sig nu 30 år senere i 1791 og 1792 med disse to store godser, der

for hovedgårdsjordernes vedkommende var blandt de største i amtet.

Ritmester Chr. Ehrenreich Brockdorffs salg af Søndervang til godsets 86 fæstebønder i Stadil er det bedste eksempel på de beslutsomme vestjyske fæstebønder. Traditionen fortæller, at ved en skatteligning i 1791 blev Søndervangs hovedgård (60 tdr. hartk.), kirketiender (36 tdr. hartk.) og fæstegods (277 tdr. hartk.) vurderet til 40.000 rdl. Brockdorff skulle være blevet så oprørt over denne høje vurdering, så han tilbød et par fæstere hele herligheden for den pris. Til godsejerens overraskelse slog fæsterne til, og et udkast til købekontrakt blev skrevet den 15. marts 1791.

Det hævdes, at Brockdorff senere fortrød handelen, da han blev klar over, at det ville lykkes for bønderne at skaffe den store udbetaling på 23.925 rdl! Med henvisning til at købekontrakten var skrevet på ustemplet papir, og dermed ikke retsgyldig, søgte han at løbe fra handelen. De to fæstere Christen Toft og Gravers Thomsen skulle derfor være rejst til København for at søge hjælp hos kronprinsen, der da også tog godt imod de to jyder med ordene: »Rejs kun hjem med fred, I to, I skal nok få jeres ret«. Købekontrakten blev stemplet på det kgl. trykkeri og godsejeren måtte bøje sig. Ikke desto mindre gjorde Brockdorff sig umage for på fæsternes vegne at søge skattefritagelse for hovedgården og frihed for at betale stempelafgift af de mange skøder og pantebreve, der var en følge af den store handel.¹⁸

Alle 91 fæstere under Søndervang med undtagelse af 5 husmænd, som ikke ønskede at deltage i handelen, købte deres fæstegård til selveje. Hovedgården blev på papiret udloddet i 100 lodder, som 45 fæstere

delte mellem sig, og dannede på denne måde et interessentskab, som skulle drive Søndervang videre som en intakt hovedgård. Christen Toft erhvervede alene 25 lodder, Christen Jepsen Kirk 10 lodder og Jens Knudsen 7 lodder. De øvrige interessenter deltog med 1-2 lodder hver, kun to havde 3 lodder hver. Lodderne kostede 100 rdl. stykket og halvdelen af købesummen skulle falde ved overtagelsen den 1. maj 1792. Resten måtte stå i 6 år til en rente på 4 procent. I år 1800 fik interessenterne imidlertid tilladelse til at udparcellere hovedgården i 219 parceller, og efter salget af de mange små parceller købte Christen Toft, der i mellemtiden var blevet sognefoged, hovedparcellen med godsets bygninger.

Hvorledes finansieredes selvejkøbene?

Hvor fik Stadilbønderne egentlig de mange penge fra til købet af gårdene? I købekontrakten oplyses gårdens hartkorn, køberens navn, købesum, udbetaling og lånestørrelse. Udbetalingen for de enkelte gårde skulle erlægges i to terminer, første gang Mortens dag 1791 og sidste gang ved den endelige overtagelse 1. maj 1792. Restfinansieringen skete ved, at sælgeren lod beløbet stå som en 1. prioritet i 6 år til en nettorente på 3,75 procent. Der var ikke nogen fast regel om udbetalingens størrelse. Enkelte gav kun 9 procent af salgssummen i udbetaling, men de fleste betalte mere, idet 40 af de 86 fæstere betalte hele købesummen kontant!¹⁹

Ved købet af Søndervang hæftede alle køberne »alle for én og én for alle«. Derved havde Brockdorff formindsket risikoen for sig selv, og der blev ikke brug for at søge

I 1791 købte 86 fæstebønder Søndervang i Stadil sogn, en af amtets største hovedgårde, med underliggende fæstegods af ritmester von Brockdorff for 40.000 rdl. Brockdorffs eftermæle beskriver ham som en hård og opfarende godsejer. I en ansøgning til kongen om skattefrihed på vegne af bønderne betegner Brockdorff sig selv som »en gammel elendig mand som går på et ben og to krykker og har kone og ni næsten alle umyndige børn at forsørge«. Efter at bønderne i 1800 havde udparcelleret Søndervang i 219 parceller købte en af de tidligere fæstere, Christen Toft, resterne af den gamle hovedgård, hvis nuværende trefløjede stuehus er yngre.

lånebistand i hverken den kgl. Creditkasse eller Enkekassen, som var de eneste organiserede låneinstitutter på den tid. Men disse kassers samlede kapital til udlån var forsvindende lille. Indtil 1812 modtog kun 3.247 selvejere lån fra Enkekassen, og den kgl. Creditkasse lånte kun ud til ca. 800 inden den lukkede ved statsbankerotten i 1813. Der findes en opgørelse for Creditkassens engagement i Ringkøbing amt før 1797. Hjælp til selvejkøb blev da ydet til ialt 252 selvejere.

Creditkassen ydede maksimalt lån op til 75 procent af købesummen, og lånene forrentedes med 3,75 procent. Lånets løbetid blev ca. 28 år. Med den kraftige inflation fra 1790 og indtil pengekrisen i 1813 blev de tidlige selvejkøb snart en virkelig god for-

retning. Langt hovedparten af lånene var sælgerprioriteter og private lån hos folk, som havde ledig kapital, som de ønskede forrentet. Af lån registreret på amtsstuen i Ringkøbing amt var kun 25 procent fra Enkekassen og Creditkassen.²⁰

De mange sælgerprioriteter gjorde under den kraftige deflation og den økonomiske rutchetur i årene efter statsbankerotten i 1813 hele kapitalmarkedet skrøbeligt som et korthus, så da en dybtgående landbrugs-krise i 1820'erne yderligere forringede de højt forgældede gårdes muligheder for at forrente gælden, kom mange af de store godsspekulanter i alvorlige likviditetsvanskeligheder. I årene 1818-1828 gik den ene efter den anden af de store fallit, Fønss, v. Schmidten, Casper Møller, Morten Westrup og mange

flere. Da spekulanterne var indbyrdes forbundet ved lån og genlån trak den ene den anden med sig i faldet.

Mest heldige var de bønder, som havde købt gård før 1800, fordi de virkelig profiterede på inflationen, og mange af dem blev da også velhavende. Uheldigst var derimod dem, der havde købt gård i de sidste inflationsår, de havde ikke en chance for at forrente dem under deflationen. Mange havnede på fattigvæsenet, og da det sociale sikkerhedsnet selv efter fattiglovene af 1803 var meget mangelfuldt, medførte fallitterne blandt nye selvejere mange menneskelige tragedier.

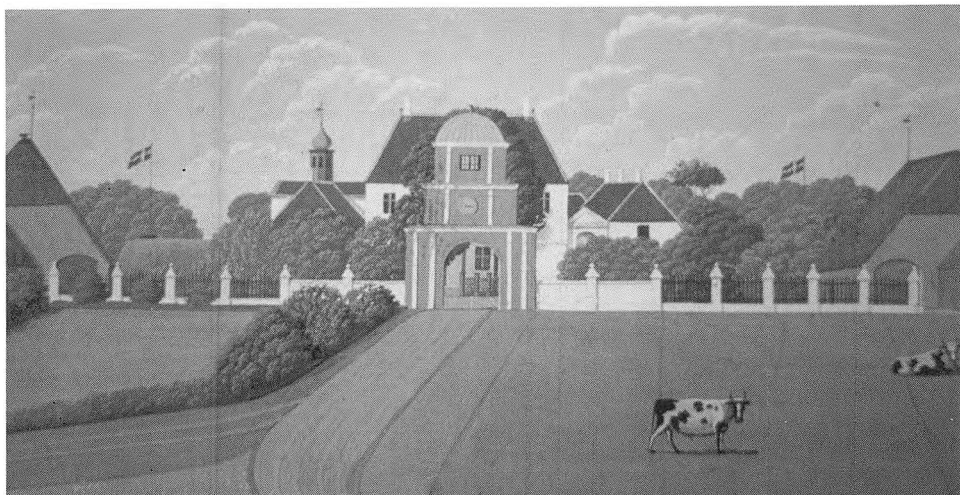
Ønskede bønderne selveje?

Men i intet amt i Danmark rasede selvejebevægelsen mere voldsomt end i Ringkøbing amt. De historiske kilder fortæller næsten intet om almindelige bønders syn på selvejekøb contra fæstevæsen, men de mange handeler var jo frivillige og taler deres eget tydelige sprog.

I en klage over hoveriet på Nr. Vosborg i 1794 hører vi, at »Gud ved, at vores hoveritrældom er snart at ligne ved slavearbejde, thi det ophører aldrig, men er ét arbejde færdigt tager et andet ved – og vores husbond har lovet os løsladelse fra vor trældom, at vi måtte indkøbe vore steder ligesom andre bønder her i nabolaget, men han har aldrig villet bekvemme sig til nogen vis sum«. ²¹ Tydeligere kan det ikke siges, at mange fæstere ved Nr. Vosborg var skuffede over, at de ikke kunne købe sig friheden, ligesom deres naboer. Nr. Vosborgs fæstere følte det nu som en skam at være hovbønder.

Det bedste eksempel på noget der mindede om åbent oprør blandt bønderne er fra Volstrup i Hjørm. Bønderne klagede over udskiftningen af fæstegodsets jorder, som de mente ikke havde ydet enhver af dem retfærdighed. Hoveriaftalen var bønderne især utilfredse med. De mente hoveriet var blevet betydeligt mere omfattende end for år tilbage. Tidligere havde de ydet i alt 26-27 plove, siden voksede det til 31 plove og var nu i 1796 på 37 plove. Fæstebønderne førte proces mod proprietær Schou. Sagen førte dog ikke rigtig til noget for bønderne, idet den første sluttede i 1808, og da havde bønderne i mange år været selvejere! I 1797 vægrede 3 fæstere i Kvium sig ved at møde frem med vogn og karl, for at køre korn ind på Volstrup. I følge hoveriaftalen skulle Kviumbønderne gøre 3 spanddage i høsttiden ugentlig. Bønderne hævdede nu, at når de havde gjort hoveri de sidste tre dage i ugen før, kunne godsejeren ikke forlange hoveri de tre første dage i ugen efter. Bønderne fik polititilhold om at møde ufortøvet på hovmarken, men de nægtede alligevel fortsat. Også denne sag verserede i årevis ved retten, indtil den blev afgjort ved Højesteret i 1801. Bønderne tabte sagen, men nægtede uden mindste skrubler at betale bøden, der således blev inddraget ved pantudlæg i bilæggerovnen hvert sted. På auktionen blev ovnene indkøbt af naboerne og blev formodentlig straks tilbagekøbt af de dømte, uden at ovnene et øjeblik har været ude af stuerne.

Hvorfor chikanerede Volstrups bønder egentlig deres husbond? I landinspektør Wesenbergs anbefaling til en ansøgning fra godsejer Schou om tilladelse til at frasælge godset fra Volstrup, hedder det: »Om end

Kruses gouache fra 1846 afviger ikke meget fra det Nr. Vosborg vi kender i dag. Den i bondepolitisk forstand konservative Tang-slægt har ansvaret for, at Nr. Vosborg overlevede gods-slagtningsens tidehverv. Ved Chr. Linde de Friedenreichs død i 1786 erhvervede Peder Tang godset. Kendt blev hans sønnesøn, A. E. M. Tang, som havde Nr. Vosborg fra 1826 til sin død i 1868. Han blev en virksom godsejer og aktivt medlem af amtets landøkonomiske forening, samt kongevalgt medlem af stænderforsamlingen i Viborg i 1835. Først efter hans død i 1868 afløstes hoveriet endeligt ved Nr. Vosborg.

også den hele udskiftning og ligning var urigtig – hvad den dog ingenlunde er – så var ingen kortere vej at undertrykke klagerne end at tilstå ejeren at separere godset, hvorved bøndernes egentligste hensigt og ønske blev opfyldt.²² Et næsten tilsvarende eksempel kendes fra Lergrav i 1790.

Der er ingen tvivl om, at oprørene blandt Volstrups fæstere var helt bevidste forsøg på at gøre godsejeren så mør, at han, for at slippe for alle vanskeligheder, ville sælge fæstegårdene til dem. Uden dette massive pres nedefra havde godsspekulationen og de mange godsslagtninger i 1790erne slet ikke været mulige.

Fra omkring år 1800 var Nr. Vosborgs

ejere de mest konservative i amtet med hensyn til forholdet til bønderne. Det kan synes paradoksalt, når man tænker på, at Nr. Vosborgs ejer Peder Tang var søn af fæstebonden i Nørre Tang. Han blev frikøbt fra stavnsbåndet for 100 rdl. og et engstykke, for at han kunne oplæres i købmandsfaget, som han imidlertid drev så succesfuldt, at han kunne købe Nr. Vosborg i 1786. Det var fæstebondens søn, der var blevet godsejer og som nu nægtede sine bønder at frikøbe deres gårde. Peder Tangs efterkommere blev ved med at forlange hoveri i mere end et halvt århundrede efter, at alle andre godser i amtet havde afløst dette ved et pengebeløb, eller forlængst havde solgt fæstegodset fra.

Fællesskabets ophævelse mellem bønderne

I 1776 og 1781 kom de vigtigste forordninger om udskiftning af landsbyerne og ophævelse af driftsfællesskabet mellem gårde. Når blot én lodsejer forlangte det, skulle der foretages udskiftning. Ved udskiftningen skulle enhver have erstatning for det areal, han havde haft før udskiftningen. Dog skulle man forsøge at udlægge jord eller græsning til skolelæreren, hvor der fandtes en skole. Arealet til skoleholderen skulle give mulighed for at holde 2 køer og 6 får. På samme måde diskuterede man, om der også skulle afsættes jord til husmændene, så disse kunne holde en ko og nogle får. Det endte dog med, at man opgav et krav om jord til husmændene, og man overlod dem således til proprietærernes og gårdmændenes nåde og unåde.

I større landsbyer ville det ofte være nødvendigt at udflytte én eller flere gårde, for at de enkelte gårdes bygning kunne få en praktisk beliggenhed i forhold til deres jordlodder. For at motivere til en udflytning af gårdene blev der stillet en bygningshjælp i udsigt til genopførelsen af udflytteri gårdenes bygninger. Bygningshjælpen var på 50-100 rigsdaler, og var ikke i sig selv tilstrækkeligt til at dække omkostningerne ved flytningen.

Udskiftningen i Ringkøbing amt kom først rigtig i gang i 1880'erne. Dog var der foretaget mange udskiftninger mellem landsbyer, der lå i driftsfællesskab om agerjord og heder. I 1785 indhentede landvæsenskontolet indberetninger om forbedringer i landvæsenet og fællesskabets ophævelse. Vi får her et indtryk af, hvordan det

forholdt sig med fællesskabet dels mellem landsbyer, dels mellem de enkelte gårdbrugere i landsbyerne.²³

Disse indberetninger viser, hvor forskellige forholdene var i Ringkøbing amt. I Skodborg og Hjern herreder i amtets nordlige del var mange sogne næsten uden fællesskab, når det gjaldt agerjorden. I indberetningen fra Ausumgård hedder det om Vejrum sogn: »Godset her i sognet er eneste steder, som ingen synderlig fællesskab har med tilgrænsende, uden hvad nogle enkelte jordstykker eller agre angår, der førhen har været eng og brugt til høslæt, men nu ved beboernes stræbsomhed er opbrudt og bruges til agerland, som vel kan være noget adspiltet og ligger mellem andens jord, hvoraf er sket adskillige omvekslinger af det højt fornødne. ... Siden der ingen byer er, bruger enhver sin jord til sæd og græsning og høslæt uden fællig med anden mand«.

Det interessante i disse oplysninger er ikke blot det manglende fællesskab i Vejrum, men at Vejrum bønderne havde fællesskab i de nyopdyrkede arealer. Dyrkningsfællesskab var hidtil den eneste måde, hvorpå den enkelte gård kunne bevare sin retmæssige andel heri. Fra Ausumgårds fæstegårde i Resen og Fousing meddeles, at fællesskabet ikke er aldeles ophørt, men at man »for nogle år siden er begyndt at separere noget af deres ejendom fra hinanden«. De enkelte gårde har således tidligere været i driftsfællesskab.

I indberetningen fra Quistrup meddeles, at der i Gimsing og Hjern sogne er »ingen fællesskab mellem byer, men desuagtet har hvert sted ikke sin jord for sig selv, men 2 à 3 steder, dog stræbes efter, at bønderne

mellem sig udbytter med hverandre«. Godset Lindtorps indberetning siger derimod, at »alle byers beboere er i fællig«. Og fra Kabbel meddeles, at Lem sogn består af enestegårde uden fællesskab, men før 1782 havde 3 gårde i Store Lemtorp fællesskab. Om Nørre Nissum, Fabjerg, Tørring og Heldum sogne hedder det, at jorden er »endels« uden fællig. I Dybe, Trans og Fjaltring derimod er der fællesskab. I Vandborg er »gødemarken endels«, mens der er fællesskab i udmarken. De sidste sogne ligger alle i Vandfuld herred, hvor fællesskabet altså har været mere udbredt end i sognene i Skodborg herred.

I amtets nordøstligste del hedder det fra Landting i Ginding herred, at hver by har sin jord for sig, men der er endnu fællesskab mellem beboerne. Enestegårdene har derimod deres jord for sig selv i de fleste tilfælde. Dette gælder byerne Ejsing, Svenstrup, Ål, Bjert, Djel, Mundbjerg, Kokborg, Mogenstrup, Trandum, Hølmkjær m.fl. Sahl og Agerbæk var undtagelser, idet disse byer var blevet udskiftet i 1784.

Twisklosters fæstegods fandtes hovedsageligt i Tvis, Nr. Felding, Hodsager, Mejrurup, Vinding og Vind. Det oplyses, at der i 1785 ikke var sket nogen udskiftning, siden det for det meste var »endels eller separate gårde og steder og ikke i byer eller fællig«. Næsten enslydende hermed skriver proprietær Lundsgaard på Lergrav i Aulum: »Herved godset er ingen udskiftning foretaget, men alt ligesom det af alders tid har været, da det ej heller falder i store byer eller fællig, men de fleste steder ere separate«.

Længere sydpå i Hammerum herred er bebyggelsen i højere grad samlet i landsbyer. Herningsholms ejer oplyser, at

»byernes marker er inddiget, men beboerne driver deres jorder ager om ager«.

I resten af amtet både mod syd og mod vest var fællesskabet fremherskende. Mange steder synes de mest ensomt beliggende gårde dog overvejende at have været uden for fællesskabet. Åbjergs gårde i Vordersø havde stadig fællesskab, men overdrevene var blevet udskiftet mellem byerne overalt i 1785. Fra Søndervang i Stadil meddes om fællesskab overalt, og de fleste af Voldbjergs byer var ligeledes i fællesskab. I Dejbjerg, Hanning, Bølling, Stauning og Skjern sogne tales om det »skadelige og ødelæggende fællesskab«. Enlige steder er helt eller delvis uden for fællesskabet.

Man skal dog ikke lade sig snyde af, at enlige steder ikke ligger i fællesskab med det øvrige sogn. Fra 1688-matriklen og fra mange udskiftningskort ved vi, at enestegårde ofte har både 2, 3 og 4 brugere, der hver har sin andel af gårdens bygninger, besætning og marker. Mellem disse brugere var der normalt fællesskab.

Endnu i 1785 var der således ikke udskiftet ret mange byer og sogne i Ringkøbing amt. Men i 1812 kan Begtrup hævde, at udskiftningerne er for det meste fuldførte i hele amtet. Endda heder og moser er udskiftede. De væsentligste undtagelser er mærskengene ved Ringkøbing fjord og langs Skjern Å. I løbet af mindre end 25 år blev amtets jorder således udskiftede.

I Ringkøbing amt kender vi stort set alle typer udskiftninger, stjerneudskiftninger, blokudskiftninger, strimmeludskiftninger eller en kombination af flere typer. Mindre landsbyer med sammenhængende bymarker kunne være velegnede til en stjerneudskiftning. Birk ved Herning og Grødde ved

Barde by i Vorgod sogn blev udskiftet i 1806. Landinspektøren har opmålt byens jorder, som inddelingen var før udskiftningen. Henover denne plan har han dernæst tegnet sit forslag til udskiftningen. Bønderne i Barde havde flere indvendinger, men i store træk blev udskiftningen som foreslået. De mange smalle agre er nummereret fortløbende og er desuden forsynet med gårdsnummer. Originalkortet opbevares fortsat på en af byens gårde, Fuglsang, og den fælles lergrav fra udskiftningen er fortsat fælles for byen.

Ikast er typiske eksempler herpå. I større byer eller byer med mere spredt liggende gårde var blokudskiftning eller en kombination af stjerne- og blokudskiftning almindelig. I områder med store hedearealer blev hederne ofte udskiftet i kilometer lange parceller, som f.eks. hederne i Vorgod og Barde byer. Hvor man foretog blokudskiftning var en udflytning af én eller flere gårde og huse ofte nødvendig. Det kendteste eksempel på en blokudskiftning med mange udflyttede gårde er Lønborg by,

hvor 8 gårde ud af 15 blev udflyttede. I Forsum, der ligeledes hørte under Lønborggård, udflyttedes 10-11 gårde. Ellers var det kun enkelte gårde i Ringkøbing amt, som udflyttedes. Begtrup hævder, at 295 af amtets gårde blev udflyttede. Det var naturligt nok de største landsbyer, hvor mange af gårdene rykkede ud i det åbne land på udmarkerne. Ud over de allerede nævnte byer drejede det sig om Ådum, Hoven, Faster, Skjern, Sdr. Lem, Skarrild, Vedersø, Tim, Ejsing, Sevel og Sahl.²⁴

Udskiftningens følger

Om de nye selvejerbønder siger Krarup, at ganske vist slap de for et ganske strengt hoveri til Quistrup, men til gengæld var de nu nødsaget til at afbetale en ikke ubetydelig sum på pantebrevene. Derfor var bønderne nu begyndt i langt højere grad at sælge smør, fedekreaturer, talg og korn, så de endog gik frem i velstand. »Dog indsees lettelig, at køberen ikke kan gå ind i sådan en handel med tomme hænder, svare renter af hele købesummen med flere byrder, og dog leve, i det mindste efter nærværende bondekultur«. ²⁵

I Snejbjerg og Tjørring var pastor Fabricius ikke mindre tilfreds med udskiftningens resultater. Siden denne havde fundet sted i hans sogne havde jorddyrkningen vundet meget og virket til landets og bondens bedste. »Utallige vare de forhenværende forhindringer, der under fællesskabet modsatte sig bondens vel, utallige er derimod de nuværende fordele, som udskiftningen medførte. Mange jordstykker liggende ved udsiderne af marken, der vare forhen forsømte formedelst fraliggenheden, og begroede med lyng, ere bragte under ploven, og afgive allerede god fordel. Mange stykker mosejord forhen utilgængelige formedelst sumper og moradser ere nu udgrøftede, alt skadeligt stillestående vand afledet, og afgive nu godt og meget hø. Jordprodukterne ere siden udskiftningen anseeligen forøgede, thi alt benyttes med flid og lyst. Iver og fyrighed besjæler agerdyrkeren, siden han veed, at hans jord og englod er og skal blive varig ejendom. Den ene kappes nu her i egnen med den anden om at indgrøfte, inddige og indhegne sin

I 1815 byggede godsejer S. A. Fjelstrup på Sindinggård 6 fattighuse på den fjemt beliggende Ørre hede. Stedet fik det talende navn »Sammelstedby!« Endnu findes et af husene bevaret. Foran huset ses den gamle kålhøve, som gav et lille beskedent tilskud til fattighjælpen.

ejendom, thi han glæder sig ved den tanke, at det skal komme familien og børn til nytte efter hans død«. ²⁶

Udparcellering af gårdene

Med udskiftningen løstes der i stor stil op for hedeopdyrkningen. Fra alle hedeegne tales om begyndende opdyrkning af hederne. Anvendelse af god kalkholdig mergel havde man allerede begyndt på i begyndelsen af 1700 årene. Ved udskiftningen fik den enkelte gård ofte tildelt langt mere hede, end gården var i stand til at udnytte. Som godsslaggerne tidligere finansierede købet af herregårdene ved at sælge fæstegodset fra, således begyndte de første selv-

Flere tomter efter fattighusene på Ørre hede kan endnu ses i det flade terræn. Kjeltringestenen er rejst på tomten efter kjeltringen Johannes Axelsen's hus, hvor St. St. Blicher en mørk aften i 1817 så kjeltringeballet, hvor Linka Smælum var ballets dronning. Blicher beskrev oplevelsen i novellen »Kjeltringeliv«.

ejerbønder nu i stor stil at frasælge hedeparcellerne, og på denne måde skaffede de en del penge til veje.

De nye parceller bestod ofte af de dårligste udmarker, heder og moser. Pastor Fabricius i Snebjerg og Tjørring hævder omkring 1810, at 15 gårde er udparcelleret i hans to små sogne. Unge karle med lidt penge på lommen køber parcellerne og bruger de få kontanter til at sætte et lille hus på stedet. De gifter sig straks og må leve af daglejarbejde på gårdene, mens de forsøger i ny og næ at få opdyrket noget jord. Snart har de tillagt sig en stor skare børn, der ofte må løbe halvnøgne omkring med hungeren malet på deres ansigter. »Et rædsomt syn«, siger Fabricius. Snart styrter sygdom slig

familie ud i stor elendighed, eller faderen indkaldes til regimentet, og straks er hele familien tiggefærdig. Efter de nye fattiglove fra 1803 faldt disse familier sognet til byrde.

En hastig sammenligning af folketællingerne 1801, 1834 og 1845 for Tjørring sogn bekræfter Fabricius' oplysninger. I 1801 var der 31 husstande i sognet, i 1834 var der 47 og i 1845 var der 51 husstande. En tilsvarende sammenligning i Aulum sogn viser, at antallet af gårde forblev uændret på 47, mens antallet af husmandssteder steg voldsomt. I 1787 var der ca. 13 huse i sognet, 1801 var der 33 huse, 1834 var der 74 huse og i 1845 var der 90 huse. Nogle af disse huse var landhåndværkere, men alligevel fortæller eksemplet tydeligt, at koloniseringen af heden accelererede voldsomt lige efter udskiftningen og overgangen til selveje.

Men som præsterne hævdede, var der mange tabere. I 1815 byggede foregangsmanden S. A. Fjelstrup til Sindinggård 6 fattighuse længst væk fra godset på Ørre hede. Til hvert hus udlagdes en strimmel hedejord, som fattighusenes beboere kunne opdyrke, hvis de havde kræfter til det. Stedet fik, og bærer det stadigvæk, navnet Sammelstedby. Meningen var klar nok! Et af husene beboedes af kjeltringen Johannes Axelsen, som senere beskyldtes for at have stukket Højris ved Ikast i brand som en hævnakt. Kjeltringerne og de mange ulykkelige husmandsfamilier i 1800 årene var landboreformernes skyggeside. Det hører et andet århundrede til at gøre noget radikalt for at forbedre levevilkårene for dette nye landproletariat. Som et sidste alvorligt sværdslag mod resterne af de danske herregårde var lens afløsningen i 1919, hvor

mange godser måtte afstå store jordarealer til jordlovsudvalget, der udstykkede disse herregårdsjorder i husmandsbrug.

Slutbemærkninger

Med stavnsbåndets ophævelse og landboreformerne i sidste halvdel af 1700 årene blev grundlaget for det moderne samfund udformet. Med stavnsbåndsløsningen hævedes bondestandens anseelse og dens individuelle rettigheder forøgedes. Med udskiftningen blev landskabets struktur og ansigtstræk formet. Overalt i det vestjyske landskab ses endnu resultaterne af reformerne i diger, grøfter, skellinier, vejforløb, bebyggelser, stednavne og meget mere. Selvejet er stadigvæk en næsten enerådende ejeform i dansk landbrug. Den adspaltelse i stadig mindre og mindre enheder og stadige udvidelse af det dyrkede land har holdt sig ved indtil omkring 1950. I de sidste tre årtier er der lagt næsten ligeså meget jord sammen, som der blev adspaltet i de foregående 150 år. Store familiebrug i dag har et jordareal, der i størrelse kan måle sig med herregårdenes hovedgårdsmarker fra før udstykningsen. Med udstykningsen fulgte selvejet. Vil sammenlægningen til større enheder medføre nye ejeformer?

Henvisninger:

1. Pedersen, P. Storgaard: Slægten Tang. Hardsyssels Årbog. 1944 s. 8.
2. Fridericia, J. A.: Aktstykker til stavnsbåndets historie. 1888 s. 113 f.
3. Kaae, Alfred: Vestjyske godsejere og deres bønder. Hardsyssels Årbog, 1965 s. 59 og s. 88.
4. Olsen, Gunnar: Stavnsbåndet og tjenestekarle. Jyske Samlinger 6. rk. 1. bd. 1950-52 s.210.
5. Kaae, Alfred: Ulfborg I, 1952 s. 132 f.
6. Colbjørnsen, Christian: Betragtninger i anledning af en del jyske jorddrotters klage til hans kgl. Højhed Kronprinsen. 1790 s. 16-18.
7. Nygaard, S.: Godsslagtningen i Bøvling amt. Hardsyssels Årbog 1918 s. 77.
8. Pedersen, Henrik: De danske landbrug. 1975 s. 358.
9. Skodborg-Vandfuld herreders auktionsprotokol 1754-1803. LN.
10. Colding, Hans: Gudum, sognet mellem hede og fjord. 1985 s. 110 f.
Jerk, Flemming: Ringkøbing amts herregårde gennem godsslagtningsens tidehverv. Hardsyssels Årbog 1958 s. 105 f.
11. Nielsen, O.: Historisk-Topografiske efterretninger om Skodborg-Vandfuld herreder. 1894 s. 116.
12. Colding, Hans: Anf. værk s. 115 f.
13. Skodborg-Vandfuld herreders auktionsprotokol 1754-1803. LN.
14. Jensen, Hans: Dansk Jordpolitik. Bd. 1 1936 s. 77.
15. Nygaard, S.: Vadskærgård. Samlinger til jysk historie og topografi. 3. rk. V bd. 1906-08 s. 332.
16. Pedersen, P. Storgaard: Slægten Tang. Hardsyssels Årbog 1921 s. 26.
17. Matthiessen, Hugo: Snapstinget. 1946 s. 111.
18. Jensen, Peder: Da bønderne i Stadil blev selvejere. Hardsyssels Årbog 1941 s. 58.
Pedersen, P. Storgaard: Hing Herreds historie. 1896.
19. Søndervang godsarkiv. LN. G. 442-1.
20. Jensen, Sigurd: Fra patriarkalisme til pengeøkonomi. 1950 s. 63.
21. Kaae, Alfred: Ulfborg I. 1952 s.169.
22. Lauritsen, P. Nørskov: Hjern sogn I. 1981 s. 177.
23. Indberetninger om forbedringer i landvæsenet og fællesskabets ophævelse. 1785. RA Landvæsenkontoret. Rtk. 2485.18.
24. Begtrup, Gregers: Beskrivelse over agerdyrkningsens tilstand i Danmark. Nørrejylland III 1812 og 1978 s.10.
Larsen, Henrik: Markfællesskabet i Hardsyssel i ældre tider. Hardsyssels Årbog 1931 s. 20 ff.
25. Begtrup, Gregers: Anført værk s. 37 f.
26. Begtrup, Gregers: Anført værk s. 39.

De første bønder

Landbrug i Danmarks bondestenalder og bronzealder

Overgangen fra jægerstenalder til bondestenalder er en af de mest betydningsfulde ændringer i menneskets historie. Fra at være jægere, fiskere og samlere, som var afhængige af, hvad naturen kunne tilbyde, bliver man efterhånden bønder, som selv producerer de nødvendige fødevarer. Samtidigt begynder mennesket at gribe mærkbart ind i naturen, og langsomt ændres landskabet fra urskov til landbrugsland, det vil sige fra naturskabt til kultur- eller menneskeskabt landskab.

Bondekulturen viste sig i Danmark for ca. 6000 år siden, altså omkring 4000 f. Kr. Bondestenalderen kaldes også for yngre stenalder eller neolitikum. Overgangen til det nye erhverv har vel strakt sig over flere generationer, og man har sammen med korndyrkning og kvæghold fortsat udnyttet de naturlige ressourcer i et vist omfang ved jagt, fiskeri og indsamling.

Det nye erhverv resulterede i meget store ændringer for datidens mennesker. Der blev indført en række nye arbejdsprocesser og arbejdsteknikker, og næsten alle sider af samfundet blev påvirket af udviklingen, f.eks. de sociale, økonomiske, bebyggelsesmæssige og religiøse forhold.

Der skal i det følgende berettes om landbrugets opståen, om det nye erhvervs opdukken i Danmark samt om de første 3500 år af landbrugets historie her i landet, hvil-

ket vil sige dels bondestenalderen, som omfatter tragtbægerkulturen, enkeltgravskulturen og dolktiden, og dels bronzealderen.¹

Landbrugets opståen

Det er i dag den almindeligste opfattelse, at samfund med en økonomi baseret på landbrug kan være udviklet flere steder i verden, f.eks. i Sydøstasien, Vestafrika, Mellemamerika og Den nære Orient.

De ældste vidnesbyrd om landbrug er muligvis fra Den nære Orient, nærmere betegnet området ved Middelhavets østlige del, hvor der er tidlige fund fra det sydøstlige Lilleasien, Syrien og Palæstina samt fra Zagros-bjergene i Iraq og Iran, fig. 1. Det er herfra, at kendskabet til agerbrug og kvægavl når til Europa og efter nogle årtusinders forløb også til Danmark.

Inden for de nævnte områder i Den nære Orient fandtes forudsætningerne for udviklingen af kornsorter og husdyr. Her var spiselige, vilde græsser, som er stamformerne for hvede og byg, og blandt jagtdyrene var vilde får og geder, som ikke synes at have eksisteret andre steder. Der var således mulighed for tæmning af både dyr og planter.

De vilde planter overførtes fra deres oprindelige grosteder i bjergene til lettere tilgængelige steder. Man begyndte at så dem, og der skete en langsom forædling,

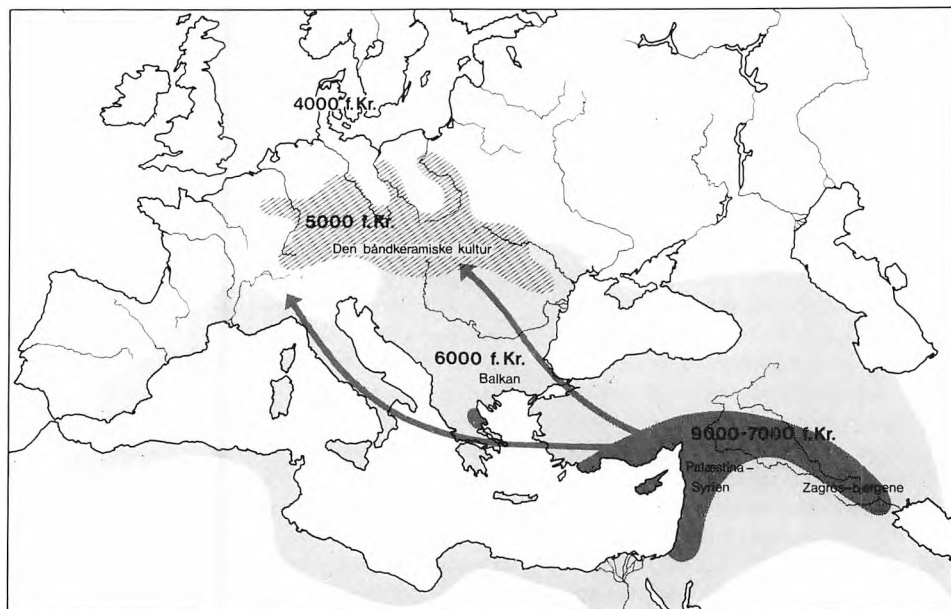

Fig. 1. Landbrugets udbredelse fra Den nære Orient til Balkan-halvøen, Mellemeuropa og Danmark. Gengivet efter Poul Otto Nielsen: *Bondestenalderen (Sesams Danmarkshistorie)* 1981.

fordi man udvalgte de største korn og forbedrede vækstbetingelserne.

Det nye er, at man begynder at udnytte de naturlige ressourcer mere intensivt og overfører de vilde arter til områder, hvor de ikke naturligt hører hjemme. Denne udvikling fandt tilsyneladende sted så tidligt som omkring 9000 f. Kr. Der er fund af korn, kornsegle og kværne samt knogler af tæmmede får og geder. Tamkvæg dukker først op et par årtusinder senere.

Denne udvikling blev muligvis sat i gang, fordi befolkningstallet var steget, således at presset var blevet for stort på de føderessourcer, som man hidtil havde udnyttet. Samtidigt var der måske tale om en klimændring, som medførte et mere tørt kli-

ma og nedgang i vildtbestanden. Man klarede denne krise ved, at den hidtidige indsamling af planter blev suppleret med dyrkning af planter, og ved at jagten på vilde dyr blev suppleret med indfangning og tæmning af dyr.

Fra Den nære Orient bredte det nye erhverv sig blandt andet til Europa, fig. 1. Omkring 6000 f. Kr. er der fund fra Balkanhalvøen, især fra Grækenland. Efter endnu et årtusind var kendskabet til landbrug nået til Mellemeuropa, hvor man fra ca. 5000 f. Kr. har den såkaldte båndkeramiske kultur, som har fået navn efter lerkarrens båndmotiver. Kulturen var udbredt over det frugtbare, mellemeuropæiske område med løss, som er finkornet, vindaflejret ler.

Kvægavl og agerdyrkning var dermed kendt nogle få hundrede kilometer syd for Danmark, men der skulle gå endnu et årtusind, før landbruget bredte sig til det nordlige Europa, hvor jorden var mindre produktiv.

Overgangen til bondekultur i Danmark

Indførelsen af agerbrug og kvægavl i Danmark blev tidligere sat i forbindelse med indvandring af bønder, som kom sydfra og medbragte korn, husdyr og nye redskaber samt kendskab til alle de nødvendige arbejdsprocesser. Store kulturelle ændringer blev normalt forklaret ved folkevandringer.

I dag er man mere tilbøjelig til at opfatte overgangen til landbrug som en udvikling inden for det lokale jæger-fisker-samlersamfund, som under påvirkning af naboerne mod syd langsomt skiftede erhvervsform. Den nødvendige viden om korn og husdyr havde som nævnt længe været inden for rækkevidde.

I jægerstenalderens sidste del fandtes i Danmark, Sydsverige og dele af Nordtyskland den såkaldte Ertebøllekultur, som dateres til perioden ca. 5200-4000 f. Kr. Ertebøllekulturen er stort set samtidig med de første bønder i Mellemeuropa.

Der er sikre tegn på, at Ertebøllekulturen havde kontakt med bønderne mod syd. Herfra lærte man blandt andet at fremstille keramik. Ertebøllekulturens lerkar er overvejende tykvæggede, og de første dukker op ca. 4500 f. Kr. Desuden er der i Danmark fundet en særlig type skafthulsøkser, som er lavet af skiferliggende, mellemeuropæiske stenarter.² Der er ingen fund, som

med sikkerhed viser, at Ertebøllekulturen holdt kvæg og dyrkede korn.

Ved jægerstenalderens slutning var der skov i hele Danmark. Skoven havde efterhånden udviklet sig til en mørk og tæt urskov, hvilket resulterede i, at de store jagtdyr fik dårligere livsbetingelser. De vigtigste var vildsvin, kronhjort, rådyr og urokse, idet sidstnævnte dog kun fandtes i Jylland.

Den tætte urskov og mangelen på jagtvildt har tihsyneladende tvunget befolkningen til i højere grad at bosætte sig ved kysterne, hvor man giver sig til at udnytte havets føderessourcer. Fra Ertebøllekulturens sidste 500-600 år kendes der store affaldsdynger, de såkaldte skaldynger eller køkkenmøddinger, som indeholder måltidsrester, blandt andet snegle, muslinger og først og fremmest østers. Bopladserne synes at vidne om både større sociale enheder og bosættelse over længere perioder end tidligere i jægerstenalderen.

Bag denne udvikling ligger måske en krise, som skyldtes, at urskoven rummede en mindre bestand af jagtvildt, at landområdet på grund af havstigninger var blevet mindre, og ikke mindst at befolkningstallet var steget. I første omgang klarede man presset på føderessourcerne ved en bedre udnyttelse af havets muligheder.

Men et halvt årtusind senere var der igen problemer. Det blev lidt koldere, og der fandt en havsænkning sted. Disse forhold kan have resulteret i, at mulighederne for fødeindsamling ved kysterne blev dårligere, og i hvert fald er der herefter mindre aktivitet på kystbopladserne.

Det er foreslået, at disse forhold sammen med et stadigt større pres på føderessour-

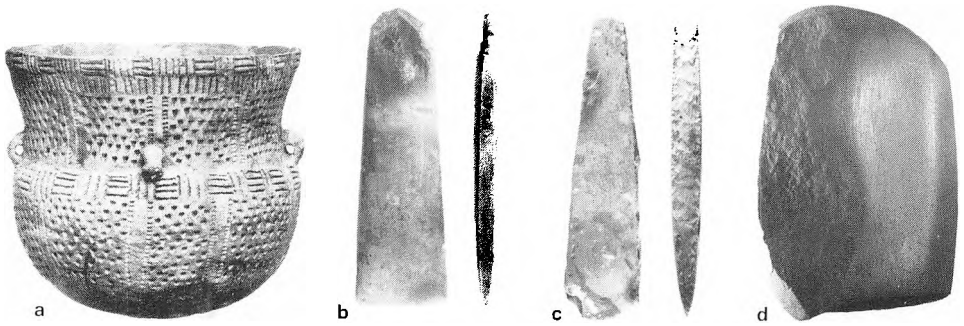

Fig. 2. Fund fra den tidlige bondekultur (tragtbægerkulturen). a: lerkar fra mose i Vesterby, Rindum sogn. b: tyndnakket flintøkse fra mose i Bukkær, Assing sogn (set fra 2 sider). c: tyknakket flintøkse fra stendyngegrav ved Havnstrup (set fra 2 sider). d: slibesten fra Bukkær i Assing sogn, ca. $\frac{1}{7}$ størrelse. a: gengivet efter C. J. Becker 1947 (se note 5). b-d: fotos: Kjeld Hansen.

cerne tvang befolkningen til en erhvervsændring. Endelig, omkring 4000 f. Kr., udbredes kendskabet til agerbrug og kvægavl her i landet.

Tragtægerkulturen

Den første bondekultur i Danmark kaldes tragtægerkulturen, som dateres til ca. 4000-2800 f. Kr. Kulturen har fået navn efter karakteristiske lerkar med tragtformet hals, fig. 2a. Tragtægerkulturen deles i 2 hovedafsnit, som ud fra de mest markante gravanlæg benævnes dyssetid (ca. 4000-3200 f. Kr.) og jættestuetid (ca. 3200-2800 f. Kr.).

Bønderne måtte rydde urskov for at få plads til korn og kvæg. Hertil behøvedes gode økser, og som noget nyt dukker slebne flintøkser op. Det drejer sig først og fremmest om flade, tyndnakkede flintøkser, fig. 2b. I løbet af jættestuetid bliver økserne tyknakkede, fig. 2c. Forsøg har vist,

at de tyndnakkede flintøkser var meget effektive til træfældning.³

En anden nyhed på bopladserne er slibestene, hvorpå flintøkserne blev slebet, fig. 2d. De er overvejende af sandsten og har en glat, eventuelt let hulet flade. Ved Stendis i Ryde sogn har Holstebro Museum udgravet en samling på 10 stykker af slibestene af finkornet sandsten samt finkornet og grovkornet granit.⁴

Bondebefolkningen var af hensyn til markerne nødt til at være mere bofast end jægerstenalderens folk. Man begyndte at bygge solide huse, som flere steder er fundet ved arkæologiske udgravninger. Der kendes små, nærmest hesteskoformede huse og langhuse, som kan have rummet mange mennesker.

I bondestenalderen bliver keramik almindelig. Lerkarrene er overvejende tyndvæggede og kan være smukt ornamenterede, fig. 2a. Bønderne havde blandt andet brug for forrådskar til opbevaring af føde. Lerkar

findes på bopladserne, i gravene og nedsat som offerfund i moser.⁵

I dyssetidens sidste del, fra ca. 3500 f.Kr., begynder man at lave grave i form af dysser, bygget af store sten. I begyndelsen af jættestuetid bygges både dysser og jættestuer. I dag har vi kendskab til ca. 4700 dysser og 700 jættestuer fra hele landet. Disse såkaldte megalitgrave (storstensgrave) er opført i løbet af få århundreder, og ikke mindst jættestuerne kan være imponerende bygningsværker.

I Vestjylland er der ikke så mange store

sten, og her har antallet af dysser og jættestuer næppe været ret stort, om end nye undersøgelser har vist, at der er langt flere, end man tidligere regnede med.⁶ Man har også anvendt andre gravformer. Fra dyssetid kendes grave under flad mark og i langhøje.⁷ Et af fundene skal omtales senere, fig. 8. Fra jættestuetid er der et stort antal af de såkaldte stendyngegrave.⁸ En økse fra en af disse grave er vist på fig. 2c.

I løbet af bondestenalderen breder bebyggelsen sig over det meste af landet. Fra de første århundreder er der ret få fund,

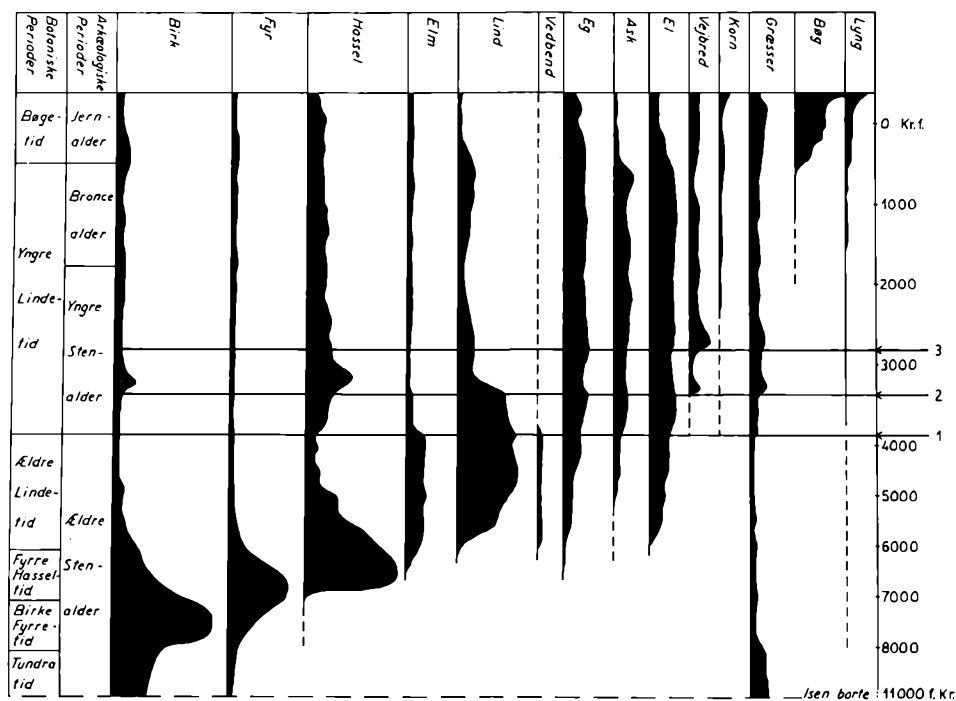

Fig. 3. Skematisk pollendiagram over vegetationsudviklingen fra slutningen af sidste istid til midten af jernalderen. De 3 vandrette linjer angiver menneskets indgreb i naturen i forbindelse med det ældste landbrug. Indgreb nr. 1-2 omtales under tragtbøgerkulturen og nr. 3 under enkeltgravskulturen. Gengivet efter Charlie Christensen i *Det daglige brød*, 1976.

men fra slutningen af dyssetid er bondekulturen rigt repræsenteret.

En række forhold tyder på, at der var tale om velorganiserede samfund med mange mennesker. De store gravanlæg viser, at bygden rådede over en betydelig arbejdskraft og kunne klare store fællesopgaver.

Der er gennem de seneste år undersøgt nogle meget store anlæg med grøfter og palisader fra begyndelsen af jættestuetid. De må tolkes som samlingspladser, der er fælles for mange bygder. Disse pladser har formodentlig været ramme om økonomiske, sociale og kulturelle aktiviteter ved forskellige lejligheder.⁹

Indgreb i naturen

Ved hjælp af pollenanalyse har man været i stand til at påvise bøndernes indgreb i naturen i forbindelse med det første landbrug. Pollen er ganske små blomsterstøvkorn, som normalt holder sig godt. De fleste træers og planters pollen kan skelnes fra hinanden. Ved at analysere en række prøver fra daterede lag, f.eks. i moser eller gravhøje, er det muligt at belyse landskabs- eller vegetationsudviklingen inden for et bestemt område.

Fig. 3 viser et skematisk pollendiagram, som illustrerer vegetationsudviklingen fra slutningen af sidste istid til midten af jernalderen. I nederste del af diagrammet ses de vigtigste træers indvandring, efterhånden som klimaet blev mildere. Først dominerer birk, siden fyr og hassel. Derefter kommer de store skovtræer: lind, som var det almindeligste træ på god jord, samt elm, el, eg og lidt senere ask. Skoven udvikler sig til den tætte urskov, som i hvert fald fra ca. 5000

f.Kr. er nogenlunde stabil i sin sammensætning af træer.

Udviklingen varierer lidt i forskellige områder. På Vestjyllands sandede jorder var de næringskrævende træer lind og elm mindre fremtrædende, mens birk og eg klarede sig bedre. Her var tale om en mere åben og lysere skov, hvilket blandt andet kan ses af, at lyng var til stede i større omfang end i resten af landet.

Bøndernes aktiviteter kan spores lidt efter 4000 f.Kr., hvor skoven som helhed går tilbage, mens græsser har fremgang, samtidig med at der viser sig forskellige kulturbetingede planter. Man kan ved hjælp af pollenanalyser udskille 3 indgreb i løbet af bondestenalderens første godt 1000 år. De er på fig. 3 angivet med vandrette linjer og numrene 1-3. Nr. 1 og 2 kan dateres til tragtbægerkulturen. Indgreb nr. 3 bliver omtalt senere under enkeltgravskulturen.

De første bønder

Kort efter 4000 f.Kr. viser bøndernes første indgreb i naturen sig ved et fald i pollenmængden for elm, vedbend og lind, fig. 3, nr. 1. Der har været stor diskussion om dette såkaldte elmefald, som kendes fra pollenundersøgelser fra det meste af NV-Europa. Man har blandt andet forsøgt at forklare elmefaldet ved en klimaændring og ved elmesygen, som også har hærget i nyere tid.

Det mest sandsynlige er, at elmefaldet – helt eller delvist – er et resultat af de første bønders indsamling af løv til foder. Træernes løv var en væsentlig næringskilde for kvæget. Hertil er elm, ask og lind bedst. Vedbend er stedsegrøn og kan bruges som vinterfoder. En regelmæssig styning af

Fig. 4. De 10 kornsorter, som blev dyrket i Danmarks oldtid: a: enkorn, b: emmer eller tokorn, c: dværghvede, d: almindelig brødhvede, e: 6-radet, nogen byg, f: spelt, g: almindelig hirse, h: havre, i: rug, j: kolbehirse. De første 5 (a-e) kendes fra bondestenalderens begyndelse. De øvrige dukker op senere, jfr. fig. 5. Gengivet efter Gudmund Hatt 1937 og Grethe Jørgensen i *Det daglige brød*, 1976 (se note 1).

træerne vil især påvirke pollenproduktionen hos elm, som kræver 7-8 år for at blomstre, mens ask kan blomstre (og sprede pollen) allerede efter 2-3 års forløb. Anvendelsen af løvhø som foder kendes fra nyere tid i dele af Sydeuropa og Asien. På en stenalderboplads i Schweiz er der udgravet bunker af løv på gulvet i et hus.

Det ser ud til, at bønderne i de første århundreder kun har foretaget mindre skovrydninger. Kornavl har fundet sted, hvilket vises af pollen af korn og ukrudtsplanter. Der har ikke været egentlige overdrev til græsning. Kvæget har formodentlig stået i stald eller indhegning hele året, og man har fodret dyrene med indsamlet løv.

Det store landnam

Indgreb nr. 2 finder sted i dyssetidens sidste del. Der foretages omfattende skovrydninger, som tyder på, at bondekulturen har fået større udbredelse. Der er vidnesbyrd

om både korndyrkning og kvægræsning. I pollendiagrammet fig. 3 (nr. 2) kan man omkring 3400 f.Kr. se, at kurven for lind, elm og eg falder, mens græsser og vejbred stiger.

Det er bemærkelsesværdigt, at pollenmængden for birk stiger. Det skyldes sandsynligvis afbrænding af området i forbindelse med et primitivt agerbrug. Birk havde ellers ikke kunnet klare sig så godt i forhold til andre træer. Hassel stiger også meget, og måske har man holdt anden vegetation nede for at kunne udnytte hassels nødder.

Man har haft en særlig form for agerbrug, som benævnes svedjebrug. De store træer er sikkert blot »ringet«, så de gik ud. Mindre træer er fældet, hvorefter området blev afbrændt. Herved frigjorde man næringsstofferne i den øverste del af jordskorpen. Man såede kornet i asken, og vækstbetingelserne var gode, fordi anden plantevækst var effektivt fjernet ved afbrændingen.

Der er foretaget forsøg med svedjebrug i Draved Skov i Sønderjylland.¹⁰ Det viste sig, at på den sure skovbund kunne kornet kun gro, hvis området var afbrændt. I løbet af få år var jorden udpint. Stenalderbønderne har derfor til stadighed ryddet skov for at få plads til nye marker, og efter nogle årtier har man sikkert måttet flytte bopladsen. Et sådant flyttelandbrug krævede store arealer.

De gamle marker blev til overdrev, hvor kvæget græssede. Pollendiagrammerne viser, at lancetbladet vejbred, som er en typisk overdrevsplante, havde stor udbredelse. Den vokser på åbent land og især på steder med husdyr. Der har været store overdrev med fritgående kvæg, som har levet af løv, græs og olden. Skoven indvandrer igen, når bønderne har forladt området.

Kornavl

Fra tragtbægerkulturen er der forskellige vidnesbyrd om korndyrkning. Det drejer sig først og fremmest om selve kornet samt om segle til kornhøst, kværne til maling af kornet og spor efter pløjning. Vor viden om oldtidens kornsorter stammer dels fra fund af korn, som er forkullet og derfor bevaret, og dels fra aftryk af korn i potteskår.

Hvis der sad korn i leret ved brænding af lerkarret, blev kornet bevaret som et hulrum, som endnu kan ses i skårene. Ved at undersøge sådanne kornaftryk får man oplysninger om, hvilke arter man dyrkede. I enkelte tilfælde sidder de forkullede korn endnu i skårene. Der er også fundet korn i lerkar eller bopladsgruber. Det er antagelig hengemte forråd.

På fig. 4 ses de forskellige kornsorter,

som blev dyrket i Danmarks oldtid. På fig. 5 er vist, hvornår de forskellige arter blev anvendt og deres skiftende betydning gennem de ca. 5000 år af oldtiden, hvor der fandtes agerbrug.

Fra tragtbægerkulturens første del, clysetid ca. 4000-3200 f.Kr., er der ret få fund, idet kun 129 kornaftryk er bestemt.¹¹ Allerede fra bondekulturens begyndelse havde man kendskab til byg og flere hvedarter, der alle er udviklet i Den nære Orient og har været dyrket gennem flere tusinde år, da de når til Danmark. Hvedearterne omfatter enkorn og emmer (som også kaldes tokorn), fig. 4a-b. Det er primitive arter, hvis småaks normalt indeholder henholdsvis en og to kerner. Desuden fandtes antageligt både dværghvede og almindelig brødhvede, fig. 4c-d, som i de arkæologiske fund vanskeligt kan skelnes fra hinanden. Endelig dyrkede man 6-radet, nøgen byg, fig. 4e, mens avneklædt byg, hvor avnerne sidder fast om kernerne, kun kendes fra et enkelt kornaftryk.

Jættestuetidens ca. 400 år inddeles i 5 perioder, som benævnes per. I-V. Fra de 4 første perioder er der mange kornaftryk og en del forkullet korn fra store boplads, som er udgravet i første halvdel af dette århundrede.¹² Ved Sarup på SV-Fyn er inden for de seneste år foretaget udgravninger på en stor samlingsplads, hvor der fandtes forkullet korn både fra overgangen mellem dyssetid og jættestuetid og fra jættestuetidens periode II, d.v.s. omkring 3200 og ca. 3100-3000 f.Kr. Materialet omfatter henholdsvis 1079 og ca. 2500 kerner, hvoraf ca. 95% og 99% er emmer.¹³

Ved Herning Museums udgravninger 1973-80 er der fremkommet skår med

kornaftryk, og Hakon Hjelmqvist fra Lunds Universitets Botaniska Museum har bestemt i alt 131 aftryk fra jættestuetidens tragtbægerkultur. Bortset fra 5 aftryk er alle fra Skarrild sogn, ca. 20 km syd for Herning.

De 126 kornaftryk fra Skarrild sogn er

vist på fig. 6. Skårene stammer blandt andet fra bopladslag under gravhøje, dels ved østsiden af Skarrild Mose og dels ca. 2 km nordøst herfor ved Pilgård og Lustrup.¹⁴ Kornaftrykkene fra Skarrild viser, at de primitive hvedearter emmer og enkorn er dominerende med i alt 108 aftryk eller 86% af

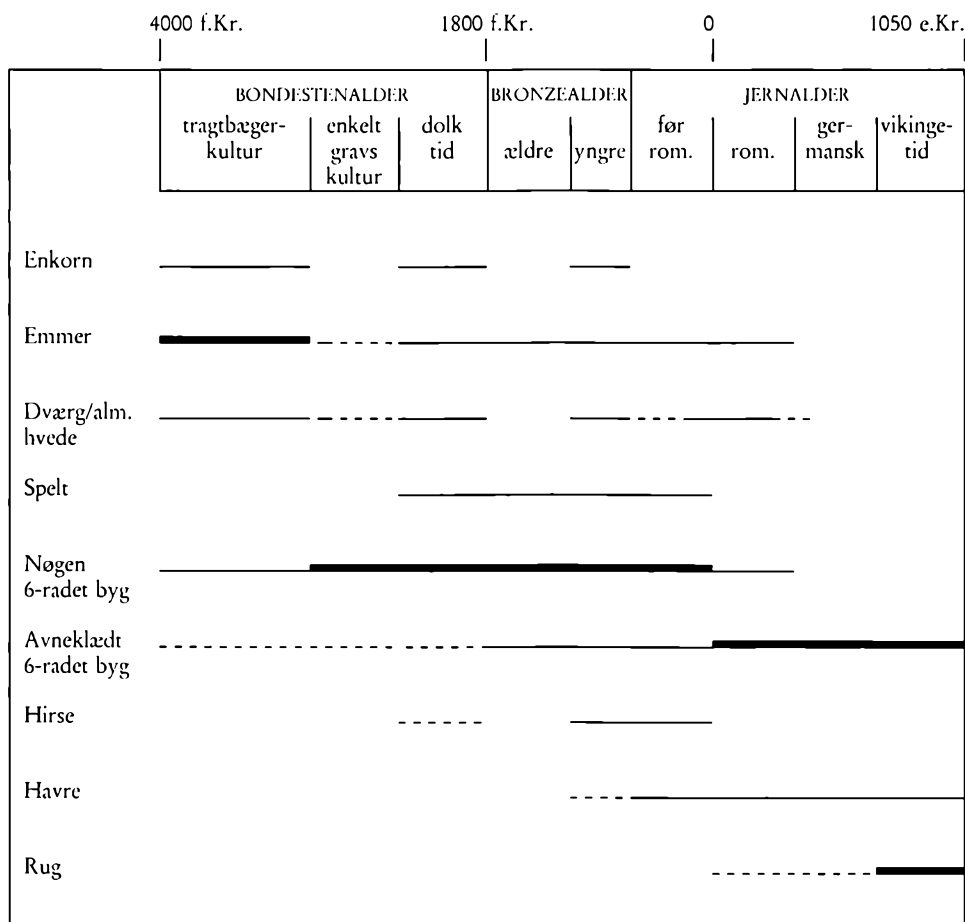

Fig. 5. Datering af oldtidens kornarter. Tyk streg angiver hovedkornart, mens tynd streg betyder almindelig dyrket og stiplet linje sporadisk forekomst. Hirse omfatter kun almindelig hirse. Desuden kendes kolbehirse, der først viser sig efter år 0. Udarbejdet efter Grethe Jørgensen i *Arkæologisk leksikon (Politikens Danmarkshistorie) 1985*.

	emmer eller enkorn			hvede	nøgen byg		avne- klædt byg	i alt
	emmer	emmer eller enkorn	enkorn		byg	byg		
Per. I	1	2	4				1	8
Per. III-IV	10		4					14
Per. V	60	9	13	1	12	2		97
Per. I-V	1	2	2		2			7
	72	13	23	1	14	2	1	126
I alt		108		1		17		126

Fig. 6. Kornfund fra Skarrild fra jættestuetidens tragt-bægerkultur, ca. 3200-2800 f.Kr. De 126 kornaftryk i skår er bestemt af Hakon Hjelmqvist. Hovedparten af skårene kan dateres sikkert enten til per. I, per. III-IV eller per. V, men et lille antal kan kun henføres til jættestuetiden som helhed (per. I-V).

fundene, og at emmer er langt den vigtigste kornsart. Der er bestemt 1 enkelt aftryk af dværghvede og i alt 17 aftryk (godt 13%) af byg, som overvejende er nøgen byg.

Skarrild-kornaftrykkene er af særlig interesse på grund af de mange fund fra tragt-bægerkulturens slutning, per. V, ca. 2900-2800 f.Kr., hvor materialet fra resten af landet er meget lille. Fra Herning-egnen er der yderligere 4 kornaftryk fra denne periode, nemlig 3 fra et kulturlag under en gravhøj ved Lille Hamborg lidt syd for Herning og 1 fra et lerkar i en mose ved Tarp i Sdr. Felding sogn, som er nabosogn til Skarrild.¹⁵ Hertil kommer enkelte fund fra en boplads på Lolland og fra Sarup på Fyn, begge steder med lidt mere byg end hvede.¹⁶

Blandt fundene fra slutningen af tragt-bægerkulturen, per. V, på bopladsen ved Skarrild Mose var et skårlag med rester af 5 store og 1 lille lerkar. I disse skår var i alt 36 kornaftryk. Det lille lerkar har været ca. 22 cm højt og har fingerindtryk under

randen, og under karrets bund er fundet 9 aftryk af emmer og enkorn, fig. 7.

I kornfundene fra de ca. 1200 år, hvor tragt-bægerkulturen eksisterede, er hvederter dominerende, først og fremmest emmer, som dog ikke altid med sikkerhed kan skelnes fra enkorn. Byg udgør kun en lille del af materialet, men synes at blive mere almindelig i sidste del af tragt-bægerkulturen, og derefter er nøgen byg den dominerende kornsart gennem næsten 3000 år, fig. 5.

Fra sidste del af dyssetid er der sikre spor efter pløjning, idet man under gravanlæg har fundet såkaldte ardspor. Arden er en primitiv plov, som kun laver en fure og altså ikke vender jorden. Spor efter ardplojning fremtræder som mørke, parallelle striber i en eller flere retninger. Det er bunden af ardfurerne, som kan ses, fordi der er ført muldjord ned i den lysere undergrund, fig. 16.

Det første fund med ardspor fra dyssetid

fremkom under en langdysse ved Steneng nær Ribe, men der er siden dukket tilsvarende fund op.¹⁷

I 1973 udgravede Ringkøbing Museum resterne af en langhøj ved Langagergård i Thorsted sogn, nordøst for Ringkøbing.¹⁸ Under en større stenlægning, som var delvis opløjet, fandtes en grav fra overgangen mellem dyssetid og jættestuetid, og under anlæggets østlige del var nogle få formodede ardfurer, fig. 8. I stenrammen omkring graven og i den dækkende stenlægning fandtes 5 små kværne, fig. 9.

Ved Bukkær i Assing sogn, syd for Herning, udgravede Herning Museum i 1976-77 en meget ødelagt langdysse, hvor der i vestlige del inden for randstenene var svage ardspor i 3 forskellige retninger.¹⁹

Arden var uden tvivl af træ, men selve redskabet kendes først fra bronzealderen,

fig. 14. Fra bondestenalderen har vi kun de mere eller mindre tydelige pløjestrøber, som findes under højdækkede gravanlæg. Pløjesporene er rester af marker, som er ældre end højene. Vi ved ikke, hvor meget de er ældre, men sporene ville sikkert være udvasket, hvis der var gået lang tid inden bygning af højen.

Brugen af plov kan i dag ikke føres længere tilbage end ca. 3500 f.Kr. Det ser således ud til, at man i begyndelsen af bondestenalderen ikke pløjede jorden. Man må have klaret sig med simple spader, hakker, gravestokke eller lignende. Det er dog vigtigt at gøre sig klart, at ardsporene fra bondestenalderen kun er bevaret, fordi de har ligget beskyttet under højene, og at pløjemarken har været langt mere udbredt, end vi får indtryk af gennem de få tilfældige fund.

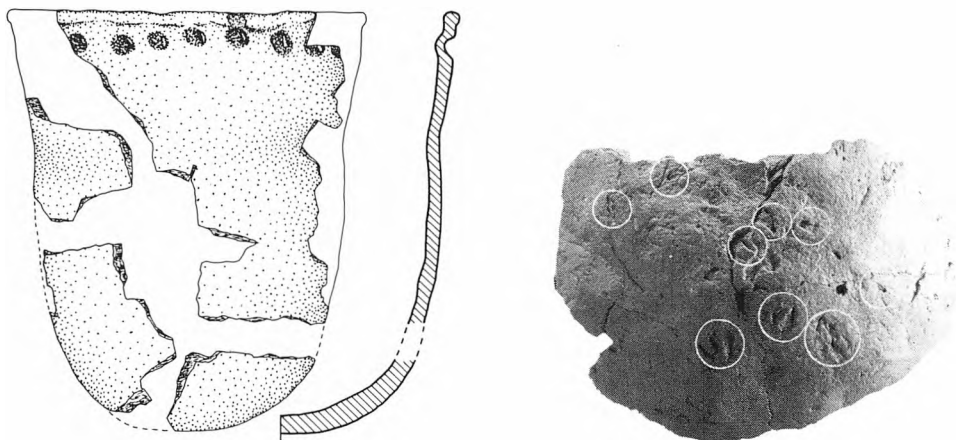

Fig. 7. Del af lerkar fra en boplads ved østsiden af Skarrild Mose i Skarrild sogn, fra slutningen af tragtbøgerkulturen, ca. 2900-2800 f.Kr. Fotoet viser undersiden af karrets bund, hvori er 9 aftryk af de primitive hvedearter emmer og enkom (angivet ved cirkel). Lerkarret er gengivet i $\frac{1}{4}$ og skåret i $\frac{1}{2}$ størrelse. Tegning: Jens Jørgen Kærsgaard. Foto: Kjeld Hansen.

Indførelsen af den primitive plov har betydet et mere effektivt og tillige mere arbejdskrævende agerbrug.

Sammen med kornet dukker også kværnstenen op. Den ældste type er en såkaldt skubbekværn, bestående af en overdel (løber) og en større underdel (ligger), der er mere eller mindre udhulet, fig. 9. Kværnsten findes i stort tal, men det kan være vanskeligt at datere dem, da skubbekværnen anvendes gennem det meste af oldtiden. Som nævnt har Ringkøbing Museum i Thorsted sogn undersøgt et gravanlæg med 5 kværnsten, der ikke kan være senere end graven, som kan dateres til overgangen mellem dyssetid og jættestuetid, ca. 3200 f.Kr., fig. 8 og 9. Det er ret små kværne, hvilket synes at være det almindelige i bondestenalderen.

Den tidlige bondekultur anvendte små segle, som er lavet af flintflækker. En sådan flækkekniv eller segflække er vist på fig. 10. Den stammer fra et bopladslag under en gravhøj ved Lille Hamborg syd for Herning.²⁰ Stykkets ene kant har kraftig »gloss« eller polering, som stammer fra bearbejdning af kiselholdige planter, f.eks. korn.

Husdyr

Vore almindelige husdyr dukkede op i løbet af oldtiden. Hunden kendes allerede fra jægerstenalderen. De første fund er fra Maglemosekulturen, og hunden har således gennem mere end 2000 år været det eneste husdyr her i landet.

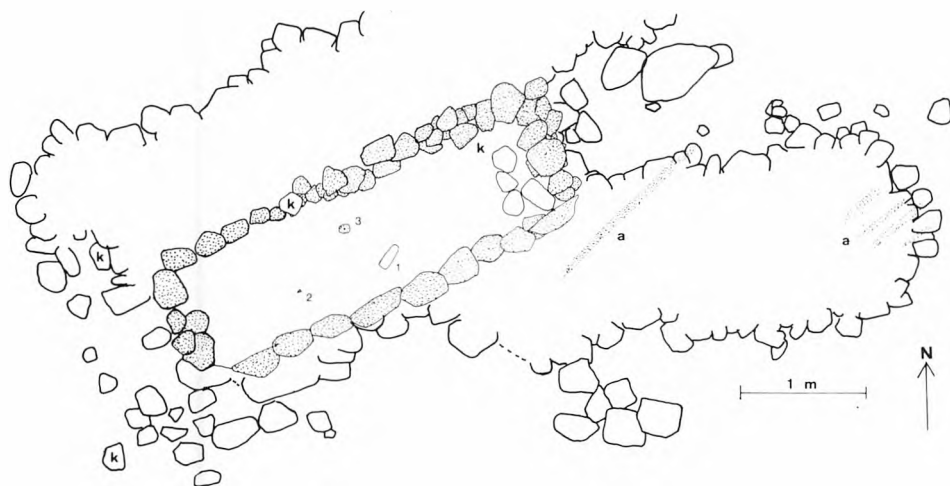

Fig. 8. Grav under langhøj ved Langagergård i Thorsted sogn, udgravet af Ringkøbing Museum. Under stenlægningens østlige del var formodede ardspor (a). Blandt stenene var 5 kværnsten (k). Graven indeholdt en tyndnakket flintøkse (1), en tværpil (2) og en ravs-kive med indborede huller (3), som kan dateres til overgangen mellem dyssetid og jættestuetid, ca. 3200 f.Kr. Tegning: Jens Aarup Jensen.

Fra bondestenalderens begyndelse er der fund af tamkvæg, svin og får eller ged, som alle synes at være kommet hertil omkring 4000 f.Kr. Der er dog først fund i større mængde fra jættestuetid.²¹

Knogler af tamokse og vildokse eller urokse kan vanskeligt skelnes fra hinanden. Begge fandtes i bondestenalderen i Jylland, men der er ikke sikre vidnesbyrd om, at de hjemlige urokser er tæmmede. Tamokser var mindre end vilde, og hanner var større end hunner. Tamoksetyre har haft nogenlunde samme størrelse som uroksekøer. Det ser ud til, at dyrene i begyndelsen blev holdt i stald eller indhegning og fodret med indsamlet løv. Pollenanalyserne viser, at der senere fandtes store græsningsarealer med fritgående kvæg. Dyrene leverede kød og huder og måske mælk. Desuden blev de brugt som trækdyr ved pløjning.

Tamsvin lignede vildsvin, som havde stor udbredelse her i landet i begyndelsen af bondestenalderen. Det kan ikke udelukkes, at også lokale vildsvin er tæmmede.

Får og ged må være indført, da vilde former ikke kendes fra vore breddegrader. Kun få af de 2 dyrs knogler kan skelnes fra hinanden. Det ser ud til, at får var mere almindelige end geder. Fårene var ret små, og begge køn havde horn. I bondestenalderen leverede de kød, men de blev tilsyneladende slagtet i så ung en alder, at ulden ikke kan være udnyttet i større omfang. Fra gederne fik man antageligt kød og mælk.

Tamhesten fandtes med sikkerhed i bronzealderen. Det er usikkert, hvornår den viser sig første gang, men det kan være sket allerede i sidste del af bondestenalderen.

De sidste af oldtidens husdyr, høns og

Fig. 9. Fem kværnen (skubbekværne) fundet blandt stenene i et gravanlæg under en langhøj ved Langagergård i Thorsted sogn, jfr. fig. 8. Den største af kværnene er ca. 30 cm
Foto: Jens Aarup Jensen.

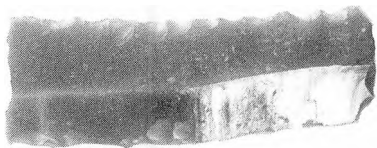
katte, kommer her til landet i løbet af jernalderen. De ældste fund er fra efter vor tidsregnings begyndelse.

Enkeltgravskulturen

Tragtbægerkulturen efterfølges af enkeltgravskulturen, ca. 2800-2400 f.Kr. Denne kultur kendes især fra grave, som normalt kun rummer en enkelt person.

Den typiske gravform i Vestjylland er en trækiste, dækket af en lav, rund gravhøj, hvori der kan anlægges flere grave over hinanden. Der har skønmæssigt været mindst 20.000 af enkeltgravskulturens flade gravhøje i Vest- og Midtjylland.²² De har ofte ligget i grupper på 10-20 høje, men hovedparten af dem er ødelagt ved senere dyrkning. I resten af landet anvendtes andre gravformer, blandt andet kister af sten, og desuden har man genbrugt de gamle dysser og jættestuer.

I Vestjylland indeholder enkeltgravskulturens grave blandt andet særlige typer af lerkar og stridsøkser af sten. Endvidere er

Fig. 10. Flækkekniv eller segflække, fundet i bopladsfund fra slutningen af tragtbægerkulturen under en gravhøj ved Lille Hamborg syd for Herning, ca. 2900-2800 f.Kr. Gengivet i naturlig størrelse. Foto: Kjeld Hansen.

der fra begyndelsen af kulturen 2 fund med vognhjul, som opbevares på Herning Museum.²³ De hører til de ældste vidnesbyrd om vogne, der overhovedet kendes. Vognhjulene er skiveformede og udskåret af en egestamme, der har været omkring 1 meter i diameter. Fundene viser, at bønderne på dette tidspunkt var gode til at arbejde i træ, og at de havde vogne til deres rådighed, snarest simple, 2-hjulede kærre.

Enkeltgravskulturens erhverv er sparsomt belyst, fordi bopladsfund er ret sjældne. Pollenanalyser har vist, at der blev foretaget store skovrydninger, først og fremmest til græsningsarealer. Det viser sig i pollenmængden fra græsser og vejbred stiger. Dette er på fig. 3 angivet som indgreb nr. 3. Kornavl havde tilsyneladende mindre betydning. De mange gravfund fra enkeltgravskulturen tyder på, at der i forhold til den forudgående tragtbægerkultur er sket en udvidelse af bosættelsens omfang på de lette, sandede jorder i Vestjylland.

Arkæologerne mente tidligere, at enkeltgravskulturens folk fra syd indvandrede til

Jylland medbringende nye gravformer og oldsagstyper. I dag er denne tolkning ikke mere så indlysende. Enkeltgravskulturens særpræg kan skyldes, at bondekulturen har tilpasset sig til de særlige jordbundsforhold i Vestjylland.

I det følgende skal først omtales enkeltgravskulturens udnyttelse af heden i forbindelse med husdyrbrug og derefter de få vidnesbyrd om kulturens agerbrug.

Hedebønder

Nye pollenanalyser har vist, at der allerede i bondestenalderen var omfattende hedearealer i Vestjylland. Under gravhøjene kan være velbevarede lag med gammel jordbund, som blandt andet gennem pollenundersøgelser kan give værdifulde oplysninger om områdets vegetation og erhverv i perioden forud for højens opførelse.

Som eksempel herpå skal omtales undersøgelser af lagene under en gravhøj i Skarild. Den nederste grav i højen indeholdt en stridsøkse fra den næstsidste af enkeltgravskulturens 5 perioder, og trækul fra kisten er C-14 dateret til ca. 2600 f.Kr. Lagene under højen er således fra ældste del af enkeltgravskulturen og fra den forudgående tragtbægerkultur. En prøve af vækstlaget lige under højen er C-14 dateret til ca. 2700 f.Kr., og en pollenundersøgelse fra 1973 af samme lag viste, at godt halvdelen af de i alt 1034 pollen var af lyng.²⁴

I 1980 udtog Bent Odgaard fra Danmarks Geologiske Undersøgelse prøver til nye pollenanalyser.²⁵ Under højen var en typisk lagfølge: Øverst et tyndt, sandet humuslag, derunder næsten 25 cm med udvasket blegesand og et ca. 5 cm tykt allag,

hvorunder var gult undergrundssand. Den lokale vegetationsudvikling forud for gravhøjens opførelse kan deles i 3 faser, som benævnes A-C, jfr. fig. 11.

Fase A, ca. 13-20 cm under den gamle overflade, viser en skovperiode domineret af el og birk med lidt eg og lind. Det er urskov uden tegn på kulturpåvirkning.

I fase B, ca. 5-13 cm nede, var der skov med svag kulturpåvirkning i form af pollen af lancetbladet vejbred, en del lyng og kulstøv. Denne fase kan sandsynligvis dateres til tragtbægerkulturens sidste århundreder. Det nævnte bopladsområde fra tragtbægerkulturen ved østsiden af Skarrild Mose er beliggende ca. 500 m syd for gravhøjen.

I fase C, der omfatter de 5 øverste cm af det gamle muldrag, ændres vegetationen omkring højen til lynghede. Desuden er der en stor mængde pollen af lancetbladet vejbred og meget kulstøv, som har farvet laget nærmest dybsort. I nærheden er stadig skov af el og birk. Det er bemærkelsesværdigt, at græsmængden falder, og at revling ikke findes, hvilket viser, at heden har været i et ungt, lyng-domineret stadie. Der var ingen pollen af korn, og stedet har ikke været dyrket. Denne fase er med sikkerhed fra ældste del af enkeltgravskulturen.

En anden pollenanalyse fra lagene under en gravhøj ved Harreskov i Assing sogn, ca. 5 km fra Skarrild-højen, giver samme billede af den tidlige enkeltgravskultur.²⁶ Udbredt lynghede er også konstateret ved undersøgelser af lagene i Solsø ved Videbæk.²⁷

Lyngen dukker op på mager, sandet jord, men lyngen kan ikke uden videre forny sig. Lyngheden vil i løbet af nogle få årtier domineres af græsser og revling, og til sidst vil skovtræerne indvandre.

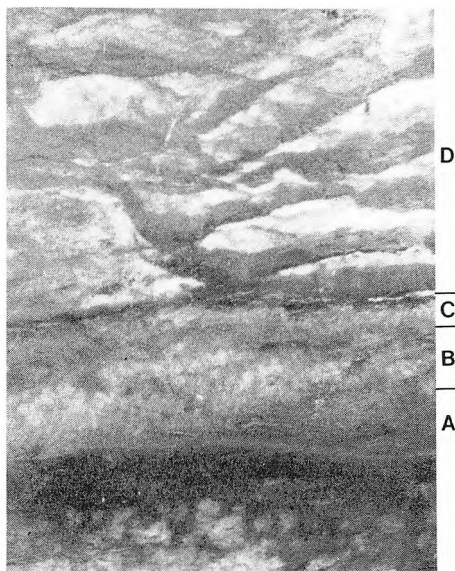
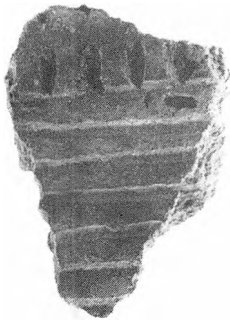

Fig. 11. Del af lodret profil i gravhøj fra enkeltgravskulturen ved Skarrild Overby i Skarrild sogn, udgravet i 1973. I samme profil udtog Bent Odgaard i 1980 prøver til pollenanalyse. Beskrivelsen af lagene A, B og C findes i teksten. D er højfylde, som består af tydelige tørv med det mørke vækstlag vendende nedad. Grænsen mellem C og D udgør den gamle overflade under højen. Profilen er ca. 80 cm i højden. Foto: Hans Rostholm.

Det er bøndernes aktiviteter, der er årsag til, at lyngen trivedes gennem så lang tid. Lyngen må være fornyet ved afbrænding, afhøstning, udnyttelse til græsning eller afgravning af tørv. Man har måske jævnligt afbrændt lyngen for at få ung, frisk lyng. Det kan forklare, hvorfor enebær, som ikke tåler afbrænding, er meget sparsomt repræsenteret. I lagene under højene i Skarrild og Harreskov var meget trækulstøv, som kan stamme fra afbrændingen. Kvæg, får og ge-

Fig. 12. Skår med kornaftryk, fundet i et kulturlag under en gravhøj fra tidlig enkeltgravskultur ved Rækkehøje syd for Skarrild Mose, ca. 2800–2700 f.Kr. Karrets lodrette indstik er lavet med et korn af avneklædt byg, bestemt af Hakon Hjelmqvist. Gengivet i naturlig størrelse. Foto: Kjeld Hansen.

der æder gerne lyng, og lyngheden blev sikkert brugt som græsningsområde. Desuden kan lyng være indhøstet som foder om vinteren.

De nye undersøgelser har vist, at enkeltgravskulturens folk i Vestjylland har haft et stort behov for husdyrfoder, og at de har vedligeholdt og udnyttet heden på en måde, som kan minde om hedens anvendelse i forrige århundrede.²⁸

Agerbrug

Der er kun 30 fund af kornaftryk og korn fra enkeltgravskulturen.²⁹ Materialet omfatter 22 aftryk, som overvejende er bestemt i slutningen af forrige århundrede, og 4 aftryk fra nye udgravninger i Skarrild sogn. Hertil kommer 3 forkullede korn fra en boplads ved Vorbasse og 1 fra en kystboplads på Sydmoles. De 4 forkullede korn og

23 af kornaftrykkene er byg, heraf er 20 bestemt som nøgen byg og 5 som avneklædt byg. Desuden er der 2 aftryk af emmer og 1 af enkorn.

De 4 nye kornaftryk fra Skarrild sogn er bestemt af Hakon Hjelmqvist. I et kulturlag fra tidlig enkeltgravskultur under en gravhøj i Lustrup fandtes 3 skår med kornaftryk: emmer, nøgen byg og enten nøgen byg eller avneklædt byg.³⁰ Det fjerde skår med kornaftryk er vist på fig. 12. Det er fra et kulturlag under en gravhøj ved Rækkehøje syd for Skarrild Mose.³¹ Skåret har 3 sikre kornaftryk af avneklædt byg, og disse aftryk indgår som lodrette indtryk i karrets ornamentik, hvilket er ret usædvanligt. De er sandsynligvis lavet med samme korn og regnes derfor kun for 1 aftryk. Et andet skår fra samme lerkar har antagelig 4 eller 5 tilsvarende kornaftryk.

Selv om der kun er få fund fra enkeltgravskulturen, kan det konstateres, at der inden for kornavlens må være sket ændringer i forhold til tragtbægerkulturen. Byg er blevet den almindeligste kornsort, med nøgen byg som den dominerende art, mens hvedearterne er meget sparsomt repræsenteret.

De 4 aftryk fra Skarrild kan dateres til enkeltgravskulturens ældste del, mens de øvrige fund er fra mellemste og sidste del af kulturen. Det kan tilføjes, at Skarrild-fundene er fra de samme lokaliteter som de tidligere omtalte kornaftryk fra tragtbægerkulturen.

Hvis man sammenligner Skarrild-kornaftrykkene fra de 2 kulturer, er det klart, at kornaftryk forekommer sjældnere i enkeltgravskulturen end i tragtbægerkulturen. I 67,9 kg skår fra tragtbægerkulturen var i alt

126 kornaftryk, mens der i 9,6 kg skår fra ældste del af enkeltgravskulturen kun var 4 aftryk. Det vil sige, at der i gennemsnit var 1 kornaftryk pr. 540 gram skår fra jættestuetidens tragtbægerkultur og pr. 2400 gram skår fra tidlig enkeltgravskultur. Hvis man alene ser på skårene fra tragtbægerkulturens slutning, per. V, hvorfra der var 97 aftryk i 31,5 kg skår, er forskellen mellem de 2 kulturer endnu større.

Enkeltgravskulturens folk udnyttede også andre planter. På en boplads ved Vorbasse er fundet 2 hasselnøddeskaller, 11-12 æblekerner og 671 agern, og fra Lustrup i Skarrild sogn stammer 1 skår med aftryk af hindbær.³²

Under enkeltgravshøje kan der findes ardspor, som enten er fra tidlig enkeltgravskultur eller fra sidste del af tragtbægerkulturen.

Ved østsiden af Skarrild Mose udgravede Herning Museum i 1978 en overpløjet høj

med 2 grave fra mellemste del af enkeltgravskulturen. Der var ardspor både under højen og hen over kanten af den ældste del af højen. Den sidstnævnte pløjning er med sikkerhed fra enkeltgravskulturen.³³

Det er påfaldende, at det ikke har været muligt at finde ardspor under de øvrige i alt 25 gravhøje fra enkeltgravskulturen, som Herning Museum har undersøgt siden 1972. Det kan skyldes, at pløjesporene er udvisket i den sandede jord, eller at der ikke har været marker de pågældende steder. Mangelen på ardspor passer godt sammen med de øvrige vidnesbyrd om, at kornavl ikke havde større betydning i enkeltgravskulturen.

Dolktiden

Bondestenalderens sidste afsnit benævnes dolktiden, ca. 2400-1800 f.Kr. Det vigtigste våben er nu flintdolken, som kan være stor og meget smukt lavet. Metalsager dukker op for alvor og får indflydelse på flintsagerens udformning. Våben og redskaber af flint bliver tildannet ved en særlig fladehugningsteknik. Der laves blandt andet store halvmåneformede flintsegle, fig. 13 (øverst).

I løbet af dolktiden begynder man at dyrke 2 nye kornsorter. Den ene er spelt, fig. 4f, som er en primitiv hvedeart.³⁴ Den anden er almindelig hirse, fig. 4g, som dog kun kendes fra et enkelt fund.³⁵ Nøgen byg er den dominerende kornsort, mens de gamle hvedearter findes i mindre omfang (op til ca. 25%), og avneklædt byg er sjælden, fig. 5, desuden er der på en bornholmsk boplads fundet dele af et stort antal æbler.³⁶

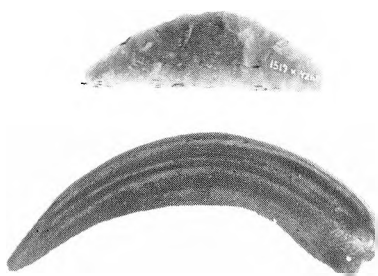

Fig. 13. Segle. Øverst en flintsegl fra dolktiden, fundet ved Skarrild Mose. Nederst en bronzesejl fra bronzealderen, fundet i Skjærkær ved Sejling nær Silkeborg. Gengivet i $\frac{1}{3}$ størrelse. Fotos: Kjeld Hansen.

I Ringkøbing amt er der 2 steder fremkommet ardspor, som kan være fra dolktiden. I 1983 undersøgtes ardspor i Hvidbjerg på Thyholm under en stenkiste fra dolktiden.³⁷ Ved Hovergårde i Hover sogn, nordøst for Ringkøbing, udgravedes i 1982-83 en gravhøj fra ældre bronzealder. Under højen var en boplads med hustomt fra sen enkeltgravskultur eller tidlig dolktid. Over bopladslaget var ardspor, som er fra enten dolktiden eller ældre bronzealder.³⁸

Ved undersøgelse af et stort antal skeletter fra bondestenalderen har man kunnet konstatere, at menneskets højde i dolktid er påfaldende meget højere end i tagtbægerkulturen. Gennemsnitshøjden for mænd stiger fra 165 til 175 cm, mens ændringen hos kvinder er fra 151 til 159 cm. Denne markante stigning kan skyldes, at der er sket en indblanding af folk udefra, eller at befolkningens ernæring er blevet forbedret. Den rigtige forklaring kan endnu ikke gives ud fra de arkæologiske fund, og desværre mangler der stort set skeletfund fra den mellemliggende enkeltgravskultur.

Bronzealderen

Bronzen bliver efterhånden det vigtigste materiale til våben, redskaber og smykker, og tidsrummet ca. 1800-500 f.Kr. kaldes derfor bronzealderen. I ældre bronzealder, som varer til ca. 1000 f.Kr., bygges store, kuplede gravhøje, hvor der i nogle tilfælde er fundet egekister med velbevarede dragter. I yngre bronzealder er ligbrænding næsten enerådende, og de små grave anbringes som regel i kanten af de gamle gravhøje.

Fra bronzealderen kendes store langhuse med 2 rækker tagbærende stolper. I enkelte

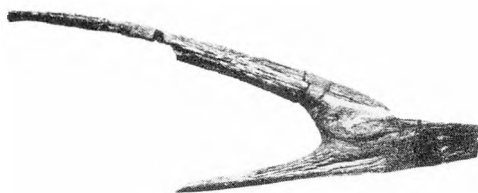

Fig. 14. Ard af asketræ, fundet 1942 i en mose ved Hvorslev mellem Viborg og Århus. Bevaret længde: ca. 120 cm. Gengivet efter P. V. Glob: *Ard og Plov i Nordens Oldtid*, 1951.

huse er der spor efter stald i østenden, ligesom det senere kendes fra jernalderens huse. På i alt 7 bopladser ved Thorsted, Hover, Spjald og Ørnvej nordøst for Ringkøbing er udgravet over 100 huse fra bronzealderen.³⁹ Husene har muligvis ligget flere sammen i små landsbyer.

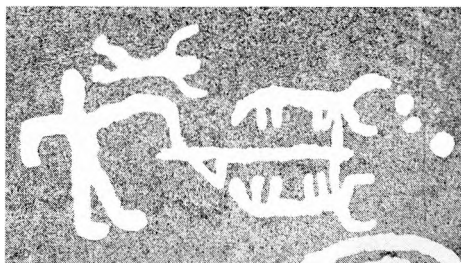
Der er fundet et meget stort antal genstande af bronze, som er en blanding af kobber og tin i forholdet ca. 9:1. Desuden er der en del sager af guld. Alt metal måtte indføres til landet. Selv om det kunne omsmeltes og genbruges, gik meget af det ud af cirkulation, fordi man i ældre bronzealder gav et rigt udstyr med i gravene og især i yngre bronzealder henlagde værdifulde ting som offer i søer og moser. Bronzealderens grav- og offerskikke gjorde det nødvendigt, at der hele tiden skaffedes nyt metal. Fundene fra bronzealderen, ikke mindst de rige grave, tyder på et samfund med store sociale forskelle.

Bronzealderens landskab prægedes af skov og mange overdrev. Bøgen dukker op, men gør sig først for alvor gældende i

begyndelsen af jernalderen, jfr. fig. 3. Hovederhvervet har været kvæghold, mens kornavl var af mindre betydning. Det har først og fremmest været kvæget, som gav det økonomiske grundlag for den omfattende og velorganiserede vareudveksling, som skaffede metal til landet. De velbevarede dragtfund viser, at fårenes uld blev udnyttet, og at datidens får havde lange dækhaar i pelsen.

Inden for landbruget sker der tilsyneladende ikke de store ændringer. Man begynder at lave segle af bronze, fig. 13 (nederst). Nu får man endelig de første fund af pløjeredskabet, efter at det har været brugt i ca. 2000 år her i landet. Der er fundet arder eller dele af dem i flere moser, hvor de sikkert er nedlagt som offer.⁴⁰ Ved hjælp af C-14 metoden er en ard fra Hvorslev mellem Viborg og Århus dateret til ældre bronzealder, ca. 1500 f.Kr., fig. 14. Det er en såkaldt krogard, som er dannet af en stamme med en kraftig sidegren, der udgør henholdsvis trækstangen (åsen) og det vandrette skær. En tilsvarende ard fra en mose ved Vebbestrup i Himmerland er dateret til ca. 1000 f.Kr. En mere udviklet type er buearden, som har en buet trækstang, hvori er indsat styr og skær, der kan udskiftes.

Både krogarden og buearden er afbildet på helleristninger fra bronzealderen på klippeflader i Bohuslän, Vestsverige. Herfra kendes en tredje type, stangarden, som har en lige trækstang, der er forbundet med skæret, således at der dannes en trekant, fig. 15. På den viste helleristningsfigur er ploven trukket af 2 okser. Både de mosefundne arder af træ og helleristningernes pløjescener hører formodentligt sammen med offerskikke og kulthandlinger, som skulle

Fig. 15. Pløjescene med ard trukket af okser. Del af større helleristningsfelt ved Finntorp i Bohuslän, Vestsverige. De indhuggede furer er opmalet ved fotograferingen. Foto: Hans Rostholm.

sikre jordens frugtbarhed og en god høst.

Fra yngre bronzealder er der fund af havre, fig. 4h, måske endnu kun som ukrudt.⁴¹ Den almindelige hirse, fig. 4g, kendes fra flere fund. Et enkelt kornfund fra midten af yngre bronzealder, ca. 800-600 f.Kr., skal omtales nærmere. Ved Voldtofte på SV-Fyn stødte man på gruber med 5 og 3 forrådskar. De 3 af karrene, det største er 46 cm højt, kom i 1908 til Nationalmuseet og indeholdt i alt ca. 13.800 kerner af nøgen byg samt 128 af avneklædt byg, ca. 125 af hvede og ca. 65 af hirse.⁴² Nye udgravninger i Voldtofte i 1976-78 har leveret flere kornfund, hvor avneklædt byg er rigest repræsenteret, og der fandtes tillige frø af ukrudtsplanter, herunder gåsefod i så stor mængde, at den eventuelt har været dyrket.⁴³

Der er i Ringkøbing amt fundet ardspor under bronzealderhøje ved Sevel, Hillerslev, Hover og Hvidbjerg (Thyholm), udgravet af henholdsvis Nationalmuseet, Holstebro Museum, Ringkøbing Museum og Herning Museum.⁴⁴ Under en høj fra

jernalderen ved Jersild i Avlum sogn udgravede Herning Museum i 1982 tydelige ardfurer, fig. 16. Ardsporene gik hen over gruber fra bronzealderen og må være fra bronzealder eller tidlig jernalder.⁴⁵

Fig. 16. Ardspor på kryds og tværs under en gravhøj fra jernalderen ved Jersild i Avlum sogn. Den mørke plet er en grube, som er fra bronzealderen og tydeligt ældre end pløjningen. Ardfurene er fra bronzealder eller tidlig jernalder. Foto: Hans Rostholm.

Afsluttende bemærkninger

Vi har nu fulgt landbrugets udvikling fra dets opdukken i Danmark ca. 4000 f.Kr. til slutningen af bronzealderen, ca. 500 f.Kr. Der er i denne gennemgang lagt vægt på fundmaterialet fra Ringkøbing amt.

Det er vigtigt at gøre sig klart, at overgangen fra jægerstenalder til bondestenalder ikke er nogen selvfølgelig udvikling. Et velfungerende jæger-fisker-samler-samfund med rådighed over de nødvendige føderessourcer kunne antageligt klare tilværelsen med en forholdsvis beskedne arbejdsindsats.

Jægerstenalderens folk havde gennem lang tid kontakt med bønder sydpå. Forudsætningen for erhvervsændringen var ikke bare, at alt det nye var inden for rækkevidde, men også at der i samfundet opstod behov for ændringer. Det var først tilfældet, da der ikke mere var balance mellem antallet af mennesker og de fødekilder, som jægerstenalderens folk var i stand til at udnytte.

Overgang til en kultur med kvæghold og kornavl betød en større daglig arbejdsindsats og mere usikkerhed omkring fremskaffelsen af føde. Der kom en lang række nye arbejdsprocesser, f.eks. slibning af økser, fældning af træer, forberedelse af jorden, såning, høst, maling af korn samt pasning af husdyr, hvortil der skulle laves indhegning eller stald og indsamles foder.

Der var tale om arbejdsprocesser, hvor høsten fandt sted længe efter arbejdets start. Der var således risiko for, at noget kunne gå galt undervejs, f.eks. på grund af misvækst, sygdom blandt husdyrene eller angreb fra fjender og vilde dyr. Selv om den gennemsnitlige temperatur var lidt højere end i dag, kunne vejret give problemer, idet vi befinder os nær den naturlige nordgrænse for dyrkning af korn i et primitivt landbrug.

Bønderne blev bofaste for at kunne passe markerne. Våben dukker op i stort tal, formodentligt fordi bønderne måtte forsvare deres ejendomsret til markerne, husdyrene og lagrene med forråd. Enkelte gravfund med dræbte personer tyder på, at fjendtlige handlinger har fundet sted.⁴⁶

Det nye erhverv med fødeproduktion og bofasthed gav mulighed for både økonomisk og befolkningsmæssig vækst. Der er tale om store samfundsenheder, som var i

stand til at samarbejde om fællesopgaver, ikke mindst bygning af imponerende gravanlæg. Desuden viser især gravene, at der udviklede sig et samfund med en tydelig klassesdeling.

I midten af 4. årtusind før vor tidsregning indførtes den primitive plov. Ellers synes der ikke at ske de store ændringer inden for landbruget i løbet af de 3500 år, som bondestenalderen og bronzealderen varer. Man kunne klare sig uden større teknologiske forbedringer, fordi der var land nok at udnytte. Der har været en rolig udvikling, først og fremmest baseret på kvæghold. Befolkningstallet er steget jævnt. Man skønner, at der ved bronzealderens slutning, ca. 500 f.Kr., i hele landet har været et par hundrede tusinde mennesker.

Noter:

1. Almindelig litteratur om landbrug i Danmarks bondestenalder og bronzealder: Arkæologisk leksikon (Politikens Danmarkshistorie). 1985. – Det daglige brød. Nationalmuseet. 1976. – Gudmund Hatt: Landbrug i Danmarks Oldtid. 1937. – Johs. Iversen: Naturens udvikling siden sidste istid, s. 345-445 i Danmarks Natur bd. 1: Landskabernes opståen. 1979. – Jørgen Jensen: Oldtidens samfund. Tiden før år 800. Dansk social historie 1. 1979. – Jørgen Jensen: Bronzealderen. 1. Skovlandets folk. 2. Guder og mennesker. (Sesams Danmarkshistorie) 1979. – Poul Otto Nielsen: Bondestenalderen. (Sesams Danmarkshistorie) 1981. – I løbet af 1988 udkommer: Det danske landbrugs historie, bind 1: Landbruget i oldtid og middelalder, af Kristian Kristiansen, Lotte Hedegaer og Erling Porsmose. Med udførlig litteraturliste.
2. Anders Fischer: Trade in Danubian shaft-hole axes and the introduction of neolithic economy in Denmark. *Journal of Danish Archaeology* 1, 1982, s. 7-12. En økse fra Ørre sogn er afbildet s. 16 i Hans Rostholm: Oldtiden på Herning-egnen. 1982.

3. Svend Jørgensen: Skovrydning med flintøkse. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark. 1953, s. 36-43.
4. Torben Skov: Flintsmedens slibesten. Holstebro Museum. Årsskrift 1977, s. 35-38.
5. C. J. Becker: Mosefundne lerkar fra yngre stenalder. Aarbøger for nord. Oldkyndighed og Hist. 1947.
6. Klaus Ebbesen: Nordvestjyllands dysser og jættestuer. Holstebro Museum. Årsskrift 1979, s. 51-102.
7. Se f.eks. Hans Rostholm: Oldtiden på Herning-egnen. 1982, s. 21f.
8. C. J. Becker: Gådefulde jyske stenaldergrave. Nationalmuseets Arbejdsmark. 1967, - s. 19-30.
9. Niels H. Andersen: Sarup. Befæstede neolitiske anlæg og deres baggrund. *Kuml* 1980 (1981), s. 63-103. – Samme: Bondefæstninger. *Skalk* nr. 2, 1982, s. 5-10.
10. Axel Steensberg: Draved. An Experiment in Stone Age Agriculture. Nationalmuseet. 1979.
11. Hans Helbæk: Store Valby – kornavl i Danmarks første neolitiske fase. Aarbøger for nord. Oldkyndighed og Hist. 1954, s. 189-204. – H. Hjelmqvist: Getreidearten und andere Nutzpflanzen aus der frühneolithischen Zeit von Langeland, i J. Skaarup: Stengade. Meddelelser fra Langelands Museum. 1975.
12. Troldebjerg (per. I): 180 kornaftryk. Blåndebjerg (per. II): 353 kornaftryk. Bundsø (per. III): 566 kornaftryk og forkullede korn. Lindø (per. IV): 467 kornaftryk. Bundsø ligger på Als, de øvrige på Langeland. – Grethe Jørgensen: Korn fra Sarup. Med nogle bemærkninger om agerbruget i yngre stenalder i Danmark. *Kuml* 1981 (1982), s. 221-231.
13. Grethe Jørgensen: Et kornfund fra Sarup. Bidrag til belysning af tragtbægerkulturens agerbrug. *Kuml* 1976 (1977), s. 47-64. Jfr. note 12.
14. Hans Rostholm: Oldtiden på Herning-egnen. 1982, s. 29-34.
15. Herning Museums journ. nr. 1721 og 216/29.
16. Grethe Jørgensen: Anf. arb. i *Kuml* 1981, s. 228.
17. H. Thrane: Dyrkningsspor fra yngre stenalder i Danmark. *Skrifter fra Hist. Inst., Odense Univ.*, nr. 30, 1982, s. 20-28. –

- Samme (under udgivelse): Danish Plough-Marks from the Neolithic and Bronze Age. *Journal of Danish Archaeology* 6. 1988.
18. Ringkøbing Museum journ.nr. 6031. Jeg takker Jens Aarup Jensen for oplysninger om dette fund og andre ardspor fra hans udgravninger.
  19. Dyssen er omtalt i Hans Rostholm: *Oldtiden på Herning-egnen*. 1982, s. 23f.
  20. Flækken har nr. 1721x379 på Herning Museum og er undersøgt af Helle Juul Jensen, Moesgård.
  21. Se f.eks. Peter Rowley-Conwy: *Mellem-neolitisk økonomi i Danmark og Sydengland*. *Kuml* 1984 (1985), s. 77-111.
  22. Hans Rostholm: *Enkeltgravshøje*, s. 9-24 i *Arkeologiske udgravninger i Danmark 1985*. 1986.
  23. Hans Rostholm: *Neolitiske skivehjul fra Kideris og Bjerregårde i Midtjylland*. *Kuml* 1977 (1978), s. 185-222.
  24. Hans Rostholm: *Nye fund fra yngre stenalder fra Skarrild Overby og Lille Hamborg*. *Hardsyssels Årbog* 1977, s. 91-112 (gravhøj nr. 7).
  25. Bent Odgaard: *Kulturlandskabets historie i Vestjylland. Foreløbige resultater af nye pollenanalytiske undersøgelser*. *Fortidsminder 1985 (Antikvariske Studier 7)*, s. 48-59.
  26. Bent Vad Odgaard og Hans Rostholm (under udgivelse): *A Single Grave Barrow at Harreskov, Jutland. Excavation and Pollen Analysis of a Fossil Soil*. *Journal of Danish Archaeology* 6. 1988.
  27. Bent Odgaard: *Hedebønder*. *Skalk* nr. 2, 1981, s. 8-11.
  28. Ole Højrup: *Hedens udnyttelse*, s. 73-106 i *Danmarks Natur* bd. 7: *Hede, overdrev og eng*. 1970.
  29. Hans Rostholm: *Kornaftryk fra enkeltgravskulturen*, s. 230-237 i *Stridsøksetid i Sydskeandinavien. Arkæologiske Skrifter 1*, *Forhist. Arkæolog. Inst., Københavns Univ.* 1986. – Hertil kommer et nyt fund fra Sydthy (under udgivelse): David Robinson og Dorte Kempfner: *Carbonized Grain from Mortens Sande 2 – A Single Grave Site in Northwest Jutland*. *Journal of Danish Archaeology* 6. 1988.
  30. Hans Rostholm: *Lustrup og andre bopladsfund fra Herning-egnen*, s. 301-317 i *Stridsøksetid...* (se note 29).
  31. *Herning Museums journ.nr. 101/1972*.
  32. Grethe Jørgensen: *Acorns as a food-source in the later Stone Age*. *Acta Archaeologica* 48, 1977 (1978), s. 233-238. – Hans Rostholm: *S. 234 i Stridsøksetid...* (se note 29).
  33. *Herning Museums journ.nr. 1524*. Under en anden Skarrild-høj var tydelige ardspor, men højen kan ikke med sikkerhed dateres til enkeltgravskulturen (*Herning Museum journ.nr. 1926*).
  34. Grethe Jørgensen: *A New Contribution Concerning the Cultivation of Spelt, Triticum spelta L.*, in *Prehistoric Denmark. Archaeo-Physika* 8. *Køln* 1979, s. 135-145.
  35. Hans Helbæk: *Preserved Apples and Panicum in the Prehistoric Site at Nørregaard in Bornholm*. *Acta Archaeologica* 23, 1952, s. 107-115.
  36. Hans Helbæk: *Anf. arb. 1952* (se note 35).
  37. *Udgravet af Jens Aarup Jensen for Struer Mus.*
  38. *Jens Aarup Jensen: FRAM 1983*, s. 160f. – *Samme: Boplads under højen. FRAM 1984*, s. 51-68.
  39. C. J. Becker: *Hal og hus i yngre bronzealder*. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1972*, s. 5-16. – *Jørgen Jensen: Rammen. Skalk* nr. 5, 1971, s. 8-12.
  40. P. V. Glob: *Ard og plov i Nordens oldtid*. 1951.
  41. Peter Rowley-Conwy: *Bronzealderkorn fra Voldtofte*. *Kuml* 1982-83 (1984), s. 139-152.
  42. H. Thrane: *Fem lerkar med korn. Aarbøger for nord. Oldkyndighed og Hist.* 1980 (1982), s. 73-84.
  43. Peter Rowley-Conwy: *Kuml 1982-83* (se note 41).
  44. Mogens Ørsnes-Christensen: *En gravhøj i Sevel sogn*. *Kuml* 1952, s. 9-31. – Lis Helles Olesen og Palle Eriksen: *Arkæologi på naturgassens vej. Holstebro Museum. Årskr. 1986*, s. 9-38. – *Ringkøbing Museums journ.nr. 6076*. – Hans Rostholm: *Bronzealderhøj i en have i Hvidbjerg, Thyholm. FRAM 1983*, s. 84-97.
  45. *Herning Museums journ.nr. 2422*.
  46. *Johs. Brøndsted: Danmarks Oldtid 1. Stenalderen*. 1957, s. 248f.

I jernalderbondens spor

»Æ bjerre skyder fra æ top af« – sådan lød noget af en telefonbesked under en storm d. 11. december 1973. Det var dog ikke, som man måske skulle tro, en opringing til Kystinspektoratet om havets bortskæring af yderste klitrække, men derimod en indberetning til Ringkjøbing Museum. Manden i telefonen var nu afdøde fisker og klitfoged Chr. Degn i Klegod på Holmsland Klit. Der var god grund til at lytte til ham, for i tidens løb havde han gjort flere arkæologiske fund og iagttagelser, der hver for sig må betragtes som små sensationer. I J.P. Trap, Danmark, 1965, kan man om Holmsland Klit sogn nemlig kort og godt læse: »Der kendes ingen oldtidsmindesmærker i dette hovedsagelig af flyvesand dækkede sogn«.

Det Chr. Degn ringede og ville fortælle var, at strandfogederne, brødrene L. og H. Milthersen havde observeret et par pæle, der stak op af stranden, og at de sammesteds havde fundet et potteskår. Under stormen havde havet gjort indhug i kysten, og det sted, hvor pælene stak op, havde gennem århundreder været dækket under de yderste klitrækker. Med klitboernes skarpe iagttagelsesevne var strandfogederne sikre på, at pælene ikke var gamle vragester, men måtte være rester af en konstruktion, der var bygget på land. Hvor gammelt og hvad det kunne være,

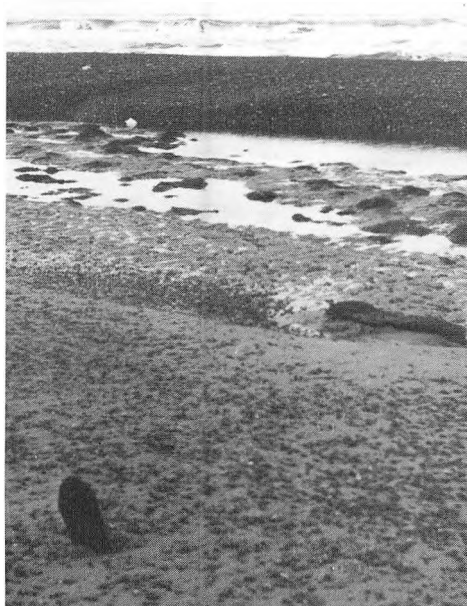
ønskede man museets hjælp til at få afklaret.

Som nævnt af Chr. Degn i telefonen, var havet gået ind over forstranden, så klitfoden blev underskåret med livsfarlige skred til følge. Færdes på stranden kunne man derfor ikke, før vandstanden igen var blevet normal, og det var tilfældet den følgende eftermiddag. Sammen med Chr. Degn og de to strandfogeder var jeg ude at se på pælene, der optrådte to steder med ca. 50 m mellemrum. Ved første øjekast synede de ikke af alverden, men de hørte tilsyneladende sammen med nogle tørveagtige jordlag.

I lavere niveau yderst på forstranden havde havet samtidig afdækket et mere udbredt, tuet tørvelag. Tilsvarende tørveflader er tidligere blevet bemærket ved ekstremt lavvande, og når havet en sjælden gang har haft stranden ryddet for sand og ral. Umiddelbart vil man tro, at tørvefladerne er rester af landoverfladen i fastlandstiden langt tilbage i jægerstenalderen for mere end 6000 år siden, men geologisk sagkyndige har ment, at der også kan være tale om gamle klitmoser, hvis alder er svær at bedømme.

Klegod-bopladsen. Alle tiders fund

Det menneskeskabte pæleværk havde imidlertid størst interesse. For at få stillet nysgerrigheden begyndtes en frilægning

13. december 1973. Hjørnepæl fra jernalderhus stikker op af strandsandet. Midt i billedet ses tørvetuer fra en meget gammel landoverflade. Strandvolden af ral er blevet aflejret i løbet af natten og har dækket det meste af den gamle landoverflade.

med arkæologens sædvanlige redskaber, skovl og graveske. Pludselig åbenbares det, at pæleværket var rester af vægge og skillerum i et oldtidshus, nærmere betegnet jernalderbondens énlængede langhus med beboelse i vestenden og stald i østenden. Det allernederste af væggen stod tilbage med fletværk omkring lodrette pæle og rafter. Ved hjælp af potteskår kunne dateringen angives til jernalderens tidligste afsnit, ca. 500-400 f.Kr. Det var alle tiders fund. En så velbevaret hustomt var aldrig før set i dansk

arkæologi, men samtidig var det en frustrerende arkæologisk oplevelse, for der var ikke store chancer for at nå at få huset ordentligt udgravet og beskrevet. Dagen var korte, og det var en ekstrem vejsituation, der havde bragt det for dagen. I hast blev der lavet en nødtørftig opmålingsskitse, men meget mere kunne der ikke udrettes denne dag.

Der var fornyet stormvarsel for den følgende dag, men vejret var dog forholdsvis rimeligt fra morgenstunden, så der blev lagt an til at gøre et forsøg på at få hustomten målt rigtigt op og fotograferet. Ved ankomsten til stedet kunne det ses, at havet i natens løb havde været inde over forstranden, så huset var blevet dækket med et tyndt lag sand. En strandvold af ral var begyndt at blive opbygget yderst på stranden, og der var ikke længere så meget at se af de gamle tørvelag. Formiddagen gik med at få taget nogle billeder af situationen og at få jernalderhuset frilagt påny. Efter frokost blev der sat målesystem op og gjort klar til detailopmåling og fotografering af hustomten. Inden arbejdet hermed nåede at komme i gang, rejste havet sig pludselig og brød ind over forstranden. Måleudstyr og andet grej måtte i hast bjerges op i klitterne. Den sidste landmålerstok blev hentet i en halv meter vandhovedet røg af en mukkert og blev derude.

Dagen efter, 14. december, havde blæsten lagt sig så meget, at jeg igen kunne tage ud på stranden sammen med Chr. Degn. Der var sket store forandringer. Ralbanken var vokset i bredden, så de gamle tørvelag var blevet dækket til. Der var forsvundet endnu mere af klitterne, og de 10-15 m der havde været fremme af jernalderhuset var gået i havet. Ind mod klitfoden var der dog stadig sorte jordlag, og nogle andre pæle var kom-

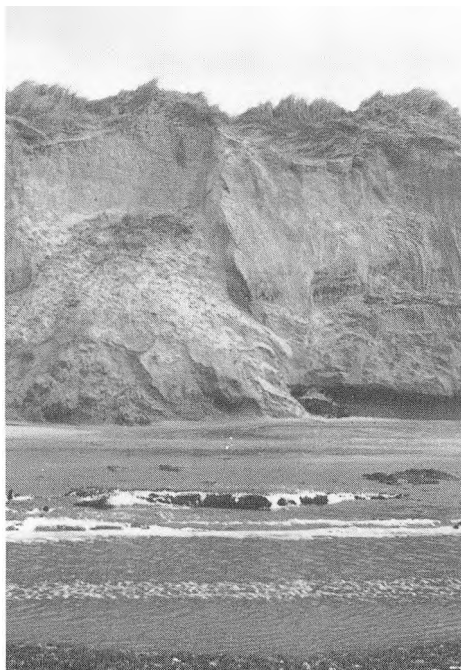

met frem. Også den nordlige husforekomst, som der ikke var set nøjere på endnu, var blevet stærkt afkortet.

Det var dog ikke den rene arkæologiske elendighed altsammen. Syd for husene var der uden for klitfoden blevet afdækket en større jordflade, som ikke tidligere havde været fremme. Det var lidt af en betagende oplevelse at betræde den, for overfladen var gennemtrukket af furer på kryds og tværs, og det var tydeligvis ardfurer. Jordfladen var med andre ord en oldtidspøjemark, som ingen havde sat fødderne på, siden jernalderbonden for knap 2500 år siden var blevet fordrevet af sandflugten. Der blev selvfølgelig taget flere billeder, men ellers var der intet at udrette. Som erfaren klitbo kunne Chr. Degn forudse, at klitfoden i løbet af vinteren og foråret ville blive dækket med flyvesand. Enhver tanke om nøjere undersøgelse, når vejrforholdene var blevet mere gunstige, måtte derfor anses for urealistisk.

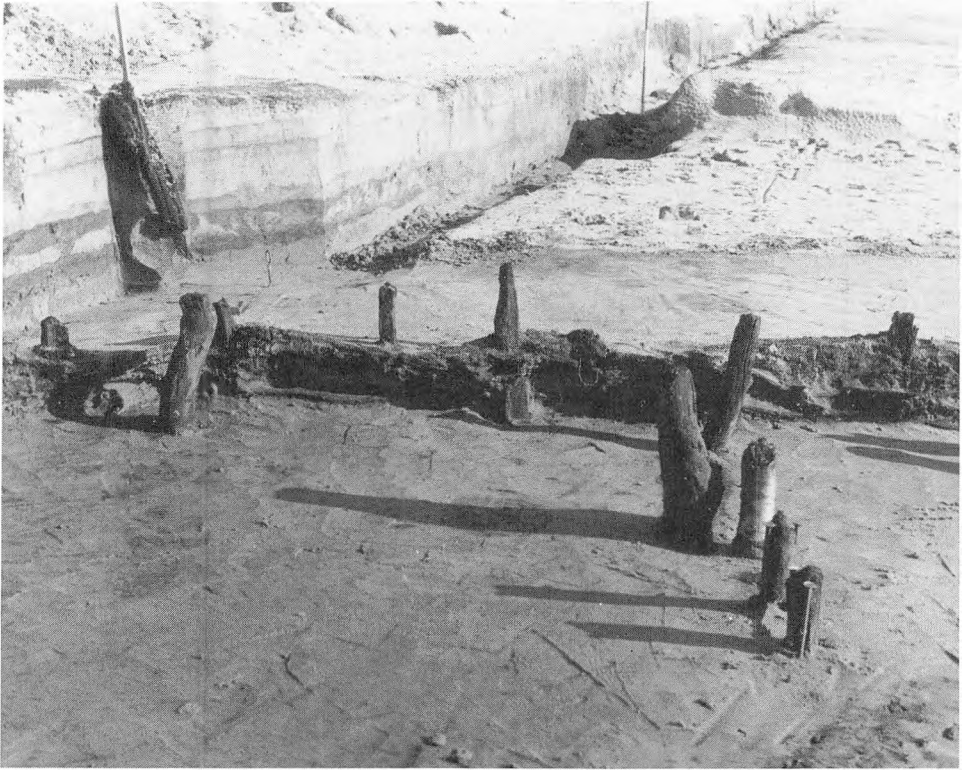
Der havde dog ikke været meget mere at skrive om, hvis det var gået helt så galt. Klitfoden sandede ikke til lige med det samme, og i sommeren 1974 blev der iværksat en udgravning, som kom til at strække sig over flere måneder og foregik midt i mylderet af tyske turister og andre strandgæster. Udgravningen har allerede været beskrevet i SKALK nr. 6, 1974, og i Holmsland og Klitens historie bd. II, 1981, så der skal ikke gås i alt for mange detaljer med resultaterne, men i stedet hentes nogle af de træk frem, som bringer os tæt på jernalderens hverdag.

Det mest spændende, rent umiddelbart, var, at jernalderhusenes båseskillerum og vægkonstruktioner kunne iagttages direkte in natura og ikke blot som de farvninger i jordbunden, der er set ved utallige udgrav-

14. december 1973. Pæle og sort jordlag foran klitfoden.

ninger inde i landet. Jernalderhuse hører nemlig ikke til sjældenhederne i Vestjylland. De 3,5 m staldende af det sydligste hus, der viste sig endnu at være bevaret, har nære paralleller bl.a. på Gørding bopladsen og blandt de ældste huse på Grøntoft bopladsen, der vil blive kort omtalt senere. Båseskillerummene var korte rækker af tætstilte pæle, for det meste runde og uafbarrede. Det kunne direkte ses på barken, at flere af dem var af birk. Fletværksvæggen var lavet af grene og kviste omkring lodrette stave, der stod med 25-30 cm mellemrum i en smal grøft. Fletværket startede i bunden af grøften. Stavene var udkløvede – i flere tilfælde af eg. De var ret spinkle og havde ofte

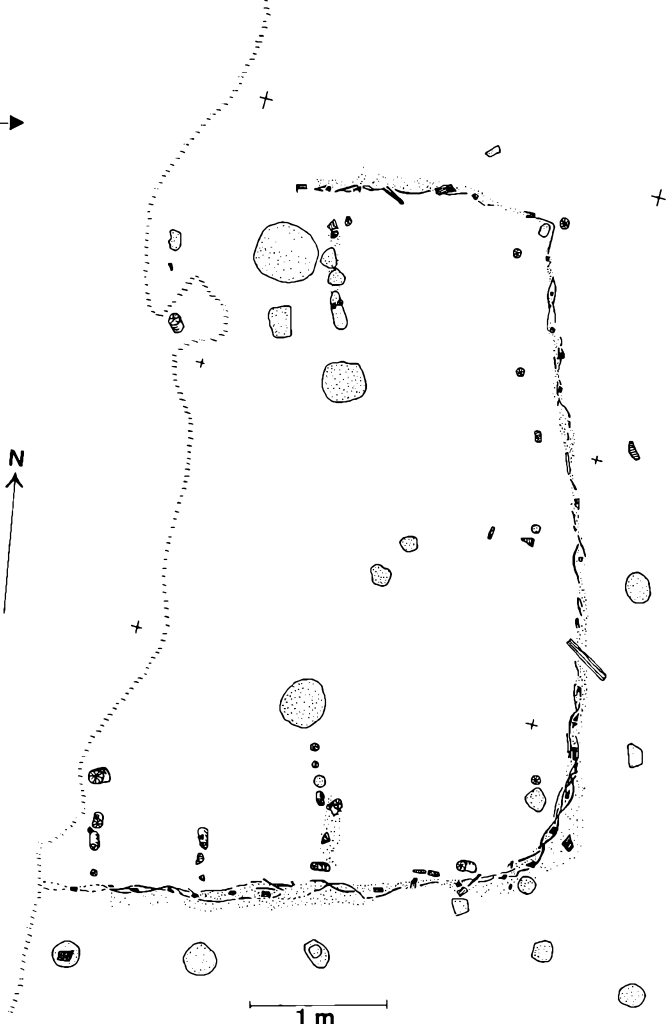

Båseskallerum ved jernalderhusets sydvæg.

firkantede eller rektangulære tværsnit. Mål omkring 2x2, 2x4, 3x6 cm var ikke usædvanlige. Øksehuggene fra tildannelsen kunne nogle gange stå tydeligt. Fletværksvæggen har mindet meget om en læskærm og har ikke kunnet yde nævneværdig støtte for tagkonstruktionen. Denne var i stedet støttet af udvendige stolper i en afstand af 20-40 cm fra væggen. De bevarede yderstolper var også udkløvede og havde tværsnit på ca. 10x10 cm. Selve tagkonstruktionen har været båret af to rækker indvendige stolper af sværere dimensioner. Disse var imidlertid ikke bevaret. Hvor de havde stået, var der

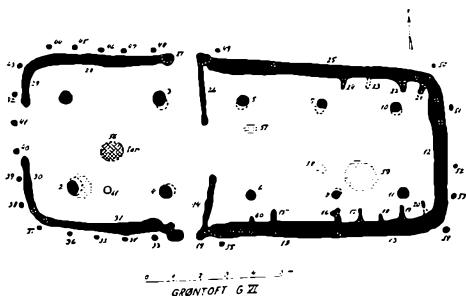
kun sædvanlige stolpehuller at se. Det meste af det bevarede træværk var forkullet i toppen og ragede faktisk kun en lille smule op over den daværende jordoverflade. Med andre ord, huset var brændt ned til grunden. Det kan selvfølgelig være sket ved en ildebrand, men så burde det tagbærende tømmer vel også have stået tilbage i forkullet tilstand. Dette var imidlertid trukket op af hullerne, og det er derfor ikke en helt urimelig tanke at forestille sig, at det i virkeligheden var et gammelt forfaldent hus, der var blevet revet ned. Det brugbare tømmer har så kunnet anvendes til et nyt hus i nærhe-

Grænse for havets
indsnkering i
hustomten og
klitfodens
kulturlag.

Plan af hustomtens bevarede gavlende. Stolpehuller og væggrøft er vist med prikket signatur. Det bevarede træværk trukket op med sort eller skraveret.

Til sammenligning vises den fuldstændige plan af et samtidigt jernalderhus fra Grøntoft-bopladsen NØ for Spjald. (efter C. J. Becker, Nationalmuseets Arbejdsmark, 1972 s. 15.

Hushjørne gennemtrukket af ardfurer. De tværgående ardfurer var knap så dybe og var næsten gravet væk.

den, mens resterne af ruinen var blevet brændt af. Grunden hertil var åbenbar, for tværs gennem vægresterne og gulvlaget havde arden trukket sine furer. En så næringsholdig jordbund som et gammelt staldgulv med lag af gødning og strøelse har skullet udnyttes til mark i den ellers så mag-

re sandjord. Men glæden over en god plet mark på dette sted, så ikke ud til at have været langvarig, for et 20-30 cm tykt lag flyvesand havde lagt marken øde.

Klitbonden havde dog ikke ladet sig fordrive af denne ulykke. Nøjagtigt oven over det sted, hvor det første hus havde ligget,

havde han bygget et nyt hus. Men det var ikke meget havet havde levnet af dette. Kun selve gavlen og et enkelt båseskillerum stod tilbage. Gavlkonstruktionen var imidlertid særdeles interessant, for fletværket bestod ikke her af grene og kviste, men derimod af tykke tove – en slags snoede simer af plantestængler. En sådan jagttagelse har der aldrig tidligere været mulighed for at gøre, fordi et så forgængeligt byggemateriale normalt vil være rådnet bort temmelig hurtigt.

Historien havde gentaget sig. Også dette hus var efter at have tjent sin tid ud blevet brændt ned til grunden, og stedet opdyrket. Med møje var der igen skabt en pløjemark i det bare klitsand, men også denne var sandet til. Dog havde sandet ikke lagt sig tykere, end at ardsåret havde kunnet nå ned og få fat i noget af mulden og få den blandet med op i den tredje mark på samme sted. Dette pløjelag var dog aldrig nået ud over et meget letsandet stadium. Den øverste pløjemark kunne følges til ca. 40 m syd for huset, hvor den afsluttedes med et afrundet hjørne, hvis ydre afgrænsning markeredes af tre tætliggende ardfurer.

Nu skulle man tro, at marker i et sådant oprindelig fladt terræn var nogenlunde plane. Men det var ikke tilfældet, de var faktisk svagt sydeksponerede. Over en strækning på ca. 30 m kunne der konstateres et terrænfald på 50 cm. Den ældste og dybestliggende mark forsvandt derfor ned under klitfodens grundvandsspejl, uden at vi kunne se, om den strakte sig lige så langt mod syd eller længere end de højereliggende marker.

Markerne fortsatte også mod nord, men gik øst om gavlen på det tredje hus, der blev udgravet til sidst. Her havde havet levnet 4 m staldende. Dette hus var dog ikke som

de to andre brændt og dyrket op, men var åbenbart blevet overladt til at forfalde af sig selv. Derfor var bl.a. en 1 m lang stub af en udkløvet tagbærende stolpe bevaret. Væggen var også her af simefletning. Den har muligvis været lerklinet, for ved foden af den blev der fundet små klatter gult ler. Lerklining vil i hvert fald være en meget sandsynlig mulighed, for ellers var der jo nok en risiko for, at kreaturerne havde kunnet finde på at gumle væggen i sig. Staldgulvet bestod af et 20 cm tykt tørveagtigt sort lag. Der var tilsyneladende ikke blevet muget hver dag, for gulvet var opbygget af flere tynde lag. Nogle steder lå der ligefrem strå

Udsnit af ardplojet markflade frigravet i klitfoden.

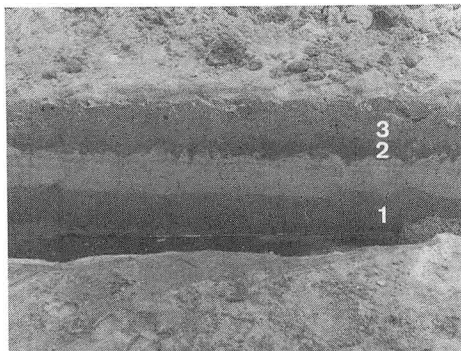
tilbage i det. At det virkelig var staldgulv, var der ingen tvivl om, for lagene lugtede endnu – omtrent som gammelt kloakslam.

Det var ikke muligt at konstatere, om dette hus havde eksisteret samtidig med et af de to sydfor liggende huse, eller om det var ældre eller yngre end disse. Men det har i hvert fald ikke været det sidste hus på bopladsen, for gavlen var blevet beskadiget ved gravningen af en lille affaldsgrube, der indeholdt en del lerkarskår. Nord for huset kunne vi konstatere, at der i oldtiden havde været en lille vandfyldt sænkning, der var blevet brugt til at smide sten og potteskår, og formentlig også andet affald, i.

Landbrug i jernalderens Klegod

Klegod-bopladsen er vigtig af mange grunde. For det første fortæller den, at landet må have strakt sig meget længere ud mod vest, dengang stedet var beboet. Man kan under ingen omstændigheder forestille sig landbrug på klitten, uden at agrene har ligget godt i læ langt inde mod fjordsiden. Landkortet har været væsentligt anderledes end i dag, og det er nok værd at have sig for øje, når man skal forsøge at gøre sig forestillinger om, hvordan sejladsmulighederne langs kysten har været i oldtidens mange årtusinder. Det er i høj grad muligt, at den barske udligningskyst, vi kender i dag, først er et resultat af klimaforandringer, der indtræffer i tidlig historisk tid.

Men Klegod bopladsen fortæller også, at Danmark i ældre jernalder kom ind i en vældig landbrugsmæssig ekspansionsperiode. Hvis der havde været jord nok at dyrke op, skulle der næppe have været grund til at slå sig ned og anlægge marker på en så

De tre ardløjede muldlag og det mellemliggende flyvesandslag i tværsnit. Ved sammenligning med grundvandspejlet kan man få en fornemmelse af lagenes skråning. Det viste udsnit af jordlagene er ca. 2 m langt.

marginal sandbundsjord, og også stædigt at blive på stedet, når sandflugten lagde agrene øde. Faktisk kom så store dele af landet under plov – eller ard – i ældre jernalder, at en tilsvarende opdykningsgrad formentlig først er blevet nået igen i nutiden. For god ordens skyld skal det bemærkes, at der med ældre jernalder menes et tidsrum på ikke mindre end 800 år, begyndende netop på den tid, hvor Klegod pladsen var beboet, og sluttende ca. 300 efter Kristi fødsel. Det er lige så lang tid, som der er gået fra vikingetiden og til i dag, og det var heller ikke en periode, hvor samfundsudviklingen stod i stampe.

Klegod bopladsen afspejler en normal gammeldags landbohusholdning med en blandet produktion og meget stor selvforsyningsgrad. De ardløjede marker var det mest iøjefaldende træk, men båseskillerummene i husene fortæller jo også om et kvæghold, der kan have været nok så betydnings-

fuldt, som planteafgrøderne. Kvægholdet må have været baseret på gode fjordenge og høbjergning. Det er også sandsynligt, at fjordfiskeri kan have udgjort en væsentlig del af bopladsens eksistensgrundlag. På andre, men ikke helt så tidlige bopladser ved de vestjyske fjorde, er der fundet mange net-synk. De manglede mærkværdigvis her, på et enkelt usikkert eksemplar nær, og det kan måske skyldes, at havet kun levede lidt af husenes staldender til undersøgelse. Havde beboelsesenderne været bevaret, burde net-synkene også have været til stede. Almindelig jagt har man også drevet. Det må man næsten gå ud fra som en selvfølge, selv om beviset mangler, men om den har spillet nogen større rolle for husholdningen, kan vi desværre ikke vide.

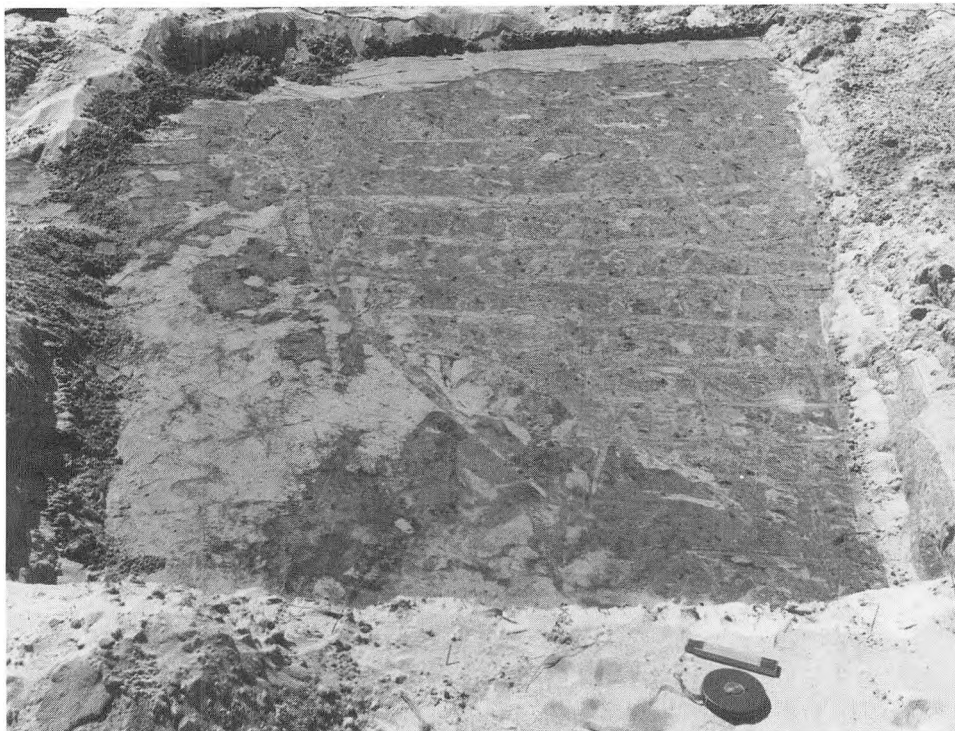
Selve huskonstruktionerne fortæller noget væsentligt om landskabet, som ikke må glemmes. Jernalderbønderne her ude har haft adgang til træ. Det større tømmer er måske blevet hentet inde i landet, noget af det evt. fundet som drivtømmer ved stranden, men en slags kratbevoksninger må der have været i nærheden. Ikke alene har man kunnet hente pæle og grene til husene, men i det daglige har man også skullet have brændsel. Man husker i vore dage sjældent på, at adgang til brændsel i rimelig nærhed har været meget afgørende for en bosætnings placering og varighed i gamle dage. Brændsel er dog ikke bare ensbetydende med skov og krat. Allerede i jernalderen udnyttede man tørvemoserne. Bl.a. på Ringkøbing egnen er der gjort mange fund af tørvespader fra denne tidsalder. Tørvegravene har man også kunnet påvise i enkelte tilfælde. Det kunne være morsomt at vide, om jernalderens Klegodboere har haft en mose-

parcel, men det får vi nu nok ikke opklaret. I forbindelse med omtalen af brændsel skal det ikke glemmes, at lyngen også kan have spillet en rolle for jernalderfolkene.

Hvor stor Klegod-bopladsen har været, var der naturligvis ikke mulighed for at afgøre. En del var gået i havet, og resten ligger gemt under klitterne. Det var kun i en smal strimmel langs med klitfoden, at der kunne foretages udgravning. Vi må dog regne det for mest sandsynligt, at der har boet mere end én familie på stedet. Jernalderhusene findes som regel i landsbylignende klynger, og man regner ofte med, at 5-15 huse har været beboet samtidig i landsbyer fra Klegod bopladsens tid. Der næres dog ingen fromme ønsker om at komme en opklaring af dette spørgsmål nærmere herude. Det vil nemlig forudsætte, at havet igen begyndte at æde sig ind på landet.

Det kan godt undre, at man overhovedet kunne anlægge marker på dette sted og faktisk fik skabt rimelige muldrag i det bare sand. Det må forudsætte en form for gødning, og man kan dårligt forestille sig, at man kun har brugt husdyrgødning. Så store har besætningerne ikke været. Tang kan i den forbindelse tænkes som en mulighed. Det blev nemlig benyttet på Holmsland i landboreformernes tid og kan jo sagtens have været en lokal tradition med flere tusinde år bag sig.

Klegod bopladsens marker gav rige muligheder for at studere ardens formåen som pløjeredskab. Muldragene var 15-25 cm tykke. Ganske vist taler vi om let jord, men man har alligevel formået at skabe pløjelag, der ikke har stået tilbage for nutidens, indtil de moderne maskiner og store markredskaber for få årtier siden begyndte at vende op

Ardpløjet markbjørne, ca. 40 m syd for husene.

og ned på begreberne. Ardens furer stod usædvanlig skarpt i sandbunden. Den har haft en trekantet spids, der formentlig er fortsat opefter i et forholdsvis bredt skær. Afstanden mellem furerne lå på 20-25 cm, men så bredt har skæret nu næppe været, og overalt hvor vi træffer på ardfurer, ser vi, at der har været pløjet i to retninger. Ikke vinkelret på hinanden, men diagonalt. Da arden ikke kan vende furerne, har denne metode været nødvendig, for at opnå en effektiv jordbehandling.

Et uventet indblik i hverdagens omgivelser fik vi, da den simeflettede vægrest blev gravet fri. Ud af sandet dryssede en hel del

fluekokoner (puppehylstre). Ja, selvfølgelig har fluerne summet. De blev naturligvis nævnt i den første artikel om bopladsen med det overraskende resultat, at museet blev ringet op af en meget interesseret person, nemlig zoologen Henri Mourier fra Statens Skadedyrslaboratorium! Hvad ville han dog med sådan nogle gamle fluer? Jo, sagen var, at fluen i virkeligheden er et husdyr, der hører sammen med opstaldning af kreaturer. På det tidspunkt, hvor udgravningen fandt sted, var man i gang med at undersøge mulighederne for biologisk fluebekæmpelse. Fluen har naturlige fjender, en slags små snyltehvepse, der lægger æg i flue-

larverne, og man ville gerne vide, om disse havde været til stede, dengang man i jernalderen begyndte at holde kreaturer på stald herhjemme. Det skulle kunne ses på kokonerne, men desværre var de ikke så velbevarede. Det var imidlertid typisk at fluelarverne var søgt ud til væggen for at forpuppe sig. Her har de kunnet ligge i fred i et tykt og varmt lag møg.

Planteavl og husdyrhold i jernalderen

Det kunne være morsomt at vide hvilke afgrøder, der blev dyrket på markerne. Men her må vi vende blikket andre steder hen. Det primære kendskab til oldtidens planteavl blev skabt for mange år siden gennem studier af korn- og frøaftryk i lerkar. Da man i 1930'erne for alvor begyndte at kunne udgrave jernalderens bopladser, interesserede man sig meget for nedbrændte hus-tomter. På gulvene, og nogle gange endnu opbevaret i lerkar, kunne der undertiden gøres ret store fund af forkullet korn og frø. En af pionererne inden for udforskningen af oldtidens landbrug var professor Gudmund Hatt (1884–1960), der i 1937 udgav bogen »Landbrug i Danmarks Oldtid«. Den er stadig et standardværk, selv om der selvfølgelig er gjort nye opdagelser sidenhen. Foruden i Thy og Himmerland foretog Hatt mange udgravninger i Vestjylland i nær kontakt med Ringkjøbing Museum. Hans mest berømte udgravning er jernalderlandsbyen Nr. Fjand i Sdr. Nissum sogn, der var beboet fra ca 200 f. Kr. til 200 e. Kr.

Kort fortalt er primitive arter af byg og hvede blevet dyrket herhjemme siden den tidlige bondestenalder. Ved overgangen til bronzealderen, ca 2000 f. Kr., dukker hve-

dearten spelt op. Vi skal frem til yngre bronzealder, 1000–500 f. Kr., før en tredje kornsort, nemlig havren, begynder at dukke op i fundmaterialet. Det er muligt, at den på dette tidspunkt endnu ikke har været forsøgt dyrket som monokultur, men kun har optrådt som indblanding i de andre kornafgrøder. Men på Nørre Fjand bopladsen er havren til stede som selvstændig afgrøde. På gulvet af det nedbrændte hus VII blev der fundet så mange forkullede havrekerner, at de må være indhøstet separat. På samme husgulv blev der også fundet en stor mængde bygkerner. Byggen er altid til stede i meget større kvanta end andre korn- og frøafgrøder i prøvematerialer fra oldtiden, og der er ingen tvivl om, at den ligesom i dag var den dominerende kornsort. Det var dog ikke toradet byg, som vi mest kender i nutiden. Den dukker i Danmark tilsyneladende først op i middelalderen. Det var derimod primitive nøgne seksradede former. Man har hidtil ment, at avneklædte seksradede bygsorter først begyndte at gøre sig gældende et stykke ind i ældre jernalder. Nyere undersøgelse af et fundmateriale fra Voldtofte på Fyn, der stammer fra den senere del af yngre bronzealder, 800–600 f. Kr., viser imidlertid, at 80 % af bygkernerne stammer fra avneklædte former. Den yngste af vore kornsorter er rugen. Den indføres først i Danmark i løbet af romersk jernalder, d.v.s. efter Kristi fødsel.

Bælgfrugter, hestebønner og ærter, er kun påvist ganske få gange som aftryk i lerkarskår, og vi ved derfor ikke, om de har spillet nogen større rolle i oldtiden. Det har andre frøafgrøder derimod. Hirse blev f.eks. dyrket i bronzealderen, hvor klimaet endnu var varmere, men den er aldrig blevet påvist i

jernalderfund. Til gengæld gøres der tit fund af spergel. I en affaldsgrube på Øster Lem hede fandt Gudmund Hatt en stor mængde aftryk af spergelfrø i et lerkar fra ældre jernalder. Spergel har op til vore dage været dyrket som foderplante på sandede jorder i Vestjylland, men er nu kun et udbredt ukrudt. Det kan meget vel tænkes, at der på Klegod-bopladsen er blevet høstet spergel, det vil jordbunden herude have egnet sig godt til. Det bedste eksempel på spergel stammer imidlertid fra Thy, hvor Gudmund Hatt fandt 5,6 l i en hustomt. En afgrøde, der netop i disse år er ved at blive genindført i Vestjylland, er hørren. Dens blå blomster har ældre jernalders bønder også kunnet glæde sig over, viser fundene. Hatt fandt bl.a. aftryk af hørfrø på bopladsen Grønbjerg i Sdr. Bork Mærsk ved sydenden af Ringkøbing fjord og også i affaldsgruben på Øster Lem hede.

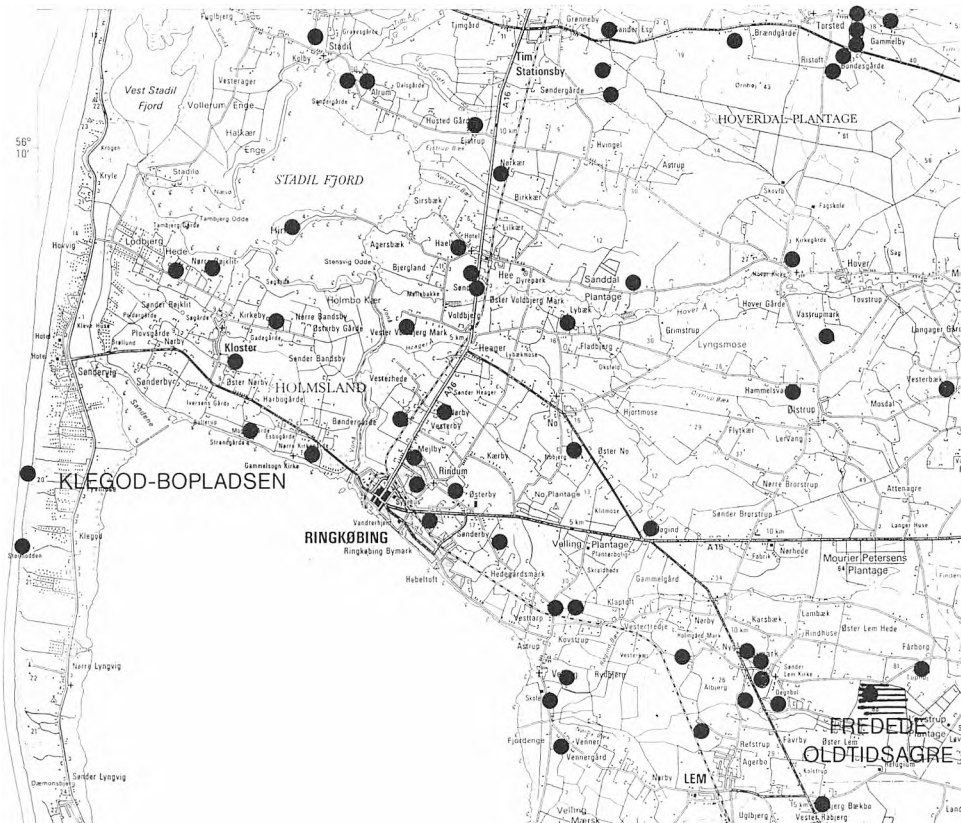
Korn- og frøprøver fra jernalderen er sjældent særlig rene, men indeholder, som man nok vil kunne tænke sig, temmelig mange ukrudtsfrø. Nogle af dem optræder endda i så store kvanta, at de også må være blevet indhøstet med vilje, og det er endda ikke utænkeligt, at nogle af de planter, vi i dag kun kalder ukrudt, ligefrem er blevet dyrket. Der er særlig fire slags frø, jernalderbønderne forstod at udnytte foruden spergel. Det er snerle-pileurt, blegbladet pileurt, hvidmelet gåsefod og sæd-dodder. Desuden har man indsamlet farveplanten vajd.

Et godt eksempel på en frøprøve, der er samtidig med Klegod-bopladsen, blev fundet i en hustomt på Gørding hede ved Nissum fjord. Den blev udgravet af Nationalmuseet i 1949. På gulvet stod et lille lerkar,

der ikke var gået i stykker. Karrets rumfang var ca 1 liter. Det meste af indholdet var sand og ler, men 1 deciliter bestod af korn og frø. To tredjedele var byg, resten ukrudtsfrø fordelt på 21 arter. Men af disse var fire arter til stede i større mængder og det var netop spergel, de to slags pileurt og hvidmelet gåsefod.

Pileurt-frø dryssede også ud af jordlagene i Klegod. På bopladsen Alrum i Stadil sogn, som Gudmund Hatt udgravede i 1938, fandt han en hel liter frø af blegbladet pileurt omkring et itugået lerkar. Halvanden liter gåsefodsfrø blev fundet i et af huse- ne på Nr. Fjand bopladsen. Eksempelrækken kunne sagtens udvides, men det er der ingen grund til. Der er ingen tvivl om, at disse frøtyper blev indsamlet og formentlig blev æltet i brødet eller blandet i grød, som man har kogt. Bagerne og den økologiske bølge har i de senere år vænnet os til igen at spise brød med tilsætning af mange slags udenlandske frø. Men hvorfor skal vi egentlig gå og spise sesam-boller, hvis pileurt er lige så godt? Skulle nogen have lyst til forsøg med en ny alternativ nicheproduktion, kunne man jo lade sig inspirere af jernalderfolkene. En helt gratis idé er hermed givet videre.

Lugning har helt op til vor egen tid været den eneste form for ukrudtsbekæmpelse, der kunne praktiseres, så vi skal ikke forestille os jernalderens marker som de monokulturer, vi ser i det moderne kemiske og industrielle landbrug. Gudmund Hatt var af den overbevisning, at man i jernalderen havde fuldt så godt kendskab til dyrkingen af mange kulturplanter, som de generationer af danske landmænd, der levede på landboreformernes tid for 200 år siden,

Kort over ældre jernalders bosætning i den nærmeste omegn af Ringkøbing. Prikkerne markerer fund af huse, agre, affaldsgruber og grave. Der gøres til stadighed nye fund, så kortbilledet skal på ingen måde anses for fuldkomment, men kan alligevel give et indtryk af bebyggelsestættheden i jernalderen (forminsket udsnit af 1 cm kort 1114 Ringkøbing, Geodætisk Instituts tilladelse A 404/85).

og det kan godt være, han havde ret. Læser vi J. C. Halds beskrivelse af landbrugets tilstand i Ringkøbing amt fra 1833, står der nemlig følgende om agerbruget herude vestpå: »Den ureneste sæd, der frembringes i amtet, avles noget nær på dets frugtbarste pletter, navnlig på øen Holmsland, i Stadil og andre sogne i de vestlige herreder, og på de ypperlige muldjorder, her haves, ville

nok morgenfruer vedblive at kappes med sæden sålænge disse jorders behandling ikke svarer til deres frugtbarhed og den rige gødning, man kan give dem.«

Hald tænker her utvivlsomt på de store kvæghold på de udstrakte vestjyske engarealer. Men hvordan forholdet var mellem agerbrug og kvægavl i jernalderen kan vi ikke sige meget om ud fra fundene. Det er

først og fremmest båseskallerummene i jernalderhusene, der viser noget om husdyrholdet, men også lejlighedsvis fund af husdyrknogler. Får/geder, svin og tamkvæg har man holdt siden begyndelsen af bondestenalderen. Hesten er i hvert fald kommet til stede i bronzealderen – tænk bare på solvognen, men om den har spillet nogen rolle i dagligdagen kan godt være tvivlsomt. Og så skal vi vel også forestille os, at hønsene har skrabet i møddingen, hanen galet om morgenen, og katten mjavet i den ældste jernalder og på Klegod bopladsen. Men nej, deri tager man fejl. Det er først de udbyggede kontakter med romerriget i de første århundreder efter Kristi fødsel, der bringer disse husdyr til Danmark.

Redskaber fra jernalderboplads

Dagligdagens værktøj og redskaber kender vi ikke så meget til i jernalderen. Det er uhyre sjældent, der findes jernværktøj på bopladserne. Det er der blevet passet vældig godt på, og det er derfor en hel undtagelse, at der i et af Nr. Fjand husene blev fundet en stor skarøkse. Fra mosefund kendes enkelte fund af segle og en slags kort le. Der er også en enkelt gang fundet en trærive, men ellers kender vi næsten intet til landbrugets håndredskaber, der i stor udstrækning har været lavet af træ. Vi skal forestille os, at jernalderfolkene var temmelig dygtige til huggehusarbejde og anden husflid. Både fra Nr. Fjand og andre steder er der eksempler på tømmerstykker, der er tappet omhyggeligt sammen. Vi er alt for tilbøjelige til at gøre os meget primitive forestillinger om vore forfædres kunnen.

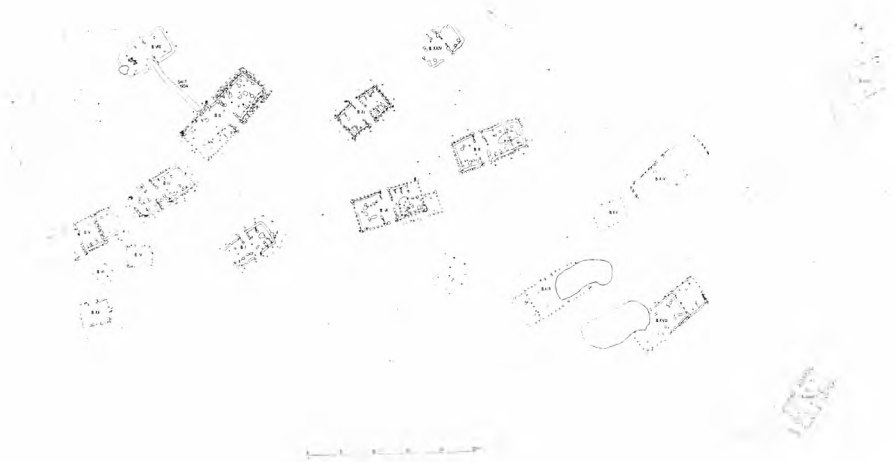
Det der findes mest af på bopladserne fra

ældre jernalder er potteskår, og det i massevis. Man har været dygtige pottemagere og evnet en formgivning, som er svær at leve op til idag. Lerkarrene blev brugt til madlavning, til opbevaring af forråd og til bordservice. De næstmindeligste fund er kværnsten og nogle håndsten, der er blevet brugt til at banke og hamre med, så der fremkommer store slidflader på stenene. Disse knusesten, som de kaldes, menes af mange arkæologer i dag at være brugt til bildning af kværnene. Det lyder uhyre plausibelt, men der er vist nok endnu ingen, der har gjort forsøg med, om knusestenene nu også egner sig til kværnstensbildning.

Det er ikke helt sjældent, at man blandt lerkarskårene på bopladserne finder skår, der er tæt besat med huller som et dørslog eller har et enkelt eller et par større huller. Det er en gammel og meget sandsynlig tolkning, at disse »si-kar« er en slags ostesier, hvor igennem vollen er dryppet fra ostemassen. Det alsidige kostbillede, der på forskellig måde kan trylles frem fra jernalderen, er nogen gange ved at lyde næsten alt for sundt, så det bør nok også nævnes, at der er stor sandsynlighed for, at man har brygget mjød og øl, selv om drikkevarer ikke hører til de ting, eftertiden kan spore.

Jernalderlandsbyens bebyggelseshistorie

Det er ikke så lige til at grave en jernalderboplads ud. De strækker sig nemlig over store arealer, som regel flere tønder land, og det er da også først ved hjælp af nutidens entreprenørmateriel, at det har været økonomisk og fysisk muligt at afdække hele landsbygrundplaner. Første gang det skete var i

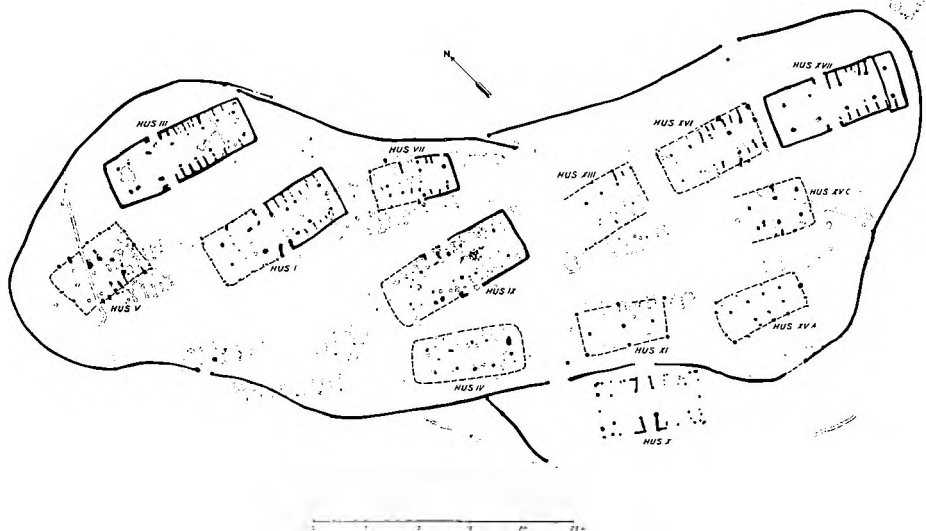
Grøntoft-bopladsens ældste stadium. (efter C. J. Becker i Nationalmuseets Arbejdsmark 1966, s. 48)

begyndelsen af 1960erne ved Grøntoft nordøst for Spjald. Mens bopladsaflejringerne ude i de lave arealer ved de vestjyske fjorde nogle gange kan være op til halvanden meter tykke, opdagede professor Becker, at kulturlagene inde på den høje bakkejord var slidt helt væk ved nutidens dyrkning. Ved afrømning af pløjelaget med gravemaskiner kom man direkte ned på den gule sand- og grusbund, og her stod stolpehuller, væggrøfter og indhegninger tydeligt aftegnet. Man behøvede ikke at gå særlig forsigtigt til værks, men kunne i stedet koncentrere sig om at få store afgravningsflader kortlagt.

Grøntoft landbyens ældste fase var samtidig med Klegod bopladsen og bestod af i alt 20 husgrundplaner, der fandtes spredt over et areal på 7000 m². Ligesom i Klegod er husene blevet fornyet og har afløst hinanden, så man skal ikke regne med, at mere end allerhøjest 10 huse har været beboet sam-

tidig. I den næste fase er landsbyens huse blevet flyttet tæt sammen bag en indhegning, der kun dækker det halve areal. Professor Becker kunne følge, hvordan husene og indhegningen efterhånden blev ombygget og fornyet.

Siden professor Beckers pionerarbejde i Grøntoft, er de mest storslåede resultater blevet opnået i Vorbasse sogn af arkæologen Steen Hvass. Arealer på tilsammen mere end 100.000 m² er blevet afdækket og undersøgt. Bebyggelsen af Vorbasse sogn har kunnet følges gennem hele 1. årtusinde efter vor tidsregning, d.v.s. fra kulminationen af ældre jernalder og frem til vikingetiden. Et af de vigtigste resultater er, at bebyggelserne hele tiden bliver flyttet. Omkring Kristi fødsels tid ser vi de første tendenser til udskillelse af enkeltgårde i modsætning til den ældste jernalders åbenlyse fællesskab. Det tidligste eksempel på en enkeltliggende jernaldergård blev for få år siden fremdraget

Grøntoft-bopladsens indbegnede stadium med to forskellige bebyggelsesfaser (efter C. J. Becker i Nationalmuseets Arbejdsmark, 1966, s. 40).

ved Omgård-Sig i Nr. Omme sogn af Leif Chr. Nielsen. Den stammer fra 1. årh. f. Kr.

Gravpladser og berømte mosefund giver mange andre oplysninger om jernalderssamfundet, som der ikke skal gåes ind på her. Det vigtigste er, at der efterhånden opstår et meget mere differentieret samfund end det, der kan spores i den ældste jernalder. I yngre jernalder bliver bebyggelserne mere koncentrerede og tydeligt opdelt i større gårdenheder. Lyngheden, der hele tiden har været til stede, ser på samme tid ud til at begynde at brede sig for alvor. Man kan gisne om årsagerne. Rovdrift? misvækst? landbrugs kriser? utilstrækkelig gødskning? rovhugst af skoven? omlægning til andre driftsformer? Det skal dog ses ikke som en pludselig, men som en gradvis udvikling. Heden når i virkeligheden sin største udbredelse på landboreformernes tid, kort før opdyrkningspropagandaen satte ind for alvor efter 1864.

Jernaldermarker med digevoldinger

Da hedeopdyrkningen begyndte var man udmærket klar over, at store arealer engang havde været skovklædte, og at der også var hedestrækninger, som havde været under plov. Men man havde ikke nogen særlig mening om, hvor langt tilbage i tiden dette lå. Man kendte også til forekomster af lave diger og jordvolde, der dannede regelmæssige systemer og måtte være menneskeskabte. Det var Gudmund Hatts store fortjeneste, at han fik identificeret disse såkaldte digevoldinger som skelvolde mellem jernalderens marker. Endnu inden de sidste større hedearealer helt forsvandt i 1930'erne lykkedes det Gudmund Hatt at få registreret og opmålt omkring 120 større og mindre forekomster. Den største på 35 ha på Byrsted hede i Himmerland. Et af de største nu tilbageværende arealer er Øster Lem hede 13-14 km SØ for Ringkøbing. Dette

Oldtidsagrene på Kjelderbakke, Øster Lem heide, opmålt af Gudmund Hatt. Hedearealet med oldtidsagrene grænser op til vestsiden af Løvstrup plantage.

areal blev opkøbt af en privatmand og skænket til Nationalmuseet og er i dag en af Ringkøbingegnens forhistoriske seværdigheder. I et hjørne af arealet fandt Gudmund Hatt i øvrigt den boplads, hvorfra nogle frøaftryk i lerkarskår er blevet omtalt. Hatt nøjedes naturligvis ikke med bare at opmåle og beskrive agersystemerne, men han foretog også gennemgravninger af digevoldingerne for at studere deres jordprofiler i tværsnit. Han fandt eksempler på, at man i jernalderen nogle gange havde dyrket hede op. Men langt det almindeligste var, at der under digevoldingerne ikke blev fundet tegn på gammel podsoloring, d.v.s. den for lynghederne karakteristiske syreudvaskning af jordlagene, der resulterer i dannelsen af blegsand og al. Det måtte altså for en stor del være skovbund, som jernalderbønderne havde taget under plov.

Oldtidsagrene danner regelmæssige firkanter og rektangler, og Hatt undersøgte, om der kunne ligge en fast måleenhed til grund for deres længder og bredder. Han fandt svaret negativt, men en ny undersøgelse offentliggjort af Bjarne Eir i 1980, godtgør temmelig overbevisende, at man i de mest regelmæssige agre kan spore en fast arealenhed. Denne ligger omkring 22,5 x 30 m, hvilket svarer nøje til nyere tids skæppe land = 1/8 tønde land. Arealer på 4 og 8 skæpper = 1/2 og 1 hel tønde land forekommer hyppigt. Det er tankevækkende, men jo sådan set meget naturligt, at de forestillinger, danske landmænd gør sig om arealstørrelser, kan spores tilbage gennem to årtusinder trods mange senere omlægninger og jordreformer. Det er ærgerligt, at man ikke allerede for hundrede år siden, inden heden for alvor var begyndt at forsvin-

de, fik kortlagt digevoldingerne, for så ville man have fået fortrinlige eksempler på landskabets opdykningsgrad i jernalderen og på, hvor store arealer der hørte til en boplads af gennemsnitsstørrelse. Men muligheden er ikke helt gået tabt. På luftfotografier har det vist sig, at man kan spore digevoldingerne som farvninger i jordbunden. En undersøgelse, der er blevet foretaget fornylig i Vendsyssel, har ved en systematisk gennemgang af Geodætisk Instituts luftfotografier, der bruges til den moderne kortlægning af landet, afsløret ikke mindre end 300 forekomster af jernalderagre. Arealstørrelserne spænder fra 2 til 200 ha. Hatt kunne kun registrere 9 forekomster af oldtidsagre i Vendsyssel. En undersøgelse på Ringkøbing egnen må formodes at kunne give et lige så forbløffende resultat og bør gennemføres en dag.

Strejftoget via Klegod bopladsen til den mere generelle viden om jernalderens landbrug er slut. Det er kun korte og overfladiske pluk i den omfattende viden om ældre jernalder, der er blevet præsenteret.

Ser vi på de to årtusinder, der forløb fra midten af ældre jernalder til landboreformernes tid, er den eneste væsentlige tekniske forbedring for landbruget, at ploven bliver indført, formentlig engang i vikingetiden eller den meget tidlige middelalder. Det er nok så meget samfundsudviklingen og de politiske systemer, der gennem årtusinder har været bestemmende for landbrugets stade end teknikken og de naturgivne vilkår, og sådan er det vel i virkeligheden også i dag.

De højryggede agre

Kortlægning af marker fra før Landboreformerne

Landbruget forud for Landboreformerne i slutningen af 1700-årene var, som det sikkert er velkendt, organiseret på en ret besværlig måde. Markerne til den enkelte gård var således spredt i et større antal lange, smalle agre, der lå side om side med de øvrige gårdes agre. Agrene var normalt omkring 10 m brede, mens længden kunne nå op på flere hundrede meter. Man pløjede furerne mod hinanden, således at der opstod en ryg på langs af den enkelte ager, der af navnet højryggede agre.

Siden middelalderen har denne dyrkningsform været i brug her i landet. Det er i øjeblikket ikke muligt at datere starten præcist, men den ligger engang i 11-1200 årene. Det var på dette tidspunkt, at vore nuværende landsbykirker blev opført.

I Vestjylland findes kun meget få bevarede eksempler på disse højryggede agre. Det skyldes selvfølgelig resultaterne af Landboreformerne, hvor dyrkningsarealerne efterhånden blev udskiftet. Man tilstræbte, at jorden kom til at ligge samlet nær den enkelte gård. De fleste af de gamle skel er derved nedlagt. Medvirkende til nedlæggelsen var også, at skellene ofte lå i vejen for dræningsarbejder, som efterhånden blev almindelige.

Ud fra historiske kilder og bevaret kortmateriale har man især i det østlige Danmark kunnet rekonstruere, hvordan dyrk-

ningsarealerne i slutningen af 1600-tallet var placeret indbyrdes og i forhold til landsbyen. Kun i et enkelt tilfælde har det kunnet lade sig gøre i det vestjyske område, nemlig i Gundesbøl i Ådum sogn.¹

Men på en helt anden måde end brugen af skriftlige kilder kan vi stadig få et meget omfattende indtryk af de gamle dyrkningsarealer: tager man om foråret, omkring 1. maj, op i en flyver, åbner der sig et væld af meget tydelige systemer af parallelle, lyse og mørke striber omkring de gamle landsbykærner. Det er de højryggede agre, der stadig kan genfindes, på trods af nyere tids overpløjning af de gamle agre.

Forklaringen på, at det kan lade sig gøre, ligger i, at der sker en udtørring af de gamle rygge, når nutidens landmand ved forårsarbejdet harver markerne. Mellem ryggen var der lavninger, kaldet rener. Her er muldlaget fugtigere, hvorfor renerne tegner sig mørke fra luften. Til forklaringen på fænomenet hører også, at de vestjyske jordbundsforhold med overvejende sandet jord gør sådanne spor tydeligere end i andre egne af landet.

Men også længere fremme på året, i juli måned, kan man i tørre somre fra fly se, hvordan bygmarker kan afsløre overpløjede højryggede agre. Da vil kornet ofte stå dårligst på ryggen og bedst i renerne. Konsekvensen er, at modningen derfor også

sker først på ryggene, eller sagt på en anden måde, ryggene kan stå gule, mens renerne stadig er grønne.

Men hvorfor nu denne interesse for de højryggede agre? Årsagen ligger i, at der blandt arkæologer har været en betydelig interesse for kortlægning af jernalderens marker, som indtil ind i dette århundrede var bevaret som systemer af lave skelvolde på adskillige hedestrækninger i Vestjylland.² Et af de største, nu fredede områder med jernaldermarker findes her i området, nemlig på Øster Lem Hede i Lem sogn.

I de sidste par årtier har man ved brug af luftfotografier kunnet mangedoble antallet af kendte jernaldermarksystemer.³ Da billederne er optaget omkring 1. maj, afslører udpløjede skelvolde mellem jernaldermarker sig ofte som lysere striber, dvs. på en måde, der svarer til forholdene ved de højryggede agre.

Landbrugshistorisk udgør de højryggede agre derfor et bindeled mellem jernalderens marker, anlagt for 2500 år siden og udskiftningstidens landbrug med den efterfølgende ekspansion. Det nye og spændende er, at det rent arkæologisk er muligt at kortlægge de højryggede agre, dog ikke med traditionelle metoder i form af gravemaskine og skovl. Ganske vist støder vi ofte ved arkæologiske udgravninger på de højryggede agre, idet renerne mellem de nu udjævnede rygge ses som grå striber i undergrunden, når vi fjerner det moderne pløjelag. Men at afdække alle agre på denne måde er naturligvis helt urealistisk.

Specielt i Vestjylland er der mange perspektiver i kortlægning af højryggede agre på grundlag af luftfotos, da det jo er her, vi i forvejen har registreret et meget stort antal

jernaldermarker. Vi kan altså få sammenhæng i landbrugets udvikling i dette område gennem 2500 år.

Kortlægning af de højryggede agre

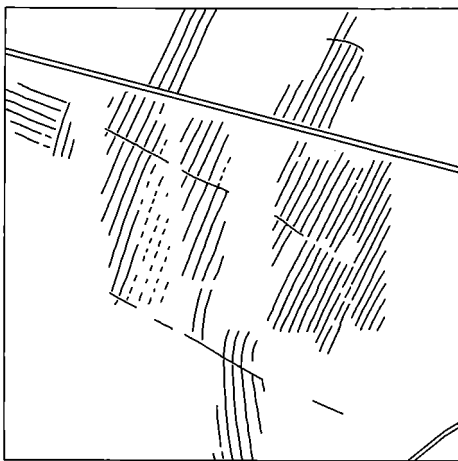
Som grundlag for udarbejdelsen af denne artikel er der foretaget en gennemgang af alle nyere luftfotos over Skjern og Egvad kommuner. Billederne er i målestokken 1:5000 eller 1:10000, ofte meget tydelige. Agrenes forløb er derefter tegnet over på eksisterende kort, de såkaldte 4 cm kort, som i forvejen bruges som udgangspunkt for alle arkæologiske registreringer.

Nu er det naturligvis ikke muligt at vise hele det kortlagte materiale i detaljer. Men kort fortalt er det karakteristiske, at agrene ses omkring de gamle landsbykærner i alle områdets 17 sogne. Desuden er der agre at se ved sognenes øvrige middelalderlige bebyggelser, samt ved enkeltliggende gårde og ved hovedgårdene. Dog skal det siges, at i enkelte områder, hvor der burde være agre at se, mangler synlige spor. Det kan skyldes lokale jordbundsforhold, f.eks. at disse områder ikke så let tørrer ud, og derved afslører de gamle marker.

I det efterfølgende vil vi se nærmere på nogle af de tydeligste eksempler på højryggede agre.

Et par hundrede meter vest for Lyne ligger et meget tydeligt system af højryggede agre, der bedst ses på et billede fra 1967 (fig. 1). Agrene hører til den gamle landsbykærne i Lyne.

Under billedet ses en udtegning af sporene. Det er muligt at se tre marker, alle med pløjeretninger i forskellige nord-sydlig retninger. To diger afgrænser markerne ind-

Højryggede agre vest for Lyne by. Vejene gennem billedet er Nørbedevej (øverst) og Glibstrupvej. På udtegningen ved siden af er udseendet af de gamle agre tydeliggjort. Foto fra 24. april 1967. 1:5000. (Aerokort a/s).

byrdes. Da ingen nuværende markskel er identiske med forløbet af de gamle marker, kan man være sikker på, at de højryggede agre er ældre end udskiftningstiden omkring år 1800.

Ved en sammenligning af foto og tegning, vil man bemærke, at agrene i de fleste tilfælde ikke er udtegnet i græsmarkerne, som er mørke på billedet. Hvor der er eksisterende bebyggelse og veje, kan agrene selvfølgelig heller ikke ses. Men selv om marksystemet her ved Lyne ikke kan udtegnes komplet, får man alligevel et helhedsindtryk af, hvad der gemmer sig i og under den nuværende landbrugsjord.

På billedet kan man måle bredden på de enkelte agre til godt 10 m mod vest, og nærmere Lyne by er de lidt under 10 m. Der er højryggede agre på et areal på 40 ha, svarende til nær 70 tdr. l. Dette er naturligvis kun en del af det dyrkede areal i Lyne by. Omkring år 1800 strakte dette sig videre mod sydvest til Glibstrups bys jorder.

Det andet eksempel på højryggede agre er fra Vostrup i Lønborg sogn (fig. 2). På et område sydøst for den gamle landsbykærne, som hørte under Lønborg Bispegård, den senere Lønborggård, ses igen meget tydelige højryggede agre. Pløjeretningen er nord-sydlig med et buet forløb. De enkelte agre er 8-10 m brede. Der ses spor af to diger, der opdeler markerne. Arealet af markerne her i Vostrup er på 25 ha eller 45 tdr. l. Som ved eksemplet fra Lyne må man huske på, at det kun er en del af landsbyens marker, der afslører sig på billedet. Men resultatet er spændende alligevel.

Det sidste eksempel på højryggede agre er hentet fra Løborgområdet (fig. 3). Her er der bl.a. mange spor at se omkring kir-

ken, også selv om grusgrave og nuværende bebyggelse i Lønborg by ligger i samme område. Markerne ses syd for kirken, hvor retningen på agrene er nord-syd, mens de i et område vest for kirken forløber øst-vest. Bredden på agrene er på ca. 10 m. Her i Lønborg-området fortsætter sporene af marker uden for billedet, således at en meget stor del af dyrkningsarealerne faktisk kan ses på luftfotos. Det karakteristiske er, som ved de foregående eksempler, at de højryggede agre kun sjældent har skel tilfælles med markinddelingerne fra udskiftningstiden.

Ved brug af forskellige historiske oplysninger om Lønborg, viser det sig, at kortlægningen af agrene giver et helt nyt indtryk af, hvordan områdets udseende var før udskiftningstiden, og samtidig får vi et fingerpeg om, hvor gamle agrene er i dette tilfælde:

Ved den nordlige ende af de nord-syd vendte agre ligger Lønborg kirke. Omtrent 100 m vest herfor lå tidligere det middelalderlige voldanlæg »Borgvold«. Dette fæstningsanlæg er ødelagt før der blev foretaget en opmåling, dog ser udstrækningen ud til at være markeret på de ældste matrikelkort. Markskellene syd og vest for Borgvold er således anlagt, så de kan være samtidige med voldanlægget. Dette fremgår af udtegningen af de synlige agre fra luftfotoet over Lønborg-området.

Opdagelsen af de gamle marksystemer får hermed den effekt, at det for første gang er muligt at rekonstruere det middelalderlige landskab ved Lønborg. Der mangler dog en væsentlig ting, nemlig at få lokaliseret Lønborg Kongsgård, omtalt først i 1100 årene. Det mest sandsynlige sted er mellem borg og kirke. De højryggede agre ved Løn-

*Højryggede agre i Vostrup, Lønborg sogn.
Områdets navn er nu »Bjerget«. Vejen øverst i
billedet er Østerbyvej. Foto fra 24. april 1967.
1:5000. (Aerokort a/s).*

borg kan altså være en del af Kongsgårdens jordtilliggende. Det er derfor sandsynligt, at de marker vi i dag kan se på luftfotografier fra Lønborg-området, har deres oprindelse helt tilbage til 11-1200 årene.

Før de højryggede agre

Her i det vestjyske område har vi altså en ganske god mulighed for at skaffe os viden om gamle dyrkningsområder, der i de fleste tilfælde har været i brug fra 11-1200 årene og så frem til udskiftningstiden.

Hvis vi ser på de højryggede agres opståen, har nogle historikere knyttet dem sammen med indførelse af hjulploven eller muldfjældsploven, som afløser for den simple arde, der ikke vendte jorden. Også landsbygrundlæggelse og deraf følgende dyrkningsfællesskab er forsøgt forklaret i sammenhæng med de højryggede agres opståen. Dette er spændende problemer, som endnu ikke er helt løst.⁴ Jeg vil ikke gå nærmere ind på dem her, men blot nævne, at nyere arkæologiske udgravninger i Midt- og Vestjylland viser, at landsbyen som sådan er mere end 2000 år gammel, og dermed langt ældre end de højryggede agre.

Men fra tiden før de højryggede agre er vi så heldige, at der i Vestjylland flere gange er fundet spor af pløjning, der kan dateres til perioden 1000-1200. Fælles for disse plovspor er, at der er pløjet i plane flader, dvs. at man ikke har pløjet furerne sammen i rygge. Et af fundstederne er under Sdr. Vium kirke, hvor der lidt før kirkens opførelse i 1100-årene er pløjet på stedet.⁵ Andre fund er fremkommet under byerne Ringkjøbing⁶ og Ribe.⁷ Plovfurerne på disse »flade«

agre ser ud til at være frembragt med en plov, forsynet med et fladt, vandretsidende jernskær. Ploven kan have været forsynet med en muldfjæld.

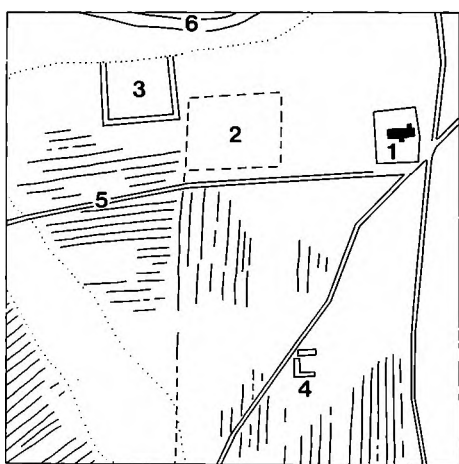
Desværre er der kun undersøgt meget beskedne områder med disse agre. Det skyldes, at udgravningerne er gennemført, hvor det ikke har været muligt at undersøge større flader. Det betyder, at vi praktisk taget ikke har kendskab til agrenes længde og bredde. En fynsk udgravning har dog vist, at bredden på en sådan mark kan være på mindst 25 m.⁸

Mens de højryggede agre ser ud til at udgøre et brud i dyrkningsformen, har 1000-tals agrene egentlig mange ligheder med jernaldermarkerne, der består af firkantede eller aflange dyrkningsfelter, omgivet af diger. Her fornemmer vi altså en sammenhæng i landbrugets udvikling gennem årtusinder.

Et problem er det, at det endnu ikke på luftfotos er lykkedes at spore de »flade« agre, som vi har set dem fra f.eks. Sdr. Vium. Derfor bliver det desværre ikke let at få et grundigt kendskab til dyrkningsformen forud for de højryggede agres tid.

Fortsatte undersøgelser af agrene

Det kapitel af dansk landbrugshistorie, der her er fortalt om, har jo den uheldige egenskab, at de gamle agre kun ses på fotografisk papir. Et af de få steder her i Vestjylland, hvor højryggede agre stadig findes intakte, er under nogle klitter syd for den nu udtørrede Filsø.⁹ Men her kan de jo i sagens natur heller ikke ses. Det er da muligt, at de gamle agre kan findes andre steder her i Vestjyl-

Højryggede agre ved Lønborg kirke. På udtegningen af marksystemerne ses flg.:

1) Lønborg kirke, 2) Voldstedet »Borgvold«, 3) Voldstedet Kongensgård, ødelagt 1658, 4) Nuværende Kongensgaard, 5) Kirkevej fra Lønborg Bispegaard og 6) Skjern Å's oprindelige løb før afvandingen i 60erne. Foto fra 24. april 1967. 1:5000. (Aerokort a/s).

land, f.eks. på hedestrækninger, og ældre landmænd skal nok vide besked, om det er tilfældet.

For Skjern-Egvad Museum vil de mange nyregistrerede højryggede agre komme til at danne en vigtig brik i museets undersøgelser af områdets bebyggelseshistorie. Det er sådan, at der endnu ikke er ret meget kendskab til landsbyernes udformning, når vi kommer bare et par århundreder tilbage i tiden.

De højryggede agre er med til at danne udgangspunkt for en vurdering af landbrugets omfang, som jo her i Vestjylland har været afhængig af engenes kvalitet og størrelse.¹⁰ Engene gav græsning til kreaturerne, og her kunne der bjærges vinterfoder. Mængden af gødning bestemte, hvor mange agre, der kunne holdes opdyrket. Det er disse arealer, vi nu har et meget bedre kendskab til.

Noter:

De tekniske forvaltninger i Skjern og Egvad kommuner takkes for assistance i forbindelse med gennemgang af kommunernes luftfotomateriale.

1. Jørgen Ryden Rømer: En undersøgelse af historiske marksystemer i Centraljylland omkring midten af 1600-tallet – på grundlag af Christian V's matrikel. Upubliceret speciale, Geografisk Institut, Århus 1976. Se også K. E. Frandsen: Vang og Tægt. Bygd 1983.
2. G. Hatt: Oldtidsagre. Det Kgl. Danske Videnskaberne Selskab, Arkæologisk-Kunsthistoriske Skrifter, bd. II, nr. 1, København 1949.
3. P. Harder Sørensen: The Use Of Air Photographs in Celtic Field Studies. Journal of Danish Archeology, vol. 1, side 77-86. København 1982.
4. Ole Veibæk: Ploven og dens betydning med særligt henblik på landsbyorganisation. Århus 1974.
5. Jens Aarup Jensen: Under Sønder Vium kirke. FRAM 1982, s. 24-40.
6. Jens Aarup Jensen: På sporet af »Rennumkøpingh«. FRAM 1985, s. 61-77.
7. P. Kr. Madsen: Puggårdsgade i Ribe – en arkæologisk undersøgelse. MARK OG MONTRE 1978, s. 27-35.
8. Torben Grøngaard Jeppesen: Ploven og vikingerne. SKALK nr. 6, 1981, s. 4-9.
9. Ole Veibæk: Hus og ager. Højryggede agre under en bebyggelse fra 1100-årene syd for Filsø i Ål sogn. MARK OG MONTRE 1984, s. 49-58.
10. Ruth Helkiaer Jensen og Kr. M. Jensen: Kulturlandskabet i Borris og Sdr. Felding – en kortbladsanalyse af et vestjysk landbrugs-samfund og en dokumentation for dets udvikling. Geografisk Tidsskrift 78/79, s. 61-99.

Lykkelige bønder – hvis de kender deres fordele

Den vestjyske bonde

Hvordan levede den vestjyske bonde for 200 år siden? Der melder sig straks en standardopfattelse: det var et nøjsomt liv i en traditionsbunden verden; man klarede sig selv i et primitivt selvforsyningslandbrug, isoleret fra omverdenen af de store heder, hvor vejene kun var sandede hjulspor. Den vestjyske bonde agede med stude og bandt hoser. Hvordan passer det billede med virkeligheden?

Hederne var en realitet i 1700-årenes Vestjylland, og det var studeforspandet og bindehosen også. Men der var andet end heder og hedebønder. Langs Limfjorden og ned langs Vestkysten lå mere frugtbare jorder og rige engstrækninger, hvor bønderne havde ganske anderledes livsvilkår. Det gælder blandt andet Lemvig-egnen, der i 1769 beskrives således:

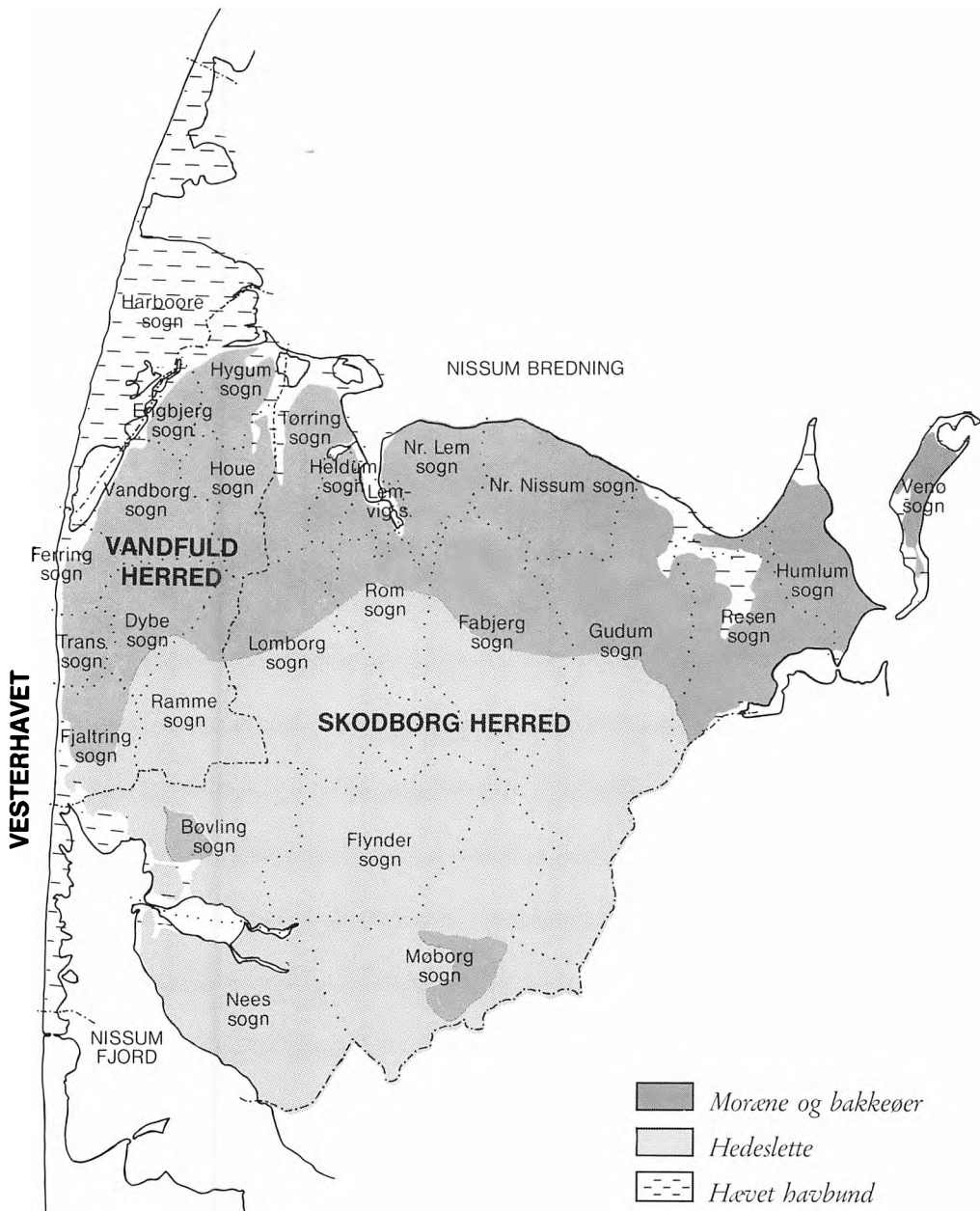
»I Vandfuldherred falder skønne Mersk-Enge, god Agerland, samt de beste og største Heste i Jylland. Dette Herred udgjør i sin hele Strekning ikke over 1½ Miil, og indsluttes af Skodborgherred. Disse tvende Herreder ere noget nær af lige Beskaffenhed. Her avles megen Havre og godt Byg, men noget mindre Rug, derimod voxer her overflødigt Græs og Høe, og hvor ikke er Mersk der findes gode Giest-Enge. Det er derfor her overalt falder de anseelige og ster-

ke Heste, store Stude og ypperlige Malke-Kiøer, store Svin, og særdeles gode Faar. Og siden saavel de større som mindre Creature her have noget forud frem for andensteds i Landet, drives der med Heste, Qvæg, og alle af dem kommende Producter, en ganske betydelig Handel, hvorved mange baade Bønder og andre have lagt sig god Formue til.

Selv Folke-Slaget i denne Egn synes at have noget Fortrin for andre, og roses som føre, sterke og anseelige Folk, i levemaade tarvelige [d.v.s. efter behov], i Ægteskab frugtbare, i Omgang redelige, i Fare uforfærdede, til Arbejd ufortrødne, i Handtering stræbsomme og paapassende, gode Agermænd, gode Fiskere, og til Kiøbmandskab genegne.

Dog fattes de nogen Undervisning til at behandle den Overflødighed, som Gud og Naturen giver dem, i sær Smørret, hvoraf de har en stor Mængde at afsette. Samme gaaer mest ud af Landet, til Holland eller Hamborg, ligesom og, foruden levende Creature, deres øvrige Producter, Havre, Byg, Kiød, Uld, Huder, Skind, Flesk, tør og salt Fisk, Talg, indtil Vox, thi de legge og temmelig Vind paa Bie-Avlen.

Jorden bærer saa meget bedre til, siden de har begyndt at gøde og forbedre den med Mergel, hvoraf findes paa mange Steder i Amtet, men den beste falder i Nissum Sogn.

*Kort over sognene i Skodborg og Vandfuld herreder. De gode jorder findes på morænen og bakkeøerne; på hedesletterne er jordbunden mere sandet og mager.
Korttegning Hemming Klokker.*

Her findes ingen store Bondebyer, men næsten hver Mand boer for sig imellem sin Ager og Eng. De af Bønderne, som ere Selv-Eiere, kan ikke andet end staae sig got, og Fæstebønder, som accordere sig frie for Hoverie, ere og i god Stand".¹

Efter denne beskrivelse at dømme var bønderne på Lemvig-egnen velstående og driftige landmænd med en specialiseret produktion og sans for handel. Billedet bekræftes og nuanceres, når man bevæger sig ud i de enkelte sogne og ind på gårdene for at danne sig et indtryk af, hvordan dagligdagen formede sig på en egn, der lå meget langt væk fra hovedstaden.

Det varierede landskab

Tilsammen udgør Skodborg og Vandfuld herreder det yderste nordvestlige hjørne af Ringkøbing amt; området kan karakteriseres som et stykke Jylland i miniature. Det rummer alle væsentlige jyske landskabsformer; mod Limfjorden ligger bløde grønne bakkeformationer, der afsluttes med stejle gule lerskrænter eller flade strandenge; mod havet er der høje klinger afvekslende med sandklitter. I bakkelandet mod nord og vest er jordens bonitet på højde med den bedste i Østjylland; inde i landet mod sydøst breder hedesletterne sig – nu tilplantede og opdyrkede, men tidligere lyngklædte. Hederne gennemskæres af dybe ådale, og her ligger også gamle tørvemoser og kær. Alt dette findes på et område, der ikke er meget mere end cirka 50 km på hver led. Man kan trække en skarp grænse gennem landskabet; den følger det man kalder hovedstilstandslinjen, hvor isbræerne stod under sidste istid. Nord for linjen ligger de lermuldede morænejor-

der, sydfør de sandede hedesletter. Flere sogne på egnen deles midt igennem af denne grænse.

Bebyggelsen i dag er spredt, på nær nogle stationsbyer og vejbyer, der ikke er meget over hundrede år gamle. Der er ingen landsbyer, og der har heller aldrig været nogen. Gårdene har altid ligget alene, eller højest to og tre sammen, og de har hver deres navn, som ofte kan følges tilbage til 1300- og 1400-årene. Gårdnavnene er så konstante, at det er dem, der giver de skiftende ejere navn, og ikke omvendt. Allerede før landboreformerne lå de fleste gårde, som det hedder i beskrivelsen fra 1769, »imellem sin ager og eng«, og fællesskabet indskrænkede sig til udnyttelsen af tørvemoser og græsning i hederne.

Befolkningen var fæstebønder, selv om der på egnen var gamle selvejergårde. Men allerede omkring midten af 1700-årene overtog en del bønder deres fæstegård til ejendom; »Gudumkloster«s bøndergods blev solgt fra 1757, og senere – i 1760 – fulgte »Kongensgård« i Nørre Nisum. Fra omkring 1800 var der ikke mange fæstebønder tilbage.

Et mangeartet næringsliv

Det varierede landskab dannede grundlaget for et mangeartet næringsliv. I sognene langs havet fandtes en fiskerbefolkning, der solgte sin fangst fersk til omegnens beboere, eller med den tørrede fisk drog så langt bort som til Viborg og Ålborg. På morænebakkerne langs Limfjorden boede bønder, der havde specialiseret sig i opdræt af heste og stude eller lagde hovedvægten på malkekvæget. I den sydlige del af herrederne –

syd og vest for Kronheden og Klosterheden – lå de magre sandjorder, hvor bønderne avlede rug og gravede tørv til salg. Der findes en række indberetninger, som de lokale præster udarbejdede i årene 1766-1769,² og som beskriver netop disse forhold. Lad os først tage nogle af sognene langs Limfjorden:

NØRRE LEM: »Sognets beste Næring er med Creatures Opfødnung, samt Smørsamling, som de afsætter til Kiøbmændene i Lemvig. Dets fornemste Avling af Korn er Byg og Havre og noget Rug, som Beboerne mestendeels altsammen selv kand forbruge«.

TØRRING: »Sognets beste Næring bestaaer fornemmelig i Heste- og Fæ-Handel, af hvilke Creaturer enhver Gaardmand opføder mange Stykker aarligen, da Græsningen er god og feed, og her avles meget Havre. Hester, som her, ligesom i Vandfuld Herred, avles, ere, uden al dispute, af de største og stærkeste i heele Riiiget, og især begierlige baade til Cavalleriet og Carosser. Fæet, baade Kiøer og Stude, ere ligeledes af et got Slag, og derfor begieres meget af Fremmede, saavelsom og af andre Landets egne Indvaanere. Af Smør sælges og en stor Deel til Lemvig. Havre-Avlen er den vigtigste. Byg-Avlen er ogsaa god, men Rug-Avlen er i Almindelighed ringe; thi naar de 4 Gaarde i Kallesøe, og 1 i Kokholm undtages, maae Resten ofte Kiøbe Rug til Brød. Af de 2de Andre Slags Sæd, neml. Byg og Havre Kand meget lidet sælges; thi af Byg avles ikke synderligt meere, end det, der forbruges i Huusholdningen, og, endskiønt her avles meget Havre, kand dog lidet sælges, da Qvæg og Bæster, der er af et stort Slag, fortærer det meeste, og kand ikke un-

derholdes uden at de bliver vel foerede med Havre«.

HELDUM: »Sognets beste Næring bestaaer fornemmelig i Heste- og Fæ-Handel, hvilken her drives endnu stærkere, end i Tørring, da der i forgangne Aar 1765, som dog var et maadeligt Handels-Aar, blev solgt af dette lidet Sogn, der alleeneste bestaaer af 61 td. Hartkorn 144 Stykker stort Fæ. Dette Sogn er frugtbart baade paa Rug, Byg og Havre, hvoraf Havre-Avlen dog udgør det meeste. Hvad deraf kand sælges, bliver kiøbt meest af Egnens Folk, siden der i Lemvig drives en ganske maadelig Korn Handel«.

FERRING: »Sognets beste Næring af Ager og Eng bestaaer i Creaturerens Opfødnung af Fæe og Bester, saasom baade Fodder og Græs er meget feed og god, dernæst i Smør at samle og Sviin at feede med den sure Mælk og Valle, hvilket afhændes og sælges gemeenlig til nærmeste Kiøbstæd Lemvig. Her saaes Rug, Byg og Havre, men meest Havre; mangan Bonde kand saae 4 á 6 Tønder Byg, item 1 á 2 Tønder Rug, noget lidet Vaar-Rug, men 16 á 20 Tønder Havre, hvortil Aarsagen er: her haves megen Udmark langt fra Gaaardene, der bliver besaaet med Havre, og faaer aldrig Gødning. Af det indavlede Korn sælges lidet eller intet, thi beboerne spare det ey for Creaturerne, ved hvis Salg de har deres Udgifter, eller rettere Indtægter, Rug avles her saa lidet af, at der maa ofte tages meere end 1/2 deelen Byg-Meel til Brød«.

Det var en række af kvægsognene på morænebakkerne; syd for landskabsgrænsen så billedet helt anderledes ud. Sognene Flynder og Møborg er gode eksempler:

FLYNDER: »Sognets beste Næring er

I sognene langs Limfjorden har hovedvægten ligget på kreaturholdet helt op til vor tid. Her ser vi en del af besætningen på »Øster Kamstrup« i Nørre Nissum – brogede køer med kalve, heste med føl og en tilsyneladende ret tam vædder. Fotografii fra begyndelsen af dette århundrede.

Ager-Dyrkning. Engen ligger langs ud med Aaen, er kold og blød, og paa sine Stæder maadelig af Grøde. Den største og fornemste Sæd er Rug, siden Marken er høj, skarp og sandig. Hvad Vaar-Korn angaaer, da saaes der lidt Byg og mange Stæder intet Havre. Der ere nogle faae, som Kand, naar Grøden er god, afsætte endeel Rug til næste Kiøbstæd Lemvig, mens de fleste intet meere end til egen Huusholdning, og overalt maae de Kiøbe Biug og Havre andenstæds fra. I Sognet er ingen Skov eller Krat, men vel endeel Moeser, som dog ikke er fælles; men afdeelt i visse Eenemærker til Stæderne, saa at Sognet, hvad de fleste er angaaende har sit Brændsel til Fornødenhed, men deres Leylighed og Arbejde forhindrer dem til at afsætte meget deraf; Hvad ellers de deraf maae og kand afsætte, sælges mestendeels til næste Kiøbstæd Lemvig«.

MØBORG: »Den fornemste Avling til Møborg Sogn bestaaer meest i Ruug, lidt Biug og Havre, Sognet har næppe hidindtil kundet nære sig af sin Avl, uden at Kiøbe Korn, fornemmelig Biug og Havre. Til Møborg Sogn er gode Tørveskiær, som Bønderne benøtter sig af, og sælger noget til Beboerne i Lemvig, som paa samme har stor mangel«.

Der var også sogne, hvor de to landskabstyper stødte sammen og gav sogneboerne vidt forskelligt næringsgrundlag. Det gælder f.eks. Rom, Lomborg og Ramme. Om Lomborg hedder det således:

LOMBORG: »Sogne-Bøndernes beste Næring her bestaaer i Creaturer, Afføddinger deraf og deres Opklækning og dernæst i Smør at samle og andre fiede Vahre, hvilke de gemeenlig afhændiger til nærmeste Kiøbstæd Lemvigh af de Sogne-Mænd,

I hedesognene spillede tørvegravningen en stor rolle; billedet her er fra Armose i Lomborg og taget omkring 1915. I præsteindberetningen kan man læse, at bønderne gravede tørv i Armose også i 1760erne.

som har de feedeste og beste Græsnings Gaarde og Høe-Avling derved i større Overflødighed end de andre Sogne-Mænd; De beste Græsnings Gaarde ere derfor Norden-Kiær, Hvasses-Gaard, Lomborg-Berg og de 3 samlede Lundsbye-Gaarde, nok Meldkielder og Braae-Gaardene, hvis Mark-Jorder ere efter Riimelighed ligesom i Vandfuld Herred af den Beskaffenhed feede og meere beqvemme til Byg- og Havre-Kiærne at modtage i Overflødighed end til Rug-Sæden, hvorover de ernærer sig meget af Byg- og Havre-Salg. Dog gaaer eendel af Byg og Havre til deres Creaturer, hvoraf de og skal have Deres beste Næring.

»Men den største Deel af Sognets Beboere bestaaer sig i Rug-Avlingen, at de af Ruget kand sælge meest til andre Sogne, men lidet eller intet Byg eller Havre; Hvortil ere og deres Mark-Jorder meget beqvemme i at

tage meest mod Rug-Kiærns Sæd, efterdi de fleeste eller somme Marker ere høye beliggende i Situation og derhos skarpe af naturlige Beskaffenheder, og tildeels rødmdudet og sandig paa mange Steder, men tildeels paa andre og faae Stæder lidt leeragtig af graae-Leer«.

En kvægbondes hjem

Rugavlerne og kvægbrugerne – det fornemmes som to meget forskellige verdener. Var der forskelle i levestandarden? Fra Møborg sogn, der ligger på sandjorden, fortælles der: »I Møborg var der ved 1790 ikke uden én stueklokke og to jærnkakkelovne og ét par beslagne hjul. Det kunde min moder huske, for hun var født 1780. Ved 1800 var der ikke en dragkiste i Møborg. Min moder fik den første. Den blev malet 1803 af en soldat, der

var rømt fra Ålborg regiment, og han forstod sine sager, for malingen var så god, at den var lige så blank, da hun døde, som om den nylig var malet. En sergeant og et par menige var der i egnen at lede efter ham. De kunde lugte ham over al Møborg sogn, da han havde malet alle vegne, men alligevel kunde de ikke finde ham. De vilde have det til, han blev gjemt på Holmgård af ejeren Jens Dinesen. Der havde han ikke været at male, og derfor vilde han gjemme ham«. ³

Jernkakkellovne, malede dragkister, stueure og beslagne vogne var altså et sjældent syn i Møborg før 1800. Det var derimod en del af standardudstyret i gårdene på de federe jorder mod nord og vest. Lad os kigge skifterettens repræsentant over skulderen, når han beskriver en karakteristisk fæstegård fra 1780'erne; det er »Marsbjerg« i den nordlige del af Ramme sogn, hvor bønderne på morænejorden ernærede sig ved opdræt af plage og kalve. Gården var firlænget, antagelig efter egnens skik med fritliggende længer; stuehuset var på sytten fag med kvist og såkaldt kube, d.v.s. en udbygning langs væggen.

Fæstebonde Christen Jensens kone var død, og nu skulle boet gøres op. ⁴

I stuehuset var der dagligstue, kammer, storstue (kaldet Vesterstuen), et tinkammer, et frammers og to kældre. Indretningen af dagligstuen fulgte den almindelige skik. Ved vinduesvæggen stod et fyrretræsbord med skuffe og en løs skammel langs ydersiden. Den faste bænk langs væggen er aldrig nævnt i skifterne, eftersom den hørte til huset, ikke til indboet. Desuden var der to træstole. Opvarmningen blev klareret af en jernbilæggerkakkellovn, der fyredes fra køkken-skorstenen. Til pynt stod på ovnen et mes-

singkakkellovnsfad. Så var der et lille hænge-skab, hvori man opbevarede seks sølvspise-skeer, to hornskeer, et krus uden låg, en gammel kobberildpande, tre sorte flasker, et ølglas og to spidsglas, en skrivetavle og et bundt gamle bøger. Dagligstuen var også soveværelse; der var to løse sengesteder og en såkaldt indlukkert seng, alle med sengeklæder. På hylder under loftet stod der fyrre mælkefade, hvor mælken kunne trække fløde. Og endelig fandt man i stuen et par ildsakse, en bismervægt, et messingfyrbækken til at varme sengen med, en malmmorter med støder og et malmstrygejern.

I kammeret stod en stolpeseng, d.v.s. en himmelseng, men åbenbart for øjeblikket uden sengetøj, og to træstole. Derudover var der kun en skæggemand og en tinflasker, nok begge beregnet til brændevin.

Krus af gråt og blåt stentøj med tinlåg; det stammer fra gården »Stamphøj« i Dybe.

De bøger, som fandtes hos bønderne, var næsten udelukkende bibler, huspostiller og gudelige skrifter. På en auktion i Engbjerg præstegård 1778 købte fæstebonden Thomas Byskov fra Hygum tre bøger, Hoes Page-Finger, Faramons Klogskab og Daarlighed samt en Tanke-Tøile, som ses på billedet her i en udgave fra 1794. På Lemvigegnen kunne mange bønder læse og skrive allerede i 1700-årene.

Så var der Vesterstuen – den fine stue, der her som andre steder ikke kunne opvarmes. Rummets pryd var et fint opredt sengested med blå omhæng; den indeholdt en skinddyne med blå trykt overtræk, en stribet bolster dyne, tre olmerdugspuder, den ene med hvidt overtræk, et par høgarnslagner og et sengetæppe. Her stod desuden en grønmalet dragkiste med metalbeslag og en blåmalet kiste med lås, begge fyldt med den afdøde kones tøj. Antagelig har også mandens kiste med tøj stået her. Langs vinduesvæggen stod et langt fyrrebord med skam-

mel, og på væggen hang et spejl i sort ramme. Til pynt fandtes desuden en thebakke med thepotte, mælkepotter og tre par gamle thekopper; der var to messing- og to tinnlysestager, en kobberthededel og et kobberfyrfad. Konens spinderok stod i et hjørne; det var midt om sommeren, og ikke tiden til at arbejde med ulden.

I storstuen kan vi kigge i Maren Jensdatters gemmer. Hun var 33 år gammel, da hun døde i 1781 fra tre små børn. Først dragkisten: I den øverste skuffe lå en blå silkedamaskes kåbe med sølvhager, en blå ulden

damaskes kjole med smæk og en sort ditto. Det var hendes allerfineste tøj; vurderingssummen for indholdet i denne skuffe oversteg en karls årsløn! I den anden skuffe lå en blå silketrøje, et blåternet silkeskørt, en gul silkedamaskes trøje, et sribet kallemankes skørt og et blåt uldent damaskes skørt. I den tredje skuffe lå en fløjls-hætte og en muffe, en plysseshætte, tre fløjls-pandepuder, et par hvide bomuldsvanter, et netteldugs og et kramlærreds forklæde, to kattunforklæder, to silketørklæder, et trehjørnet kammerdugs klæde og to par tilsvarende halvvarmer, en fløjls-hue, en blå silkehue, en grøn hue med indvævet mønster, en sort damaskes hue, to kammerdugs kapper og et sort fløjls halsbånd. Desuden var der en kat-

tuns thedug. I den nederste skuffe lå en blågarns dug og en tilsvarende serviet, to hørgarns pudevår og fire gamle strimler, der hørte sammen med konens hovedtøjer.

I den blåmalede kiste opbevaredes resten af Maren Jensdatters tøj – fire kåber af henholdsvis sort klæde, blå ulddamask, sort silke og kattun, to kattunstrøjer, en blå ulden damaskes bul med røde strikkede ærmer, en blå stoffes trøje, to livstykker af kallemanke og lærred, og syv skørter, blandt andet et af grønt kramtøj. Af flinned var der to hørgarns særke, og desuden to hørgarnsklæder, to lin'er og to kattunshuer. I kisten lå desuden et par gamle sko med sølvspænder, et par tøfler og et par blå uldne strømper. Endelig var der en blågarnsdug.

En malmmorter og et messingstrygejern hørte til det boligudstyr, der både kunne gøre nytte og pynte op i bondens stue.

Blåmalet dragkiste med røde og blå blomster på skufferne. Dragkisten er dateret til 1822, men bemalingen er i 1700-tallets rokokostil. Den stammer muligvis fra Fjaltring. Dansk Folkemuseum fot.

Efter turen rundt i storstuen åbnede skif-
teretten døren til det såkaldte tinkammer.
Her stod husets beholdning af tin – fire fade
og seks tallerkener – og desuden to vogn-
skrin, et ølanker og en lille pibekande til øl-
let. Så var der to kældre, den ene beregnet til
opbevaring af øl og behandling af mælken, i
den anden stod der bageredskaber og behol-

dere med mel og gryn. På loftet var der
hamp og hør til husbehov. I køkkenet – eller
frammerset som det kaldes – var der åbent
ildsted med trefod, ildtang og -fork, og her
stod også kobbergruekedlen sammen med
spande og baljer, en håndkværn til at male
malt på til brygning og en tønde til svine-
foder.

Fra stuehuset gik skifterettens repræsentanter ud i stald, lade, fæhus og vognport. På gårdspladsen var der vandtrug og slibesten og en hund med jernstang og lænke. Der var et herberg med karlens seng og en vognport, hvor der stod en beslagen vogn med agestole, en høstvogn, en gammel møgvogn, en plov, to harver med jerntænder, grebe og spader foruden en lille samling huggehusredskaber. I laden var der tre høleer og en lynge, haretøj til at skærpe leen på, plejle og river, træskovle og trægrebe. Der var en hjulbør og en græsbør, en hakkelseskiste med kniv og en sædeløb.

Gårdens besætning bestod af seks heste, heraf én med føl ved siden, tre par stude, seks køer, fem kvier og tre studekalve, seks væddere, tyve får og ni lam samt en so med to grise. Man kan undre sig over de seks væddere; det har ikke været et helt almindeligt syn. Forklaringen må være, at det er avlsdyr, og at bonden på »Marsbjerg« således var med i det avlsarbejde, der foregik på Lemvig-egnen i sidste halvdel af 1700-årene med det formål at forbedre den jyske fårace. I 1769 oplyses det, at »nu paa nogle Aars Tid har saavel Lemvigboerne, som endeel Herregaarde og Bønder deromkring, skaffet sig af de store Eiderstedske Faar, ja nogle har forskrevet Vædre fra Engelland«.⁵

Bedriften har givet overskud til en standsmæssig livsførelse – vel at mærke inden for nogle veldefinerede rammer. Man er ikke i tvivl om, at man er hos bønder; men det er velstående bønder, der lægger vægt på, at velstanden kan ses. Man kan dække bord med hørduge, tintallerkener, glas og sølvsker. I storstuen står en stateligt opredt seng, der absolut ikke er beregnet til at sove i, men kan vises frem for kvindelige gæster

sammen med konens kisteklæder. Hun kan gå i kirke iført silkeskørt og damaskeskåbe med sølvhager; en stor del af hendes garderobe er syet af købestoffer. Og skal man i byen, kan man køre i stadsvogn med beslagne hjul.

I smørhullet

På »Marsbjerg« har man tilsyneladende haft et vist opdræt af stude, men også lagt vægt på produktion af smør; det viser den store samling mælkefade og indretningen af en særlig mælkekælder. Forholdene i denne del af Ramme sogn har nok mindet om nabosognet Dybe, der i bogstavelig forstand

Mange bondekoner på Lemvig-egnen havde sølvhager i deres kåber og en samling af silkebånd og -sløjfer til at sætte på huen.

var et smørhul: »Sognets beste Næring bestaaer af Smør Samling og Fæde-Vahre, som afsettes til Lemvigerne, hvilke have en sær Handel med Bønderne, idet De ej siger Dem, hvad de vil give Dem for deres Vahre, førend ved Martini tider, og derefter, naar de selv har solgt samme enten til Kiøbenhavn eller andre Stæder, da De giver Bonden efter

Et syskrin hørte til kvindens udstyr; her er det forsynet med ejerindens forbogstaver og årstallet 1763.

som De finder for godt, og indbyrdes kand blive eens om, følgelig skulde man synes at disse Kiøbmænd frem for alle Handels Mænd kunde staae sig, dog Lærer Erfarenhed, at De har intet, og om De end samler noget, er det i en bruden Pung«.

Sådan skrev præsten i Dybe i 1769. Det ligger bag hans udsagn, at hvis Dybeboerne samlede noget, så var det ikke »i en bruden pung«. Bonden i »Marsbjerg« havde en broder, der fæstede gården »Ertbjerg« i Dybe af baroniet Rysensteen. Han døde i 1777, og det er betegnende, at der ved skiftebehandlingen opstod en større batalje mellem hans arvinger om, hvorvidt han havde sat rede penge hen på rente. Derskal nok have været noget om snakken, for sagen endte med, at enken gav de øvrige arvinger – mandens broder og to svogre – »fuldkommen god og fornøvelig betaling, reede og rigtighed« for deres arv, dog først efter mange beklagelser over de ondsindede rygter, som de havde udspreddt om boets formue. Gårdens velstand kom fra stald og fæhus. Her stod der

fire par treårs stude og seks malkekøer foruden et par spædekølve. Besætningen iøvrigt var på seksten får og to galtsvin – og et bistade. Af heste var der seks plus to plage. Det var sorte hopper – efter vurderingen at dømme gode dyr. Men ifølge forordningen var en gård som »Ertbjerg« også forpligtet til at holde »et par Vogn og Reyse Hæste til Kongens og Hosbondens Tieneste«. ⁶

Indboet i »Ertbjerg« var præget af solid velstand. Der var fint opredte senge med hørgarnslagener og hovedpudebetræk; der var en pæn samling tintøj, bestående af to dybe og to flade fade og et dusin tallerkener; der var seks sølvspiseskeer, store messing- og malmlysestager i par, messingfyrbækken og thetøj. Desuden var der nogle lidt usædvanlige møbler; i dagligstuen stod således »1 Oval Eskebord paa Eege Foed af 4 Dreiede pæller«, og i storstuen »1 Fuur Drag Kiste paa aaben Foed med Træ opsadts«, hvor konen opbevarede sit linned og nogle sigtebrød. Man fornemmer på den udførlige beskrivelse, at møblerne er faldet skifteforvalteren i øjnene; sådan nogle så man ikke i enhver bondestue.

Lille tinterrin fra »Thagård« i Humlum – endnu et af de gode sogne langs Limfjorden.

En grøn silkedamaskes trøje med røde og gule blomster og kantet med røde silkebånd – den har været blandt kisteklæderne på gården »Brydebol« i Nørre Lem i slutningen af 1700-årene.

Mandens kiste stod i forstuen, og den indeholdt følgende gangklæder: to gamle hatte, seks fine hørlærreds skjorter, tre kraver, tre par halværmer og tre halsklude. Så kom de lidt tungere sager – en sort klædes kjol og vest, en brun klædes kjol med hestehårsknapper, en hvid klædes kjol og en blå vadmels kjol med hornknapper. Derefter fulgte en kallemanke undertrøje med fjorten små sølvknapper, en blå klædes vest med metalknapper, to læderveste med metalknapper og tre gamle brune veste af klæde og vadmels, en sribet vadmels nattørje, en blå klædes brystdug med metalknapper, en skind brystdug og en blå vadmels brystdug. Så var der et par sorte skindbukser og tre par gule, det ene med otte sølvknapper, og endelig et par hvide vadmels bukser. Af hovedbeklædning var der ud over de to hatte en grøn og en blå rejsehætte, en grøn fløjls hue og en blå

kædes hue. Der var to par vanter og et par støvler, to par sko og et par sølv skospænder med »jernhjerter«. Manden havde desuden en spanskørers stok med benknap.

Kigger man i klædekisterne på andre gårde i nabosognene finder man stort set samme udvalg som på »Marsbjerg« og »Ertbjerg«. Selv forholdsvis beskedne gårdmandskoner havde kattuns- og damaskeskaiber med sølvhager, skørter og trøjer af silke i stærke farver, en stabel tørklæder af fint købestof og kniplingsbesatte hovedtøjer ved siden af det hjemnevævede dagligtøj. For mændenes vedkommende er det den samme blå, sorte, hvide eller brune klædes kjol med tilhørende vest og bukser, der danner grundstammen i festpåkledningen. Velstand derudover viser sig i flere sølvknapper og -buksespænder, silketørklæder, mere linned, ridestøvler og spanskørersstokke. »De

I Dybe var der adskillige store gårde med omkring ti tønder hartkorn ager og eng, hvorpå der kunne holdes en pæn besætning af malkekvæg, stude og heste. Flere af dem var selvejere allerede i midten af 1700-årene, bl.a. »kastberggårdene«, der havde hørt under Gudumkloster. Her ses »Nørre Kastberg« med familien foran; billedet er taget i slutningen af 1800-årene, men bygningerne kan meget vel stamme fra 1790erne. Bønder i Dybe byggede tidligt agerumslader; den første er nok »Vejlinggård«s lade fra 1793, som står endnu. Den er bygget af skibstømmer; på det tidspunkt var der meget langt fra Vestjylland til den nærmeste skov.

ere got klædte«, siges det om egnens befolkning i 1795, »elske at holde sine Heste, Vogne, Kreature og Gaards-Redskab i Stand«. ⁷

På auktion i præstegården

Det er ikke ualmindeligt hos de velstillede kreaturbønder at finde ting, som hverken er fremstillet hjemme eller hos sognets håndværkere. Det kan være dele af klædedragten, finere husgeråd eller møbler. Hvor skaffede man sig disse ting fra? Damask og katun, fløjel og barchan, kammerdug og kniplinger kunne man købe i Lemvig, på markeder eller hos omrejsende kræmmere. Set fra købstaden Lemvigs side havde netop kræmmerhandelen et omfang, der var særdeles skadeligt for byens handelsliv: »Handelen formindskes ellers dagligen ved det store Landprangeri, ved de omflakkende

Jøder og Haderslev-Kræmmere eller saa kaldede Holstens-Folk, hvilke, da de hidbringe Varerne, baade tilladte og utilladte, uden Told, og ingen Consumption eller andre Byrder svare, kan sælge alting for langt bedre Kiøb end Handelsmanden enten i Lemvig eller i de andre Steder«. ⁸

Men der var også en anden mulighed for at skaffe sig både fine tekstiler, møbler og andet indbo. Man kunne gå på auktion. Den 30. november 1778 blev der således holdt auktion i Engbjerg Præstegård over et indbo, der havde tilhørt den afdøde præst og hans kone. ⁹ Af de 180 mennesker, der deltog i auktionen, var omkring 130 bønder fra de gode sogne i Lemvigs nordvestlige opland. Og bønderne holdt sig ikke tilbage for standspersonerne, hverken når budet gjaldt den iøjnefaldende fruentimmerstads fra præstefruens kister, eller når det drejede

sig om mindre sager fra sølv- og tinkammer. Christen Kaasgaard fra Ferring erhvervede sig en kobberkaffekedel, et nyt ottedages stueur, et udpuklet sølvbæger med låg og otte sølvspiseskeer. Søren Laursen fra Vejlbj på Harboøre købte en sort klædes fruentimmers adrienne og et rødt sarses skørt med sorte silkefrynser. Jens Paakjær på Harboøre købte to dragkister, tinfade og tintallerkener, hørlærreds tørklæder og en sort silke ærmekåbe med sølvhager. Præstefruens perlekæder af sorte agater eller brune og grønne perler tilfaldt bønder fra Nørre Nissum, Fabjerg og Houe. I storstuen blev en gedigen egetræs dragkiste købt af Niels Hvass i Vejlbj og et thebord beklædt med voksdug af fæstebonden Thomas Byskov i Hygum.

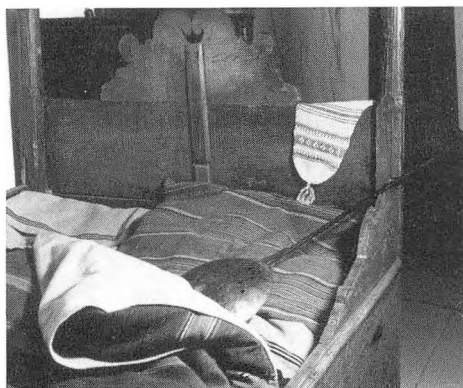
De virkelige kostbarheder gik op i priser, der oversteg, hvad bønderne kunne byde, og blev hjemført af de tilstedeværende embedsmænd og godsforvaltere. Men det var tilsyneladende også kun prisen, der satte grænser for bøndernes købelyst, når man undtager de særlige beklædningsdele, der klart hørte til præsteembedet – præstekjoler

og -kraver, slåbrok og paryk. Også præstens bogsamling fandt købere blandt bønderne, omend langt de fleste bøger blev købt af standsfæller. Et par gudelige bøger, en stak ligprædikener og et bundt aviser, nemlig Viborger Samler og Jyske Efterretninger, var hvad Niels Christensen tog med sig hjem til »Øster Stausholm« på Harboøre. Jens Berg i Hygum anskaffede sig Danske Lov.

Reelle værdier

Det fremgår af skifterne, at de fleste af tingene kunne bruges direkte i bondens hjem. Thomas Byskov stillede sit nye thebord i dagligstuen, og han havde også det thetøj, der hørte til – thepotte, mælkekande, thedåser og kopper. Han havde ikke budt på præstens blåmalede klapbord, for sådan ét havde han allerede stående i sin storstue.¹⁰ Når man tænker på de lidt påfaldende møbler i »Ertbjerg«s storstue, er det nærliggende at forestille sig, at de også må være købt på auktion. Silketørklæder, kniplinger, linned, ærmekåber, damaskesskorter og hørduge

På de større gårde havde man ikke bare indbyggede senge, men også himmelsenge – eller »stolpesenge«, som de ofte kaldes i skifterne. Den blåmalede seng, der har udskåret hovedgærde og himmel med små blå skyer, kommer fra »Ågård« i Bøvling. Om vinteren kunne man lune sengetøjet med et messingfyrbækken. Nathuen, som hænger på sengen, har tilhørt bonden Chr. Borup i »Store Borup« i Ferring; den slags blev strikket på fabrikker i Altona i begyndelsen af 1800-årene og købt af vestjyske bønder.

Niels Christensen fra »Øster Stausholm« på Harboøre havde en broder, der hed Mads. I 1780 fik de hver et skab med deres navn på og årstal. Skabene er næsten ens og uden tvivl lavet af den samme håndværker. På Niels' skab er der malet en blomsterranke med en fugl i toppen og desuden en lille herregårdslignende bygning i to etager og en mand i grønt jæger-tøj. På skabet står ordene: *Soli Deo Gloria*. Mads' skab ses her på billedet med den samme blomsterranke med fuglen, og på toppen af hver sin maledede søjle står en dame og en herre – tydeligvis standspersoner. De to skabe findes stadig – det ene har været på Lemvig Museum siden 1930'erne, det andet er i privateje i slægten, men skal overgå til museet. Inspirationen til de fine skabe kan brødrene have hentet på nabogården »Store Stausholm«, hvor skriveren ved Rysensteen birk, seigneur Morten Gram, boede, og hvor man bl.a. havde et gæstekammer, på hvis dør der var malet Josef og Potifars hustru og en scene fra Højsangen!

kunne anvendes, som det var. Andet måtte man tydeligvis have syet om. Selv om flere bønder købte præstefruens adrienner, d.v.s. løsthængede fine hjemmekjoler, er det aldrig noget, man støder på i bondekøners ellers nok så veludstyrede kister. Men det dyre klæde eller silke i adriennen kunne bruges til kjoler, skørter og trøjer.

De værdigenstande, som en bondefamilie samlede sammen, tjente et dobbelt formål. På den ene side markerede de som nævnt familiens velmagt. Det er karakteristisk, at hovedvægten lå på ting, der kunne vises frem – kvindernes tøj, de opredte senge i storstuen, sølvskeer, tinfade, mes-

singlysestager, en beslagen vogn med agestole og et velplejet forspand. På den anden side var der tale om en reel kapitalanbringelse. Tingene kunne gå i arv, de kunne sælges på auktion, og de kunne bruges som pant for lån. I »Nørre Hjortkjær« i Ramme døde konen fra to små børn, og hendes efterladte tøj blev solgt på auktion og pengene udleveret til enkemanden »til disse 2de umyndige Børns Opdragelse og underholdning af Føde og Klæde indtil de Brødet selv hos fremmede kand fortiene«. ¹¹ Der var blandt andet en blå silkekåbe med sølvhager og en sribet silkekjole, der hver blev vurderet til fire rigsdaler – samme sum som en god treårs kvie.

Pantsætning skete både mellem bønder indbyrdes og mellem bønder og standspersoner. Blev et lån ikke betalt, skiftede pantet ejer, og på denne måde vandrede tingene – ligesom ved auktionerne – på tværs af de sociale skel.

I 1795 døde Lars Wellejus Hygum i »Knudsgård« i Dybe; han var en temmelig forgældet standsperson, og skiftet efter ham strakte sig over flere år på grund af hans indviklede økonomiske transaktioner. I maj 1797 trådte en række bønder frem med deres fordringer, blandt andre Christen Weiling fra Dybe: »Christen Weiling mødte og for sin opgivne Fordring for bekomne Korn den Afdøde havde faaet bidragende sig til 27 rdl., 2 m., 8 sk. foreviiste det ham af den salig Afdøde leverede Pandt neml. 1 liden Sølv Fløde Skee, 1 do Sukker Klemme, 6 stk. ditto Theskeeder, 1 lidet gl. Tombaks Uhr, 26 stk. diverse Servietter og 3 Stk. ditto smaae Duge, men som samme ej skiønnedes at kunde tilstrække Fordringen beholdt han dette for saadant sit meldte Krav«. ¹² I dette tilfælde var det ikke bønderne, der havde haft brug for at pantsætte værdigenstande som sikkerhed for lån hos standspersoner. Tværtimod har både Christen Weiling, Jens Ertbjerg, Poul Bromsgaard og Christen Knakker, alle gårdmænd i Dybe, haft korn og penge at låne ud. Men de panter, de drog hjem med, var gangbare værdier.

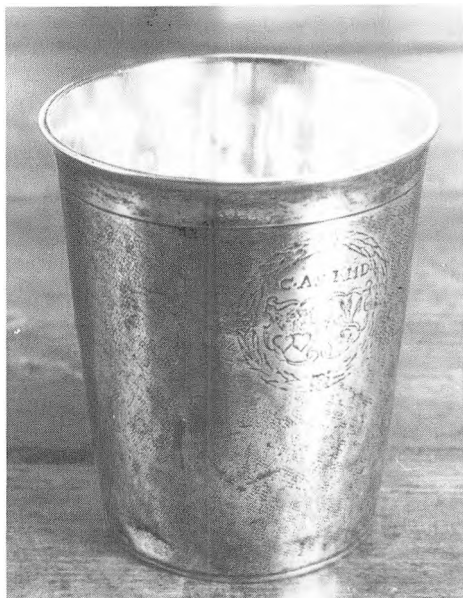
To slags bønder

Velstanden på Lemvig-egnen kom fra kreaturerne, og de fedeste sogne var som nævnt dem, der havde god græsning og høbjergning og mulighed for at dyrke foderkorn. At denne velstand faldt i øjnene, er der flere

Damen her, som er malet på et klædeskab fra 1780 fra »Øster Stausholm« på Harboøre, er næppe af bondestand; det fortæller hendes udækkede hår. Men resten har kunnet bruges som forbillede. Også bondekoner havde trøjeliv med stivere og snøre, vide skorter og en perlekæde om halsen til stads.

eksempler på. I slutningen af 1700-årene besøgte landøkonomen Lago Matthias Wedel egnen; hans fader, J.F. Wedel, havde ejet blandt andet »Gudumkloster«, og det var ham, der havde solgt bøndergodset fra. L. M. Wedel skriver: »Her i Omegnene af Heldum, Dybe, Ferring, Wandborg og Fialtring ere mange Banker, Dale, Bække, Enge, Moser og skikkelige gode Jorder, som bære Byg og Ærter . . . Heste og Qvæg ere trivelige, hvormed drives endeel Handelskab til

Seks sølvskeer og et sølvbæger som dette var både en kapitalanbringelse, et led i en festlig borddækning og et minde om et ægteskabs indgåelse i mere velstående bondehjem. Tingene blev forsynet med nye initialer efterhånden som de gik i arv. Bægeret her er fra 1700-årene og stammer fra »Fiskergård« på Harboøre.

Udførsel. Indvaanerne baade her og i hele Skodborg Herred have noget Goddædigt i deres Væsen og klæde sig ret got, deres Huse ere nette og ordentlige ... De vise megen Giæstfrihed imod Fremmede og have en Slags Levemaade i Tale og Omgang, forskiellig fra andre Jyder ... Jordforbedring med Brakgrøfter, Plantninger og oftere Pløjninger ere ikke komne just meget i Brug, Bonden bliver ved det Gamle, og de fleste leve vel og staae sig godt; hvorfor de og smile naar man taler om Siællandske Udskift-

Mere velstillede bondekoner ejede hovedvandsæg eller messingkridthuse som dette fra 1795. Da der blev holdt auktion i Engbjerg præstegård i 1778, købte bønderne Peder Munchsgaard i Vandborg og Mads Flyvholm i Vejlbj på Harboøre præstefruens messingkridthuse.

ninger o.s.v., thi deres Korn, Qvæg, Heste, Faar, Enge, Gaarde, Stuer, Værelser, Udhuuse, Tilstand, Formue, Kundskab o.s.v. overtræffer sandeligen vore Bønders i Siælland«. ¹³

Kreaturbønderne kendte deres eget værd, og det er tydeligt, at de har lyttet til Lago Matthias Wedels ivren for plantning og grøftning, nye fodermetoder, tøjrning af kreaturer og forbedrede redskabstyper med skeptisk overbærenhed. Udskiftning behøvede de ikke at tænke på, her hvor naturen

så at sige selv havde udskiftet jorderne. På andre områder var de mere lydøre; det gjaldt f.eks. det avlsforbedrende arbejde, som eksemplet med vædderne i »Marsbjerg« i Ramme viser. Visse sider af disse bønders liv var mere præget af et moderne markedsøkonomisk system end af den gammeldags selvforsyning. De producerede varer for et større marked, hvad enten det var heste og kvæg eller smør og fedevarer. Det var varer, som havde høj værdi og let kunne transporteres til fjerne afsætningssteder, selv i Vestjylland, hvor landevejene i 1700-årene var meget dårlige, og udskibningsmulighederne begrænsede. Det er klart, at man i husholdet i høj grad klarede sig selv – man bryggede, slagtede, spandt uld fra fårene, fodrede med eget korn og

Der findes ingen billeder af bønder fra Lemvig-egnen i 1700-årene. Men mon ikke David Ovesen Byskov, der ejede den store gård »Sodborg« i Rom sogn fra 1887, kan stå som repræsentant for de bønder, som tavst smilede og tænkte sit, når landøkonomeme fortalte dem om de store fremskridt landboreformerne havde betydet på Sjælland. Træsko og bowlerhat, arbejdsforklæde og stok – storbonde og handelsmand som sine standsfæller i 1700-årene.

Blåmalede klapborde nævnes i flere bonde-skifter fra Lemvig-egnen i slutningen af 1700-årene. Bordet her stammer fra »Mattrup« i Resen sogn vest for Struer. Den originale maling har holdt sig i tohundrede år; den slags borde var ikke til daglig brug, men stod til pynt i storstuen. Dansk Folkemuseum fot.

enghø; man bagte rugbrød i den store ovn, men brødkornet købte man!

Det liv, som kvægavlerne på Lemvig-egnen førte, må på mange områder have været et andet, end det man fandt på de sandede jorder, hos rugdyrkerne. De var i højere grad selvforsynende med alle fornødenheder, og deres produktion var først og fremmest beregnet til eget forbrug i hus-

Mange af reformatidens tanker fandt grobund i de mere magre hedesogne – her var der brug for udskiftning af fælles heder og moser, for plantning og jordforbedring. Som et udtryk for hede-landskabets forvandling kan disse to billeder af »Kræmmergård« i Møborg stå. På det ene ser man de gamle bygninger med tage, der er tækket i striber af strå og lyng; foran gården står

holdningen og i gårdens drift. Nogle gårde med et større tilliggende avlede mere rug, end gården selv havde brug for, og det kunne sælges. Også tørv var en vare, som disse sogne kunne afsætte, særlig hedesognet Møborg, hvor der var store moser. Men både rug og tørv var varer med meget lav værdi i forhold til vægten, og det kunne ikke svare sig at transportere den slags ting over længere afstande. Rugavlernes bedrift gav derfor ikke samme overskud og mulighed for luksus som kvægopdrætterne. Til gengæld var bønderne på de sandede jorder mere lydhøre over for de nye tanker, som 1800-årene bragte med sig. Hedeopdyrking og plantning, dræning og mergling forvandlede i løbet af hundrede år de gamle hedesogne til veldrevet landbrugsjord,

mens forholdene på de bedre jorder i højere grad forblev ved det gamle.

Hvor skarp grænsen var mellem de to typer af bønder, får man et indtryk af, når man ser på Lomborg sogn, hvor skellet stadig fornemmes. Her boede de kvægvælgende bønder på »æ stråg«, der strakte sig på en banke tværs gennem sognet nord for landevejen og kirken, mens rugdyrkerne boede på sandjorden i »æ sønder sogn«. Da der skulle oprettes mejeri i begyndelsen af dette århundrede, opstod der en heftig strid om beliggenheden – skulle det bygges på »æ stråg« eller i »æ sønder sogn«? Striden kulminerede med et replikskifte, der huskes og gerne citeres. Hovedpersonerne var den store kreaturbonde Jens Peder Østergaard, der opdrættede stude og kvier, og hede-

drengen Niels Peder med sin fader. På det andet billede har Niels Peder Kræmmergaard overtaget gården, faderen er gået på aftægt, og det gamle lave stuehus er afløst af et nyt grundmuret hus med kamap og fløjdøre. Billederne er taget dels i 1890'erne, dels i 1916.

opdyrkeren Lars Raunsbæk. De holdt på hver sit, og Jens Peder Østergaard sagde: »Hvad vil I med mejeriet dernede på hede-kanten? Hvor meget mælk tror du, gederne kan give?« Lars Raunsbæks svar vendte stemningen, og mejeriet blev bygget, hvor han havde ønsket det: »Å, det kund da vær, de ku gi liså møj mjælk som æ stuer!«¹⁴

Desværre er der ikke overleveret tilsvarende eksempler på replikskifter fra slutningen af 1700-årene. Det kunne ellers have været spændende. Men det er spændende i sig selv at konstatere så markante forskelle inden for en region, der fra gammel tid har været et sammenhængende område både administrativt og på anden måde, og som strækker sig over et så begrænset areal. Og det bliver endnu mere spændende, når man

erkender, at den sammenhæng, som man fornemmer i området – og som blandt andet gør, at den nuværende storkommunes grænser føles naturlige – netop beror på disse gamle modsætningsforhold. For selv om bønderne var forskellige, havde de brug for hinanden. Kvægavlerne købte brødkorn og brændsel hos hedeboenderne, og rugavlerne kunne til gengæld hente byg og havre til foder fra sognene på morænebakkerne. Denne handel foregik i høj grad direkte, og man kan godt forstå, når præsten i Heldum skriver, at »der i Lemvig drives en ganske maadelig Korn Handel«. Købstadens sædvanlige rolle som økonomisk centrum i sit opland blev her svækket, så meget mere som de store penge fra stude- og hestehandelen gik direkte i bøndernes og herremæn-

denes lommer. Lemvig var derfor en by, der levede på oplandets betingelser.

For reformtidens forfattere blev den velstående vestjyske bonde et opmuntrende eksempel. Den spredte bebyggelse uden store landsbyer lignede allerede på forhånd landboreformernes ideallandskab. Også åndeligt kunne vestjyderne opfattes som forbillede for landets øvrige bondestand. C. Dreyer, der var rådmand i Lemvig og ivrigt engageret i tidens nye tanker om plantning og hedeopdyrkning, skrev således i 1795 om bønderne på egnen: »I Sielland finder man lettere Fatige, Usle og Krøblinge end her, og flere Kiendetegn paa Uformuenhed, som ingenlunde skønnes at have her almindeligviis Sted. En Slags Sinds Roelighed synes at give deres Tilfredshed tilkiende, og at til-lade dem baade at begribe og føle den Lyk-salighed at være danske Undersaatte. – Ved at betragte Landmanden her, se Lan-dets Tilstand, og tænke sig til hvad det kun-de blive, faldt det kanskee en Erfaren Oplyst ind at bryde ud med de Ord: »Feli-ces Agricolaë, Bona si sua norint«.¹⁵

Samtlige fotos findes i original eller kopi i Lemvig Museums billedsamling, undtagen billedet af »Hou-gård« på Harboøre, der stammer fra Lokallhistorisk Arkiv for Thyborøn-Harboøre kommune. De af-bildede genstande findes i Lemvig Museums sam-ling.

Noter:

1. Erik Pontoppidan, »Danske Atlas«, bd. 5, 1769.
2. Landsarkivet, Viborg (La-Nj), C4 – 774/775 Præsteindberetninger 1766-69. Præsteindberetningerne benyttes i den øvrige del af teksten uden særskilt kildehenvisning. Indberetningerne dannede grundlag for »Danske Atlas«.
3. Evald Tang Kristensen, »Gamle folks fortæl-linger om det jyske almucliv«, 3. afd., Kbh. 1891.
4. La-Nj G 417-3 Rammegd. G., skifteprotokol 1776-1802. Skifte 18. juli 1781 efter Maren Jensdatter i »Marsbjerg« i Ramme.
5. »Danske Atlas«, 1769.
6. La-Nj G 412-2 Rysenstein G., skiftepro- tokol 1775-1801. Skifte 14. febr. 1777 efter Peder Jensen i »Ertbjerg« i Dybe.
7. C. Dreyer, »En liden Beskrivelse over Lemvig samt Skodborg og Vandfuld Herreder«, Viborg 1795.
8. »Danske Atlas«, 1769.
9. La-Nj C 39 D-3. Skodborg-Vandfuld hrd. Gejstlige auktionsprotokol 1701-1807. Auktion i Engbjerg Præstegård efter magister Poul Chr. Riis 1778.
10. La-Nj G 412-2 Rys. G., skifteprotokol 1775-1801. Skifte 8. okt. 1794 efter Thomas Broe i »Sdr. Byskov« i Hygum.
11. La-Nj G 417-3 Rammegd. G., skifteprotokol 1776-1802. Skifte 19. nov. 1783 efter Karen Nielsdatter i »Nr. Hjortkær« i Ramme.
12. La-Nj G 412-2 Rys. G., skifteprotokol 1775-1801. Skifte efter Lars Wellejus Hygum i »Knudsgård« i Dybe, påbegyndt 3. juli 1795.
13. L. M. Wedel, »Indenlandske Rejse, I Aarene 1799-1804«, Odense 1806.
14. Niels Mølgaard, »Kulturbilleder fra vestjyske egne«, bd. 1, 1950.
15. Dreyer 1795, det latinske citat betyder: Lykkelige bønder, hvis de kender deres fordele.

Frihed for stavnsbåndet eller frihed til studehandel?

Den gråbrogede ko – et levende kulturminde om Vestjylland i stavnsbåndeperioden

Stavnsbåndets betydning og effektivitet er vanskelig at belyse i Vestjylland.^{1, 2} Naturligvis omfattede stavnsbåndet hele landet og betød, da det blev indført i 1733, at ingen mænd mellem 14 og 36 år måtte forlade deres hjemstavn, dvs. det gods, hvorunder de var fæstere, uden godsejerens tilladelse. Godsejerne fik således i kraft af stavnsbåndets militære bestemmelser en betydelig magt over fæstebønderne. Men det var især i Østdanmark på de store kornproducerende godser, at denne magtstilling rigtig kunne udnyttes. Kornavlén krævede meget hoveri – d.v.s. meget arbejdskraft i form af dyr og mennesker, og det var denne arbejdskraft stavnsbåndet sikrede godsejerne.

I Vestjylland var situationen anderledes. Her var forudsætningerne for en storstilet kornproduktion ikke til stede på grund af de lette, sandede jorder. Derimod spillede engarealerne med deres mulighed for høbjergning og det deraf afledte kreaturhold en afgørende rolle. Endvidere lå fæstegårdene ofte spredt over meget store afstande, hvilket gjorde det besværligt at organisere bøndernes hoveri og få det til at blive effektivt.

Men vigtigst var det imidlertid, at de ofte

små vestjyske herregårde først og fremmest var rettet mod studeopdræt og studehandel.³

Spørgsmålet, som denne artikel vil søge at belyse, er, om man i Vestjylland snarere burde festligeholde studehandelens frigivelse end stavnsbåndets ophævelse?

Heldigvis blev de to love vedtaget samme år – så vi kan selv bestemme, hvad vi vil fejre – og stadig holde 200 års jubilæum.

Ikke mindst i Bork-området med de store engarealer i den sydlige del af Ringkøbing Fjord var studeopfedningen meget betydningsfuld. Derfor vil stavnsbåndsjubilæet 1788 - 1988 på Fahl Kro Museum i Sdr. Bork blive markeret med et par gråbrogede jyske køer, der skal græsse på museets arealer.

Netop den gråbrogede ko som et levende kulturminde er en god indfaldsvinkel til at forstå sammenhængen mellem landbrug og bebyggelse i engsognene ved Ringkøbing Fjord. En sammenhæng, som også blev afgørende for, hvorledes udviklingen i stavnsbåndeperioden kom til at forløbe i området. Denne udvikling kom til at sætte flere synlige resultater, som vi også i dag i vores daglige færd kan opleve i landskabet.

I Vestjylland medførte landboreformerne ingen større ændringer i driftsformerne. Således kunne J. C. Hald i 1833 ca. 50 år efter stavnsbåndets ophævelse skrive følgen-

Skjem-Egvad Museums gråbrogede kvie fotograferet ved Fahl Kro. Det er tanken, at museet i de kommende år vil forsøge at vise et udvalg af gamle danske husdyracer ved Fahl Kro.

de om landbruget ved de vestjyske fjorde:

»I Almindelighed finder man det fordelagtigere at holde Stude end Køer til en Gaards Besætning, deels fordi Handelen med levende Kreaturer anses som lige saa sikker som Smørafsætningen, deels fordi alle slags Raavarer, som behøves i Mejeriindretningen ere uforholdsmæssige dyre i den skovløse Vesteregn.«⁴

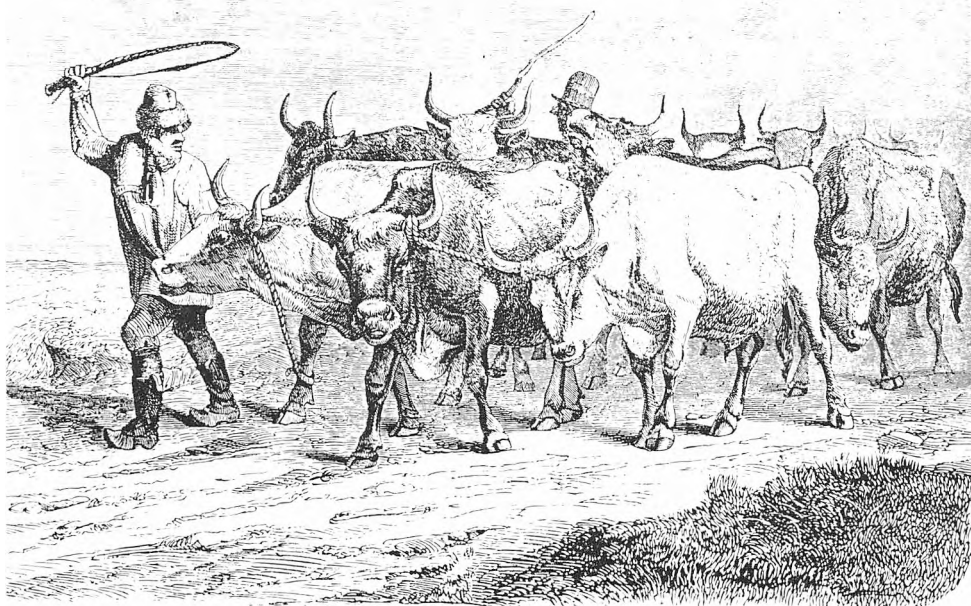
I de vestjyske fjordsogne, hvor der var rig høbjergning, betød landboreformerne i første omgang, at bønderne nu selv gik ind i studehandel og studeopdræt, hvilket tidligere havde været forbeholdt herremænd og borgere.

Den kvægrace, som den vestjyske studeøkonomi var baseret på, var i reformårene den jyske kvægrace. – Senere i 1800-tallet vandt andre kødracer som f.eks. korthornskvæg også indpas og fortrængte delvist det jyske kvæg.

Professor V. Prosch beskriver i sin bog »Kvægets Avl og Pleje« fra 1862 den jyske kvægrace på følgende måde:

»Det jyske Kvæg viser ikke den samme Eensartethed i hele sin Udbredelseskreds. Paa Østsiden og Norden for Liimfjorden (Vensyssel), hvor der lægges mest Vind paa Mælkeri, er den Jyske Ko ikke meget afvigende fra Anglerne, kun at Hovedet er no-

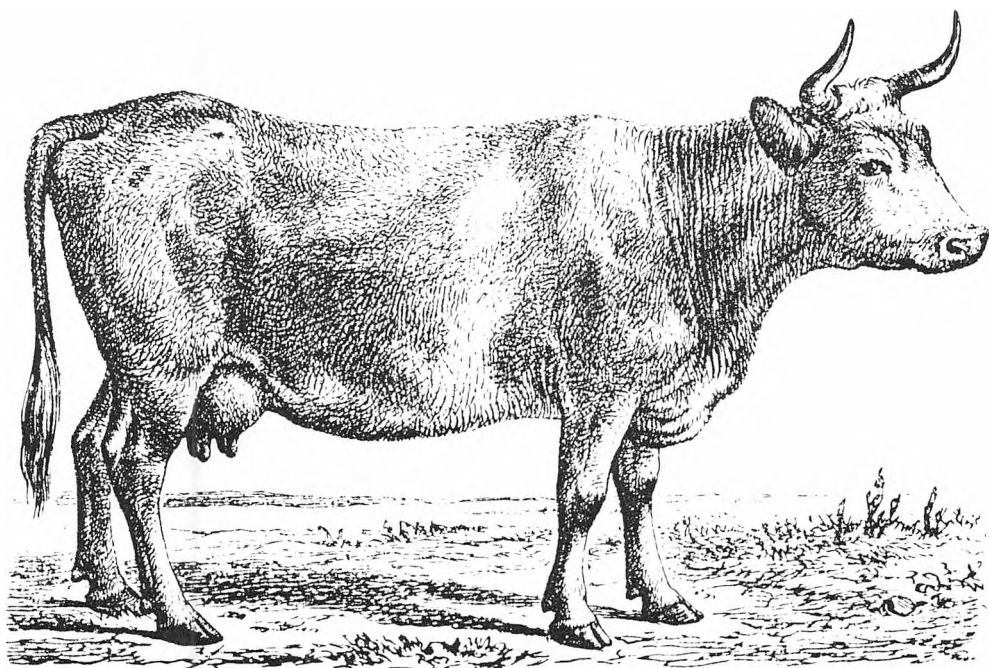

Studedrift på vandring ned gennem Jylland ca. 1860. Studehandelen har præget Vestjylland og vestjydeme siden middelalderen og frem til slutningen af forrige århundrede. Forår og efterår bevægede mange studedrifter sig ned gennem Jylland til de store kvægmarkeder i Nordtyskland og Holland.

get længere med en bredere Mule, Hals og Krop noget bredere og dybere, og Malke-redskaberne i Reglen noget mindre udviklede, om end man hos enkelte Individuer kan finde dem meget tilfredsstillende. Paa Vest-siden derimod, og især hvor Studeholdet er fremherskende (saaledes i Thy, Mors, Salling), er Racen af et kjendeligt forskjelligt Præg: den er her nemlig af tækkeligere og rundere Former, dens Ryg er bred og lige (uden opgaende Manke), Lænd og Kryds

ere ligeledes brede, Kroppen dyb og vel-sluttet med vel rundede Ribbeen, Forkrop-pen noget svær, ligesom ogsaa Halsen er dyb med temmelig stor Doglap, Hovedet er langt og nedentil bredt, med fortilven-dende noget svære Horn, og endelig ere Lemmerne kødfulde og noget grove. Mæl-keredskaberne ere her mindre udviklede, om end Koen paa gode Græsgange yder et ret godt Udbytte (dog mere hvad Beskaf-fenheden end hvad Mængden angaar). Hu-

Jysk gråbroget malkeko. Gengivet i V. Prosch's bog »Kvægets Avl og Pleje« fra 1862.

den er tyk, men blød og løs, og lige til Skrænten af Vesterhavet har den det glatte Haarlag (kort og glindsende efter Fældningen, men ellers med krøllede ligesom lokkede Vinterhaar), og meddeler ved at fattes med Haanden den Følelse af Svulmen blandet med Eftergivenhed, som er det sikreste Tegn paa Dyrrets trivelige Natur. Kjødet er finttrevet og blander sig ved Fedningen let med Fedtet, hvorved fremkommer det isprængte, saakaldte »marmorerede« Udseende, der viser, at Kjødet er saftigt og »modent«. Racens farve er temmelig ensartet sortbroget, snart med fremherskende hvid, snart med fremherskende sort Farve. Hyppigt gaar den sorte Farve over i

en GRAABLAKKET, og de saaledes farvede Dyr anses af Mange for at være finere og bedre (ogsaa triveligere) end de, hvis mørke Pletter ere blanksorte. I den sydlige Deel (omkring Ribe) ere sorte og blaaskimlede Individuer ikke sjeldne, disse agtes dog i Almindelighed ikke saa højt som de brogede«. ⁵

Man regner med, at på landboreformernes tid har mellem en trediedel og en fjerdedel af det jyske kvæg været gråblakket eller gråbroget. Det kan virke selvmodsigende, at det gråbrogede kvæg til trods for, at det blev anset for mere oprindeligt og finere end det sortbrogede, så alligevel er næsten forsvundet i dag. Årsagen til denne udvik-

ling er de genetiske forhold, hvor den gråbrogede farve er genetisk vigende i forhold til den sortbrogede farve.

Der findes imidlertid stadig lidt gråbroget kvæg tilbage i Jylland. I 1960 fik en samling gråbrogede køer førstepræmie ved jubilæumsskuet i Sdr. Omme.⁶

I de senere år har det især været fotograf Stig Bentzon på Lyø og fhv. lærer Karl Nielsen i Vesterbølle ved Ålestrup, der har ydet et stort pionerarbejde for at bevare den gråbrogede jyske ko. Senest har to jyske museer nemlig Vendsyssel Historiske Museum og Skjern-Egvad Museum anskaffet sig gråbrogede køer i forbindelse med de nye museumsinitiativer i Mosbjerg og på Fahl Kro.

Forhåbentlig vil der i forbindelse med stavnsbåndsjubilæet kunne skabes så meget interesse om den gråbrogede ko, at den gråbrogede jyske ko kan bevares for eftertiden som et levende kulturminde.

Landskab og bebyggelse i Sdr. og Nr. Bork sogne

Går man op på den ca. 10-12 meter høje klit Anerbjerg, der strækker sig i en bue uden om Sdr. Bork Mærsk har man et fint udsyn over såvel Sdr. Bork Mærsk som Værnengene og Tipperne.

Umiddelbart tænker man ikke over, at Anerbjerg er en klit, der er opstået omkring de diger, som bønder fra Nørre og Vester herreder under ledelse af godsejer Teilman til Skrumsager lod opføre i perioden 1720-60 for at redde Sdr. Bork Mærsk fra sandflugt og oversvømmelse.

Men når man ved, at Anerbjerg kun er 250 år gammel, har man lettere ved at fore-

stille sig, hvorledes landskabet så ud i begyndelsen af 1700-tallet. Så sent som i 1783 var der ældre mennesker i Sdr. Bork, der kunne huske, at der i deres barndom havde været et sejldyb ind fra fjorden mellem Sdr. Bork og Lønne sogne.⁷

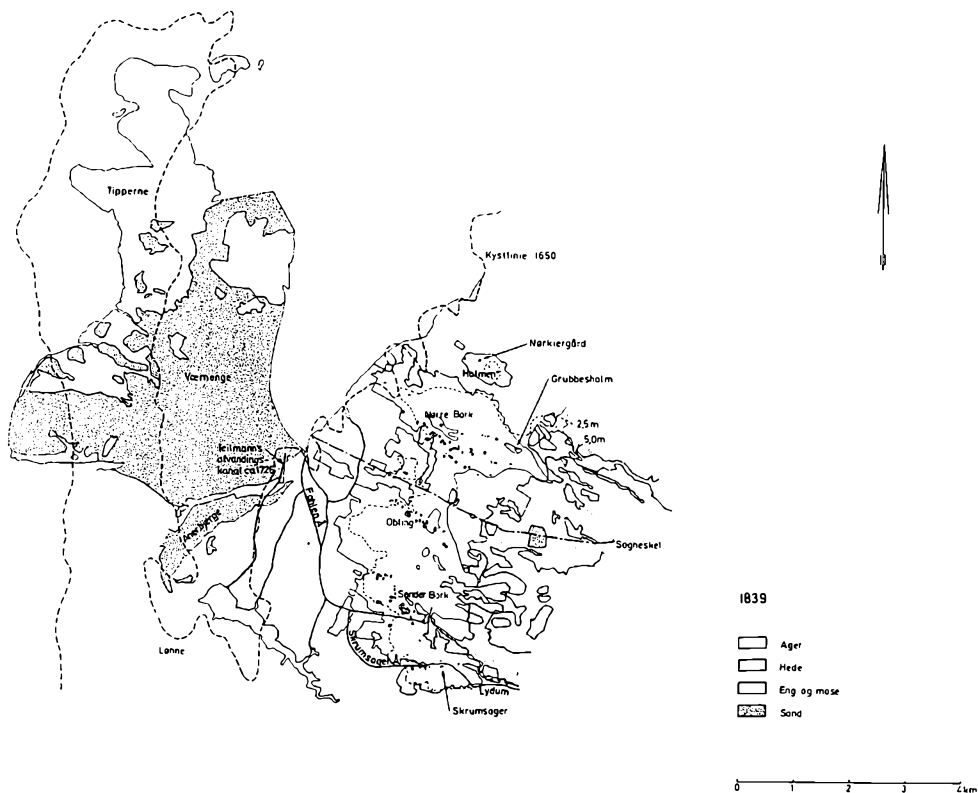
Denne historie bekræftes af kartografen Joh. Mejers kort fra 1650, som netop viser en fjordarm, der går langt ind i det nuværende Sdr. Bork Mærsk.

Ser man på bebyggelsens placering i dette landskab, kan man se, at de tre landsbyer Sdr. Bork, Obling og Nr. Bork er placeret på to geesttunger, der skyder sig ud imod engarealerne ved fjorden og Bork Mærsk.

På det minorerede sognekort fra 1839, der viser bebyggelsens placering efter udskiftningen, kan det ses, at kun meget få gårde synes at være blevet udflyttede på dette tidspunkt. Man bemærker, at landsbyerne Sdr. Bork og Obling er lokaliserede på randen af den samme geesttunge. Sdr. Bork danner en række eller randbebyggelse i forhold til engene vest for landsbyen. Tilsvarende er Obling lokaliseret mod de noget mindre engområder nordøst for bebyggelsen. De to landsbyers marker vender således »ryg« mod hinanden og deler på den måde geesttungen på langs.

Sdr. Bork er sandsynligvis den ældste af de to bebyggelser. Her er den ældste kirke placeret, ligesom bebyggelsen endnu i dag bærer præg af en mere *rund* form, hvilket muligvis dækker over en ældre landsbydannelse.

I forbindelse med udnyttelsen af engene og den deraf afledte opfedning af og handel med stude er Sdr. Bork kirke interessant. Kirken er opført i 1100-årene, og som byggemateriale er der delvist benyttet tufsten.

Kortet er fremstillet ved en sammentegning af flg. kort: 1) Joh. Mejers kort fra 1650, hvor den gl. kystlinje er gengivet, 2) Det mindreerede sognekort fra 1839, der viser bebyggelsens struktur efter landboreformerne, og 3) Generalstabens kort fra 1871, der viser fordelingen af eng, ager og hede i landskabet.

Endvidere er 2.5 m og 5 m højdekurverne fra det nyeste 4 cm kort indregnet.

Kortet er tegnet af tegner Hanne Morthorst ved Fredningskontoret i Ringkøbing.

Sdr. Bork udgør således sammen med Hemmet kirke de nordligste danske tufstenskirker. Tufstenene stammer fra området ved Rhinbyen Andernach. Sandsynligvis er de blevet sejlet til Bork fra byen Deventer.

Deventer var tillige en af de byer i Holland, hvortil mange stude blev fragtet. Møget tyder således på, at stenene i kirkemuren på Sdr. Bork kirke vidner om en middel-

alderlig handelskontakt, hvor stude og byggesten er blevet udvekslet.

Syd for Sdr. Bork med adgang til sine egne engarealer ligger herregården Skrumsoager. Det må anses som absolut sandsynligt, at det i oldtiden og frem til 1700-tallet har været muligt at sejle helt ind til såvel Sdr. Bork kirke som til Skrumsoager.

På den anden geestunge er Nr. Bork placeret som en randbebyggelse på den vest-

Størstedelen af Sdr. Bork kirkes skib og kor er bygget af tufsten. Tårnet er opført af brændte mursten. Bemærk i øvrigt tårnets specielle placering på siden af skibet. Et bygningstræk der peger syd på.

lige del med orientering mod de samme enge, som Obling gårdene var orienteret imod.

Nord for Nr. Bork geesttungen ligger der yderligere en lille geestflade, en forhøjning kaldet Holmen. På denne forhøjning lå oprindelig herregården Nørkiærgaard med meget store engarealer liggende omkring.

Det er vanskeligt, og også uden for denne artikels emne, at gå nærmere ind på de faktorer, der kan have været medvirkende til dannelsen og udformningen af disse tre række-landsbyer. Helt tydeligt er det imidlertid, at engene har været en meget afgørende faktor. I alle tre bebyggelser kan man på sognekortet fra 1839 iagttage veje, der fører ud mod de omkringliggende engarealer.

Også de gamle videbreve, der er bevaret for såvel Sdr. som Nr. Bork, bekræfter, at en betydelig del af landbruget har drejet sig om engene og kvægholdet.⁸

Sammenligner man bebyggelsen, der er tegnet på kortet fra 1839, med bebyggelsen på generalstabskortet fra 1871, er det bemærkelsesværdigt i hvor lille en udstrækning bebyggelsesmønstret er ændret i den mellemliggende periode. Kun nogle få gårde synes at være flyttet ud på Sdr. Bork Mærsk i årene mellem 1839 og 1871.

Det kan således konstateres, at landboreformperioden og de efterfølgende år helt frem til 1880erne så at sige ikke berørte den fysiske landsbystruktur i de tre landsbyer.

Tværtimod kan man sige, at den traditio-

nelle driftsform baseret på høslet og kvæg- hold fik et yderligere skub i kraft af stude- handelens frigivelse i 1788 og på grund af de nye muligheder for at udnytte Værnengene og Tipperne fra begyndelsen af 1800-årene.

Den rigdom, som disse nye engarealer bragte med sig, blev bl.a. omsat i byggeri af nye grundmurede gårde. Adskillige af de gamle grundmurede gårde fra begyndelsen af 1800-tallet præger stadig bebyggelsen i de to sogne.

Først i 1880erne, hvor ændringerne i landbruget slog igennem som følge af land- brugskrisen, skete der nogle ændringer i de tre landsbyers bybyggesstruktur. Der skete en gradvis udflytning af gårdene bl.a. som følge af hedeopdyrkning og dræning.

En ny bebyggelse opstod imidlertid også i forbindelse med den nye amtsvej fra Tarm til Nr. Nebel i slutningen af 1800-tallet. I såvel Sdr. som Nr. Bork voksede der små vejbyer frem.

Imidlertid blev det nye andelsmejeri pla- ceret i Obling midt mellem Nr. og Sdr. Bork. Denne placering hænger uden tvivl sammen med mælkeruternes tilrettelæg- gelse.

Grubbesholm og Skrumsager – spekulation, godsslagteri og sandflugtsbekæmpelse

På de østdanske herregårde var man an- sporet af krisen i 1730erne begyndt at anvende nye driftsformer i kornbruget, ligesom der fandt en vis udvikling af mejeri- driften sted.

I Vestjylland gik tingene imidlertid mere og mere i stå. I sin bog »Snapstinget – Jysk

Termin, Marked og Mennesker« beskriver Hugo Matthiessen udviklingen i Vestjyl- land i midten af 1700-tallet på denne måde:

»Baroktidens store Snapstingsspil, hvis første Akt var til Ende, havde trods Penge- jagten ikke gjort Jylland rigere. Skatterne var haarde, og Trykket på Bønderne for- stærkedes yderligere med den nye Gods- adel. Adskillige Bondeplagere var der iblandt, Hoveriet blev strængere, Stavns- baand og Soldaterudskrivning drev en mængde Jyder af Lande, saa de øde Jorder voksede, og Heden greb om sig. Stadig større blev de Lyngvidder, Herremændene maatte passere i deres Kareter, naar de kørte til Viborg Snapsting. Skovene havde man- gen en Gang maattet betale Gildet her saa dyrt, at kun Stød og Smaapur stod tilbage, – og Lyngen hoverede på Tomterne.«⁹

Resultatet blev, at Vestjylland i stigende grad blev overladt til sig selv i en slags provin- siel afsondrethed. Begrebet »Det mørke Vestjylland« blev skabt.

Men der var stadig initiativ i vestjyderne. Det vil historien om Skrumsager og Grub- besholm vidne om. De to herregårde i Sdr. og Nr. Bork sogne Skrumsager og Grub- besholm, der begge blev oprettede som ho- vedgårde i begyndelsen af 1600-tallet, af- spejler i kraft deres forskellige udviklings- forløb nogle karakteristiske tendenser i det vestjyske kvægbrug frem til landborefor- merne.

Grubbesholm som et slående eksempel på en hovedgård, der blev oprettet i en opti- mistisk tro på studeavlens fremtid, men som efterhånden blev ødelagt af hensynsløs spekulation for tilsidst i 1761 at blive købt og slagtet af gårdens egne hovbønder.

Skrumsager – ligeledes en hovedgård

oprettet i begyndelsen af 1600-tallet med studeavl for øje. Men også denne gård blev hurtigt kørt ned – dels som følge af svenskekrigene dels som følge af sandflugt, der ødelagde betydelige dele af herregårdens økonomiske fundament – engene i Sdr. Bork Mærsk.

Men i modsætning til hvad der hændte på Grubbesholm, blev Skrumsager i begyndelsen af 1700-tallet en slags økonomisk springbrædt for dannelsen af et af Vestjyllands mest markante »godsimperier«. Det var købmandssønnen Chr. Hansen Teilmann fra Ribe, der dels gennem sandflugtsbekæmpelse og jordforbedringsarbejde i Sdr. Bork Mærsk atter bragte Skrumsager på ret køl og dels gennem sit andet ægteskab med den rige enke Maren Ehrenfeld fik samlet et godsimperium bestående af herregårdene Skrumsager, Endrupholm, Lunderup, Agerkrog og Nørholm. Efter Chr. Hansen Teilmanns død gik dette imperium i opløsning, og i 1807 blev Skrumsager »slaget«, ligesom Grubbesholm var blevet det 46 år tidligere.

Men lad os kigge lidt nærmere på de to studeherregårdes korte historie.

*Grubbesholm*⁰

Grubbesholm hed oprindelig Nørkiergaard. Den nævnes allerede i 1517, hvor storbonden Nis Lagsen boede på gården. I 1616 nævnes Niels Christensen på gården. Sammen med Claus Christensen, sandsynligvis en bror, solgte han 16 øksne til studehandleren, borgmester Niels Thomsen i Varde.

I 1640'erne blev Nørkiergaard delt i to halvgårde. Den ene blev fortsat beboet af

Claus Christensen, men den anden blev købt af adelsmanden Jacob Grubbe.

Jacob Grubbe indrettede gården til en herregård med omgivende voldgrave. Gården lå på den førromtalte lille holm i det flade englandskab helt ud imod fjorden.

På luftfotografier optaget i sommeren 1986 kan man se, at det var et betydeligt anlæg Jacob Grubbe opførte. Således kan man på luftfotografiet iagttage et anlæg der måler ca. 150 x 200 m. Et af egnens største voldsteder.

Men herregården på den flade holm blev ikke liggende i mange år. Netop i begyndelsen af 1600-tallet var fjorden udsat for store forandringer – hvilket medførte hyppige oversvømmelser af de lave arealer.

Således besluttede Jacob Grubbe allerede i 1651 at flytte gården ca. 1 km længere ind i landet til et højere liggende areal, hvor der var mindre risiko for oversvømmelser. Den nye herregård opkaldte han efter sig selv, idet han gav den navnet Grubbesholm.

Naturligvis blev et sådant byggeri ikke gennemført på en dag. Byggeriet stod på helt frem til 1654. Endvidere lagde byggeriet kraftigt beslag på Jacob Grubbes finanser, ligesom hans hovbønder blev presset hårdt. Imidlertid vidner byggeriet og flytningen om en betydelig tiltro til studehandelens fremtid.

Da Jacob Grubbe døde i 1655 blev Grubbesholm overtaget af hans to halvbrødre Niels og Erik Grubbe. Året efter købte Erik sin bror ud. Men Erik havde et betydeligt luksusforbrug. For at finansiere dette måtte han pantsætte Grubbesholm, således at han allerede i 1661 måtte gå fra den.

Gården blev overtaget af hans kreditorer

Gården Grubbesholm er i dag placeret tæt ved amtsvejen mellem Tarm og Nr. Nebel. Man bemærker den stigning i terrænet, der bevirkede, at Jacob Grubbe i 1651 opførte sin nye hovedgård på dette sted.

biskop Hans Svane, landsdommer Lange og magister Hans Rosenberg fra Ribe, men efter nogle år solgte de Grubbesholm til en mand med lokale rødder, landsdommer Jens Lassen.

Jens Lassen var født i Nr. Bork i 1625, som søn af herredsfoged Las Lauridsen. I 1650'erne havde Jens Lassen gjort en kommetagtig karriere i statsadministrationen i København. Endvidere havde han ved siden af opbygget en betydelig handelsvirksomhed. Specielt under svenskekrigen hjalp han kongen med store kreditter. Med enevældens indførelse blev han forfremmet til admiralitetsråd og i 1661 blev han lands-

dommer på Fyn, ligesom han fik Dalum len og Skt. Knuds kloster.

Til trods for sin lokale bondeherkomst var Jens Lassen en hård godsejer, der på alle måder søgte at udnytte sine fæste-bønder til størst mulig fordel for sig selv.

Jens Lassen døde i 1706 og efterlod et godsimperium bestående af godserne St. Knuds kloster, Grubbesholm, Nørholm og Harridslevgård.

Hans sønner ændrede navnet Lassen til »de Lasson«. Ellers fortsatte de faderens kortsigtede spekulation i Grubbesholm, uden at der blev foretaget investeringer. Grubbesholm forfaldt.

Den tidligere herregård Skrumsager ligger tæt ved Skrumsager Å. I forrige århundrede omkring 1870 blev der oprettet en stampemølle ved Skrumsager. Møllen stampede vadmel for omegnens bønder, ligesom der blev drevet farveri. Hverken stuehuset, der ses til højre, eller mølle-røret, der ses til venstre, har noget at gøre med Teilmanns hovedgård Skrumsager.

Imidlertid havde Jens Lassen i 1702 på Kieler Omslag lånt 13.400 RD af holsteneren Poul v. Kohlblatz til Schreveborn til 5% i rente.

Da Lassens sønner kom i økonomiske vanskeligheder blev renterne på lånet misligholdt og Kohlblatz arving Fr. Hein krævede hele lånet betalt. De Lassen-sønnerne kunne ikke klare dette og måtte derfor i 1731 overlade Grubbesholm til Fr. Hein. I en besigtigelsesrapport fra samme år beskrives herregårdens forfald. Således var en stor del af gårdens enge i Nr. Bork Mærsk ødelagt af sandflugt.

Men det lykkedes Fr. Hein at konsoli-

dere Grubbesholm bl.a. ved at købe mere bøndergods til herregården. Fr. Hein døde i 1750, og i 1760 døde hans hustru Susanne Brahe. De havde ingen børn, hvorfor hendes bror, kaptajn Preben Brahe til Hvedholm, arvede Grubbesholm. Samme år solgte han herregårdens ialt 286 tdr. hartkorn til fæstebønderne i Nr. Bork anført af gårdmændene Las Sørensen og Hans Christensen for 18.000 RD kontant.

Alt hvad der ikke var fæstejord skilte interessentskabet sig af med, ligesom de fleste gadehuse blev solgt. De blev overtaget af den tidligere godsforvalter Didrik Mejner, der også beholdt en del af hovedgårds-

jorden. Selv beholdt bønderne de 23 fæstegårde og gjorde dem til selvejergårde. Hvor det var den tidligere fæster, der blev ejer af sin fæstegård, blev der ikke skrevet noget skøde fra interessentskabet til ham. I et enkelt tilfælde døde fæstebonden, inden handelen var i orden. Skødet blev da tinglyst til enken, der ikke selv boede på gården. Ni af gårdene blev imidlertid ikke overdraget til de tidligere fæstere, men til folk udenogs fra.

Til disse nytilkomne blev der skrevet skøder, og vi kan se, hvilken pris de måtte betale for gårdene. Prisen var 70 RD pr. td. hartkorn. Interessentselskabet havde betalt 8900 RD for ca. 128 tdr. hartkorn, hvilket svarer til 70 RD pr. td. De gamle fæstebønder i Nr. Bork ønskede således ikke at tjene på deres nye naboer.

Imidlertid oplyser materialet intet om, hvad der blev af de 9 fæstere, der ikke købte til selveje. Det må formodes, at de ikke har været i stand til at skaffe midler til at klare udbetalingen. Vi må regne med, at de er blevet husmænd.^{11, 7}

Udstykningen – eller »slagtningen« – af Grubbesholm var ganske utraditionel – det var første gang, at fæstebønder selv tog affære og selv viste initiativ til at forandre deres situation.

»Ikke mindst denne Bedrift vakte Opsigt, Vestjyderne spidsede Øren og saa adskillige Steder deres Snit til at handle paa samme Sæt. Rygtet om, hvad der skete, forplantede sig som en Rystelse gennem Landet og gjorde Regeringen bange. Hvor gerne den end saa Selveje og Udstykning fremmet, virkede Vestjydernes radikale Fremfærd dog betænkelig. Man søgte derfor i 1761 at bremse med et Forbud, men allere-

de i 1769 hævedes dette igen – og Banen laa nu aaben«¹²

Slagtningen af Grubbesholm blev således indledningen til det for Jylland så væsentlige herregårdsslagteri, der i slutningen af 1700-tallet gik ind i sin store periode.

*Skrumsager*⁶

Skrumsager er nævnt som en adelig sædegård i 1606, hvor den tilhørte Niels Lange, søn af Christen Lange til Bramminge Hovedgård. I 1638 overtog den holstenske adelsmand og danske officer Lauritz Pogwisch gården som medgift ved sit ægteskab med Kirsten Lange.

Pogwisch var professionel soldat. Han deltog bl.a. i svenskekrigene og således i forsvaret af København i 1660, hvor han udviste stort mod. Han var frygtet af sine

Chr. Hansen Teilmann til Skrumsager (1689-1749).

Anerbjerg er et resultat af 1700-årenes mange sandstorme og er samtidig et minde om Chr. Teilmanns stort anlagte digebyggeri med det formål at standse sandflugten og dens ødelæggende virkning. Hovbønderne fra Skrumsager blev sat til at bygge diger af stæve, tang og lyng i Sdr. Bork mærsk.

fæstebønder, dels indkrævede han nidkært restancer, dels forlangte han meget hoveri.

I 1643 staldede Pogwisch 43 stude på Skrumsager for studehandleren Clemmen Clemmensen. Under svenskekrigene blev godset meget ødelagt.

I 1683, da sønnerne Henning og Niels havde overtaget gården, beskrives Skrumsager på følgende måde. Der var 2 mil til hede tørv, ingen klynegrøft, skovparter, mølleskyld, jagt, fiskeri, forstrand, frugt eller humlehaver. Gårdens enge led ofte under oversvømmelser og marken af ulve, ligesom bygningerne var i stærkt forfald. I 1688 var der to tjenestedrenge og to tjenestepiger

på gården. Besætningen bestod af 1 hest, 1 hoppe, 4 køer, 1 kvie, 4 ungdyr, 2 kalve, 16 får og 4 svin.

I 1719 blev den forarmede herregård købt af kancellisekretær Christen Hansen Teilmann, der var født den 31.3.1689 i Ribe som søn af købmand Hans Nielsen Teilmann. Familien stammede fra hollandske teglbrændere, der havde været forpagtere af Ribe Teglværk.

Da Teilmann købte Skrumsager havde gården ikke den størrelse på 200 tdr. hartkorn, der blev krævet for, at en herregård kunne regnes for et komplet gods og dermed opnå skattefrihed.

Men allerede samme år købte Teilmann så meget jord til Skrumsager, at han fordoblede dens gods, og gården blev dermed et komplet gods. I 1724 blev Teilmann udnævnt til amtmand over Lundenæs og Bøvling amter.

Teilmann var en meget dygtig landmand og iværksætter, der ikke veg tilbage for store bygge- og anlægsprojekter. Således fortælles det, at han lod en afdeling soldater flytte ålbøt for Skrumsager Å hen til herregården, så han nemmere kunne indskibe sine stude på de skibe, som sejlede op i åen.

Kort tid efter, at Christen Hansen Teilmann havde købt Skrumsager, sendte han en klage til Rentekammeret, hvori han protesterede over, at der ikke blev gjort noget for at stoppe sandflugten i den sydlige del af Ringkøbing Fjord, hvorved engene i Sdr. Bork Mærsk var ved at blive ødelagt.

I et følgende brev foreslog han, at der blev pålagt bønderne i Vester og Nørre herreder at yde 1 dags pligtarbejde i Sdr. Bork Mærsk om året for at standse sandflugten. Han foreslog følgende foranstaltninger sat i gang:

- digebyggeri til at standse sandflugten.
- opløjning af engene øst for digerne.
- udgravning af et nyt udløb for Ahner Å gennem marsken.

Rentekammeret efterkom Teilmanns ønsker, og snart kunne Teilmann meddele, at grøften gennem marsken var færdig, og det havde betydet, at mange engskifter, der tidligere havde stået under vand, nu var tørre. Digerne var ikke blevet færdige, da en del af bønderne ikke var mødt op.

Rentekammeret indskærpede nu påbu-

det til bønderne, og Teilmann blev udnævnt til inspektør for digearbejdet.

Det lykkedes Teilmann at få bønderne fra de to herreder til at bygge digerne, plante hjælme og på den måde få sandflugten standset.

På luftfotografier kan man i dag se den kanal, som Teilmann lod grave. Det var et betydeligt projekt, der havde til formål at få det vand ud, som sandmasserne spærrede inde i marsken.

Mere synligt er imidlertid Teilmanns digeanlæg, idet anlægget i dag kendes under betegnelsen Anerbjerg.

Iøvrigt var det første gang at hjælplantning blev benyttet til sandflugtsbekæmpelse i Danmark.

I 1760 blussede sandflugten atter op. På to dage byggede 332 mand 3 store diger efter Teilmanns metode. I 1795 kunne professor Wiborg skrive: »Hele den sydlige Del af Ringkøbing Fjord er opfyldt med Sand, saa man nu kan køre i Fjorden, hvor man til forn sejlede og fiskede«. ¹³

Da marsken stadig blev truet blev digebyggeriet i 1792 fortsat. Der blev rejst nye diger ved Fahlen Å's udmunding, men de blev revet væk af en stormflod allerede kort tid efter.

I 1795 blev det såkaldte Gammelværn bygget. Helt frem til 1806 blev der bygget værn, omkring hvilke der snart opstod de frodige strandene »Værnengene.«

Afslutning

Formålet med denne artikel har været at skitsere en sammenhæng mellem de kulturspor, der i Bork området er bevaret fra landboreformperioden og sætte dem i rela-

Fabl Kro blev oprindelig opført i 1856 i forbindelse med overgangsstedet til de store engarealer på Værnet og Tipperne. I dag er kroen af Skjem-Egvad Museum genopført nær sit oprindelige udseende. Ligesom i gamle dage er det meningen, at kroen skal fungere som støttepunkt for ture ud i det karakteristiske landskab ved den sydlige del af Ringkøbing Fjord.

tion til egnens dominerende driftsform, kvægbruget.

Endvidere har det været magtpåliggende at forsøge at vise, at landboreformerne foreløb anderledes i Vestjylland end i Østdanmark.

Således har kvægbruget været en bagvedliggende drivkraft i Teilmanns og bøndernes anstrengelser for at stoppe sandflugten i 1700-tallet, ligesom troen på kvægbrugets fremtid også må have spillet ind, da Jacob Grubbe byggede sin herregård i 1650, og da Grubbesholms fæstebønder i 1761 købte hovedgården og »slagtede« den. Men ikke mindst medførte dannelsen af Værnengene og Tipperne i slutningen af 1700-tallet samt

studehandelens frigivelse i 1788, at fjordbønderne fik mulighed for at udnytte et nyt potentiale, som skabte en betydelig velstand i Bork-området i kraft af, at bønderne nu selv kunne opfede og sælge deres stude til sønderjyske og nordjyske opkøbere.

Bebyggelsen i Sdr. og Nr. Bork sogne blev således ikke umiddelbart berørt af landboreformerne. I stedet for en udflytning i slutningen af 1700-tallet eller i begyndelsen af 1800-tallet, så virkede fremkomsten af de nye engarealer på Værnet og Tipperne tværtimod bevarende på den gamle rækkelandsbystruktur.

Først 100 år senere begyndte en udflytning at finde sted i forbindelse med æn-

dringerne i landbruget i slutningen af 1800-tallet.

Som en følge af Værnengenes og Tippernes udnyttelse opstod Fahl Kro ved overgangsstedet til de store engarealer. Fahl Kro var det sted, hvor man gjorde holdt for at få slukket tørsten på vej til eller fra høbjergning på de store enge.

Den 24. august, når det sidste hø var bjerget, blev kvæget sluppet ud på engarealerne. Den 7. oktober blev de hentet ind igen. De fleste kvægdrifter skulle passere Fahl Kro, hvor der i løbet af 1800-tallet opstod et stort kvægmarked med mange opkøbere og livlig udskænkning i kroens små stuer.

Der kan således være god grund til at markere 200 året for stavnsbåndets ophævelse i området ved Ringkøbing Fjord ved hjælp af nogle gråbrogede jyske køer ved Fahl Kro.

Litteratur:

1. Jespersen, Esbern: Hoveri i Vestjylland og andre Landboforhold. Hardsyssels Aarvog bd. 38. 1944.
2. Kaae, Alfred: Vestjyske Godsejere og deres Bønder. Hardsyssels Aarvog bd. 59. 1965.
3. Steensberg, Axel: Herremændene på Herningsholm, Ridderliv og Studeavl. Herning 1975.
4. Hald, J. C.: Ringkøbing Amt, Kbh. Udg. af Det Kgl. Landhusholdningsselskab. 1833.
5. Prosch, V.: Kvægets Avl og Pleje. København. 1862.
6. Pedersen, Aksel m. fl.: Sortbroget Kvæg – baggrund og udvikling i Danmark. 1983.
7. Kristensen, H. K.: Nørre Horne Herred. Tarm. 1975.
8. Bjerge, Poul og Thyge J. Søegaard: Danske Vider og Vedtægter. Kbh. 1908-1910.
9. Mathiessen, Hugo: Snapstinget – Jysk Termin, Marked og Mennesker. København 1933.
10. Fløe, Palle: Landsdommer Jens Lassen. Hardsyssels Aarvog bd. 4. 1910.
11. Jensen, Sigurd: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi. København. 1950.
12. Jerk, Flemming: Ringkøbing Amts herregårde gennem godsslagtingens tidehverv. Hardsyssels Aarvog. 1958.
13. Rambusch, S. H. A.: Studier over Ringkøbing Fjord. København. 1900.
14. Kristensen, H. K.: Vide og Vedtægt for Sønder Bork Mærsk 1639. Hardsyssels Aarvog bd. 26. 1932.
15. Krogh, Knud: De faldt ned midt udi sommeren. Skalk. 1964, nr 3.

Bindingsværk og grundmur Åshuse og udskudshuse

Lidt om den ældre byggeskik i Ringkøbing amt

Landboreformerne gav mange steder i Danmark anledning til en vis byggeaktivitet. Først i forbindelse med udflytningen af gårdene og senere i 1800-tallet også i forbindelse med de ændringer og den intensivering af driftsformen, der skete på de enkelte brug.

I dag kan man i gårdanlæggenes ydre fremtrædelsesform direkte aflæse de store forandringer, som nutidens landbrug har undergået i de seneste årtier. Det er ikke kun produktionsanlægget, der er ændret. Også mange stuehuse er blevet bygget om og moderniseret for bedre at svare til de krav, den moderne landbrugsfamilie stiller til boligen og dens indretning. Til alle tider er der sket ændringer og justeringer i gårdanlæggenes, således at bygningerne er blevet tilpasset nye tiders økonomiske og sociale normer og mønstre. Det ville være en meget spændende opgave at belyse den vestjyske bondegård og dens ændringer over tid ud fra en sådan synsvinkel, men det ville kræve både omfattende og grundige undersøgelser af mange gårdanlæg og en bred og solid viden om den lokale, landbohistoriske udvikling. Jeg vil derfor her nøjes med at give en kort oversigt over nogle af de problemer, man hidtil har arbejdet med i udforskningen af de vestjyske bøndergårde, og her har man hovedsagelig koncentreret sig om de ældre bygninger.

Ældre gårde i Hardsyssel

Mange af disse gårde er nu forsvundet, og i dag domineres billedet af grundmurede bygninger, der enten er opført i 1800-tallet eller i dette århundrede. I 1927 gav H. Zangenberg, der i mange år varetog Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser, følgende karakteristik af bygningerne i Hardsyssel: »Hvad gammel Byggeskik angaar frembyder Egnen den mest ejendommelige Blanding af Bygninger baade af den mest primitive Art og Bindingsværkshuse af tarveligt Ydre, men ofte med overraskende og interessante, indre Tømmerkonstruktioner, samt de fortrinligste murstensbygninger, prægede af en for vor Tids Landbyggeri misundelsesværdig Smag og Kultur«. (Zangenberg 1927: 151).

Grundmuringen var en ny byggeteknik, som bredte sig op i Vestjylland sydfra i første halvdel af 1800-tallet. I takt hermed skød der flere og flere teglværker op rundt omkring i amtet, og »især i de Aaringer, da Prieserne paa Landmandens Producter var gode, er der bygget meget«, skrev J. C. Hald i 1833 om landbygningerne i Ringkøbing amt og fortsætter derefter: »De fleste grundmurede Stuehuse er net og bekvemt indrettede, og vidne om, at man har Sands for at bo godt, derimod er Bøndernes Heste- og Qvægstalde saavel som Faare- og

Den såkaldte »sulegård« på Hjerl Hedes Frilandsmuseum. Stuehuset er et eksempel på et ældre, grundmuret hus, hvor vinduer og døre er placeret efter behov og uden hensyntagen til en mere streng, arkitektonisk opbygning af facaden. Foto: Hjerl Hedes Frilandsmuseum.

Svinestier sædvanligen for lave og følgelig for dunstfulde«. (Hald 1833: 276).

Disse »nette« eller »smagfulde« murstensbygninger, der alle er opført i løbet af det 19. århundrede, udgør i dag den gamle bygningsmasse, som vi endnu kan se i Ringkøbing amt. Det er taltende og velproportionerede bygninger, der passer godt ind i landskabet. Man kan blot tænke på de store, statelige og pyntelige, lukkede firlængede gårde, der ligger på række op langs Holmslands og Husby Klit, og som er et meget karakteristisk indslag i landskabsbilledet i dette område.

I de gamle hedesogne mod øst og midt i amtet finder vi imidlertid ikke disse karakteristiske bygningsanlæg. Endnu langt ind i 1800-tallet byggede man her i bindingsværk, men de store hedeopdyrkinger i slutningen af århundredet og i begyndelsen

af dette århundrede førte flere forandringer med sig. Det øde hedelandskab blev opdyrket til agerjord eller blev tilplantet til plantager. Med de mange udstykninger og udparcelleringer skiftede bebyggelsesmønstret karakter, og opdyrkingen gav anledning til en omfattende byggeaktivitet, der slettede næsten alle egnens gamle bygninger.

Det vestjyske bindingsværk

Kort efter udskiftningen hedder det om byggemåden i Ringkøbing amt, at »de ældre Bygninger ere bygte af Bindingsværk, deels af Eeg, deels af Fyrretræ, og Væggene er for det meste af Leer. De ved Udskiftningen udflyttede Gaarde have meget af grundmurede Vaaningshuse, og hvad der bygges af nyt er af Grundmur. I de Sogne, hvor intet Teglværk haves, og Stenene ere

Stuehuset til en gård i Gindeskov i Haderup, der var et udpræget hedesogn. Huset er opført i bindingsværk, hvor tavlene er udmuret med brændte sten. Foto: Nationalmuseet.

dyre, bygges af Bindingsværk, men har man Evne dertil, vil Bonden dog helst bygge af Grundmur i Betragtning af den lange Vei til Skov og Kjøsted efter Tømmer«. (Begtrup 1812: 117-118).

Sammenlignet med bindingsværkets udformning i det østlige Jylland og på Fyn er de vestjyske bindingsværksbygninger fattige på tømmer, og de kan måske forekomme tarvelige. Det skyldes, at man i bygningerne i reglen kun brugte det tømmer, der var absolut nødvendigt af hensyn til bygningens konstruktion, dvs. stolper, bjælker og tagremme. Nogle steder benyttede man også løsholter i facadernes opbygning, men ellers er det karakteristisk, at man ikke anvendte de store mængder fyldtømmer, som er så typisk for det østlige bindingsværk. Fyldtømmer, som ikke har nogen konstruktionsmæssig betydning for

bygningen, men som mere har en æstetisk betydning.

Endnu i 1800-tallet var Hardsyssel en meget skovfattig egn, og det kan være årsagen dels til det ringe forbrug af tømmer i bygningerne, dels til at grundmuringen slog så tidligt og forholdsvis hurtigt igennem her. Gennem flere århundreder måtte man hente bygningstømmer langvejs fra i de midtjyske skovegne eller i købstæderne.

I Hjerm sogn ved Struer hentede de fleste gårde i slutningen af det 17. århundrede bygningstømmer i Loversyssel i Funder eller i »Loursyssel ved Silkeborg Slot, som er 9 Mil til« (Nørskov Lauritsen 1945: 79), og fra Ringkøbingegnen fortælles det, at bønderne skaffede sig tømmer i henholdsvis Them og Salten, ligeledes i skoveggen omkring Silkeborg. I kystsognene var det dog også meget almindeligt, at man erhver-

vede sig bygningstømmer fra strandinger.

Da gårdmanden Peder Knudsen i Staulund på Karup hedeslette i 1832 hjalp sin bror med at bygge et bindingsværkshus på 10 fag på den hedelod, som han havde udstykket til ham fra sin gård, måtte han også hente bygningstømmeret i en af landsbyerne på Silkeborgegnen.¹ Fem gange ialt kørte han med sin vogn til Højbjerg først efter et læs stolper, så efter tre læs træ og til sidst efter et læs lægter, og hver gang tog turen to dage. Derudover arbejdede han i en god uges tid med at køre ler til byggepladsen. Godt ler var nødvendigt til husenes lerklinede vægge og lerstampede gulve, og det kunne ske, at man også skulle ud at køre efter leret. Således hentede beboerne i Simmelkjær det ler, de skulle bruge, i den lergrav, der hørte til Peder Knudsens gård i Staulund. Der skulle bruges meget ler til klining af et hus, og dette arbejde tog tid. Til en omfattende istandsættelse af Muldbjerg Mølle beregnede man således til reparation af murene i laden 20 dages arbejde til »Ler at hjemføre og tilgjøre og opslaa« (Kaae 1967: 151).

Hedegårdene

Som nævnt var mange af gårdene i hedesognene endnu langt ind i 1800-tallet opført i bindingsværk. Det er desuden karakteristisk, at gårdenes længer ikke var sammenbyggede, men lå frit omkring gårdspladsen. Antallet af udlænger var tilpasset brugsstørrelsen. Peder Knudsens gård i Staulund var en ganske almindelig hedegård, og i begyndelsen af 1800-tallet bestod den af fire ikke sammenbyggede længer. Den var opført i bindingsværk med lerklinede vægge, og ta-

get var tækket med lyng og strå, således som det var almindeligt i hedeegnene. Endvidere var det her almindeligt, at man beskyttede de nederste tavler i ydermurene mod regn og frost ved at stable tørv, de såkaldte træk, op omkring muren. Derved fik man samtidig lagt et isolerende lag op omkring huset. På Peder Knudsens gård lå stuehuset, der var på 16 fag, mod vest. Over for stuehuset mod øst lå kornladen på 20 fag, mod nord var hestestald og høladen samlet i en længe, der var på 20 fag, og mod syd lå kostald, fårehus og sohus i en længe på 14 fag. Stuehuset var indrettet med stuer, kammer, køkken og bryggers og var forsynet med »fornøden Loft«. Huset havde to skorstene og en bageovn.² På de midtjyske hedegårde var stuehuset almindeligvis på 12-14 fag, og i reglen var der kun bræddeloft over nogle af stuehusets rum, mens man over de øvrige havde et loft af rafter med græs- eller lyngtørv over. (Hansen 1960: 112). Stuehusene rummede som regel en øverstestue (storstue), en dagligstue, et køkken og bag dette et kammer, spisekammer og bryggers. (Zangenberg 1927: 158-159, Trøstrup 1914, Hansen 1960: 117-124).

Denne Planløsning følges stort set også i de to gamle hedegårde, som nu findes i Fri-landsmuseet i Lyngby, nemlig Nr. Hedegård fra Vemb og Ansgård fra Kølkkjær. I stuehuset til den sidstnævnte gård findes der imidlertid ikke noget bryggers, idet gården havde en fritliggende bageovn, der var placeret i nogen afstand fra stuehuset af hensyn til brandfaren.

Sådanne selvstændige bageovne var tidligere almindelige ved mange gårde i hedeegnene. Ansgård er bygget i 1809 i tiden omkring udskiftningen. Den er opført i

Stuehuset og en af udlængerne til Ansgård i Kølkejær. I hedeegnene lå alle gårdens længer frit omkring gårdspladsen. Foto: Nationalmuseet.

bindingsværk, og tømmeret er hentet i »Østeregnet«, og i stuehuset er der anvendt noget fyldtømmer (løsholter og dokker) i facaden. Tavlene er udmuret med brændte sten, en byggemåde, der blev almindelig i takt med grundmuringens fremtrængen. Også Nr. Hedegård var oprindeligt bygget i bindingsværk, men i stuehuset blev gavlene og sydfacaden opmuret i grundmur engang i 1800-tallet, mens nord-siden og hele ladebygningen står i bindingsværk med tavlene udmuret med brændte sten. (Zangenberg 1933).

Parallelgården

Nr. Hedegård er blevet betragtet som en ganske speciel gårdstype, nemlig den såkaldte parallelgård, der består af to længer, der ligger parallelt over for hinanden, og hvor begge længer altid er øst/vest orienteret. Pa-

rallelgården har spillet en stor rolle i den ældre bondegårdsforskning, der beskæftigede sig med at belyse, hvorledes den danske bondegård har udviklet sig fra oldtidens enlængede hus, hvor mennesker og dyr levede under samme tag, til den firlængede gård med flere udlænger placeret omkring en sluttet gårdsplads. Parallelgården skulle da være en overgangstype i et sådant udviklingsforløb. Ved de undersøgelser, der blev foretaget i forbindelse med flytningen af Nr. Hedegård til Frilandsmuseet, viste det sig, at gården oprindeligt havde haft tre længer, men at anlægget i 1770'erne blev ombygget og forenklet til kun at bestå af to længer. (Stoklund 1972: 58).

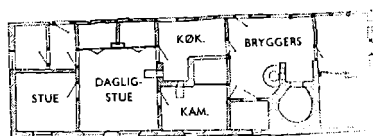
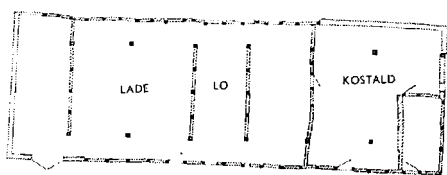
Det viser, hvor varsom man skal være med at opstille håndfaste typer og udviklingsserier. En gård er ikke blot nogle bygninger. Gården er en økonomisk størrelse, og den fysiske udformning af gårdanlægget

skal ses i forhold til brugets størrelse og driftsformen i en given situation.

De tolængede gårdanlæg, som man finder mange steder i Danmark i ældre tid, hører hjemme på de små brug, hvor behovet for udlænger ikke var så stort (Jespersen 1961). Men i Nordvestjylland har man haft en forkærlighed for at placere længerne parallelt i forhold til hinanden og øst/vest orienteret. Parallelgården har således været et karakteristisk element i bebyggelsesmønstret i dele af Vendsyssel, i Thy og på Mors samt i det nordvestlige hjørne af Ringkøbing amt, nemlig i Skodborg og Vandfuld herreder. Placeringen af længerne kan ikke forklares, men af en amtmandsindberetning fra 1787 vedr. bønderbygningerne fra Skodborg herred, fremgår det, at gårde med to parallelt placerede længer forekommer på mindre brug, mens større brug har to eller tre udlænger samt stuehus. Samtidig bemærkes det, »at nogle (bønder) bygge næsten mere, end de behøver, andre ex. gr. i Scodborg og Wandfuld herreder bygge mindre; disse ere i vane med at have anseelige kornstæcke udestaaende« (Lerche 1987: 178). Denne praksis kan måske have været en medvirkende årsag til gårdtypens særlige udbredelse i så lille et geografisk område i Ringkøbing amt, som de to herreder udgør.

Højrem og suler

Laden til Nr. Hedegård er endvidere en såkaldt højrembygning. Sammen med de såkaldte sulebygninger har man opfattet disse to bygningstyper som udtryk for en meget gammel byggetradition, idet den tagbærende tømmerkonstruktion er anbragt inde i selve huset, og idet man i hustomter fra for-

Grundplan over Nr. Hedegård i Vemb. Stuehuset er opdelt i de samme rum, som man genfundt i mange, gamle stuehuse i de vestjyske hedesogne.

historisk tid også ofte finder hullerne efter de jordgravede, tagbærende stolper inde i selve huset. Der er dog ingen direkte forbindelse mellem oldtidens huse og de senere jyske højrem- og sulebygninger. I dag er der ikke bevaret ret mange af disse bygninger i Vest- og Nordjylland, men det fremgår af ældre kilder, at de tidligere har været mere almindeligt forekommende i dele af Ringkøbing amt.

Sulebygninger eller åshuse

Faktisk findes der i dag kun eksempler på jyske sulebygninger i vore frilandsmuseer og en enkelt bygning i Nr. Lyngvig på Holmslands Klit. Denne bygning er ændret betydeligt, men har endnu sin tagås, et so-

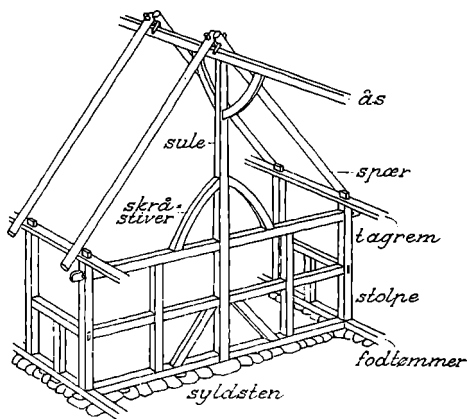

Nr. Hedegård bestod i 1800-tallet af to længer, stuehuset og en lade- og staldbygning, der var placeret parallelt over for hinanden og med gavlene vendt mod øst og vest. Foto: Nationalmuseet.

lidt mastetræ af pitchpine (Fjord-Larsen: 1982: 144-46). På Frilandsmuseet i Lyngby ligger en bygning fra Salling på magasin. På Hjerl Hedes Frilandsmuseum har man opført en vestjysk gård, der er sammenstykket af bygninger fra flere gårde, og hvor stuehuset stammer fra Sdr. Nissum, lade og stald fra Husby og et udhus fra Sdr. Lyngvig. I alle bygninger indgår sulekonstruktionen, og det har sandsynligvis været den væsentligste anledning til at få bygningerne flyttet til museet og lade dem sammenføje til et samlet gårdanlæg. Endelig findes der en lade med sulekonstruktion på frilandsmuseet på Herning Museum (se Poulsen 1985).

Det karakteristiske for konstruktionen i sulebygninger er, at der midt i bygningens længdeakse er rejst en række høje stolper,

suler, der bærer et svært, vandret tømmerstykke, åsen, der ligger under rygningen af huset.

Sulekonstruktion.

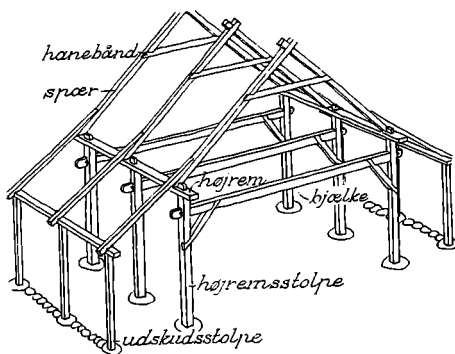

Sulekonstruktionen i laden til et vestjysk gårdanlæg på Hjerl Hedes Frilandsmuseum. Foto: Hjerl Hedes Frilandsmuseum.

Det er åsen og sulerne, der tager trykket fra taget, og ikke som i et bindingsværkshus tagspærene og vægstolperne. På grund af den svære tagås kaldes sulebygninger også ofte for åshuse.

I skorstenshammeren i køkkenet på Hjerl Hedes sulegård, er årstallet 1782 indhugget, og huset er derfor sandsynligvis fra dette år. Suleladen på Herning Museum er opført i 1804, men mange af de sulebygninger, der har eksisteret i Ringkøbing amt, er formodentlig ældre. Da bygningerne til Muldbjerg Mølle skulle sættes grundigt i stand i 1723 var de alle sulebygninger eller åshuse. (Kaae 1967: 151).

Ud fra en gennemgang af synsforretninger i Ulfborg-Hind herreder fra 1787 og ind i 1800-tallet fandt lokalhistorikeren Alfred Kaae så mange belæg på sulebygninger, at han kunne konstatere, at det sulebyggede hus var ganske almindeligt forekommende i området, og i hans sognehistorier er der ligeledes belæg for adskillige sulebygninger. (Kaae 1962 a og b, Kaae 1956, Kaae 1967). I nogle gårde er alle længer bygget som åshuse, i andre indgår der dels åshuse i et gårdanlæg, dels bindingsværkshuse. En bygning til en gård i Heager bestod således i 1788 af 12 fag bindingsværk med nogle fag suler (Susgaard 1974: 155). Til gården Bjerregård i Lem sogn var der i 1791 to stuehuse, et på 11 fag og et på 8 fag, der var et åshus (Kaae 1962 b: 174). Her har man sandsynligvis opført et nyt og større stuehus, og det nye hus blev bygget i bindingsværk. Til gården Degnbol i samme sogn var der i 1796 et stuehus på 14 fag, der lå mod syd, og som var i bindingsværk. de tre udlængere til gården var alle åshuse. (Kaae 1962 b: 173-174). Sådanne gårdanlæg med stuehuse i bindingsværk og udlængere som åshuse har

Højremskonstruktion.

Kaae fundet flere eksempler på, og det sker, at bindingsværksbygningerne omtales som værende nyt bindingsværk, altså nye bygninger (Kaae 1962 a: 191).

Sulebygningerne blev altså fortrængt af bindingsværksbygninger, en proces, der sandsynligvis startede i slutningen af 1700-tallet, og som først gjaldt stuehusene.

Højremsbygninger eller udskudshuse

Også i et højremshus er den tagbærende tømmerkonstruktion anbragt inde i selve bygningen, idet spærene ikke som i et bindingsværkshus hviler på ydervæggens stolper, men på en såkaldt højrem, der bæres af en stolperække, der står inde i huset. Disse stolper, der også kaldes højremsben, forbindes med bjælker på tværs af huset. Husets ydervægge står 1-2 meter fra højremsbenene, og derfor er der fra disse ført stikspær ud til tagremmen på ydervæggene. Idet husets hovedkonstruktion står inde i huset, opdeler den bygningen i et bredt midterskib og to smalle sideskibe. Disse to sideskibe kaldes for udskud, hvorfor højremshusene tit benævnes udskudshuse.

Højremskonstruktionen har været karakteristisk for flere af de ældre bevarede landbygninger i Vendsyssel, Thy og på Mors samt i den nord-vestlige del af Ringkøbing amt. På små brug i Thy og Vendsyssel og især i små fiskerhuse langs Vestkysten i disse egne kan man endnu i dag finde eksempler på sådanne udskudshuse. Disse huse rummede ofte udhusplads og bolig under samme tag, og i disse bygninger ses det tydeligt, hvorledes bygningens konstruktion har medført en særlig indretning af huset. I udlængerne var der udskud langs

*Væg med udskud i et hus fra Harboøre.
Foto: Nationalmuseet.*

begge langsider i bygningen, og her blev udskuddet inddraget i stald- og laderummet. Ud for boligens stuer byggede man derimod ikke udskud langs den ene ydervæg. Den blev her rykket ind til stolperne i højremskonstruktionen, hvorved man fik en højere mur, hvor man kunne isætte større vinduer og få mere lys ind i stuen. Samtidig lukkede man udskudsrummet af og opdelt det i en række små, selvstændige rum, der kunne bruges til alkover eller forskellige opbevaringsrum såsom mælkekammer, ølkammer, melkammer, tørverum eller lignende. I køkken og bryggers var der dog som i udlængerne åbent ud i udskuddet.

Udskudshusene findes især nord for Limfjorden. Det er på de små brugsstørrelser og på brug, hvor fiskeri har været den væsentligste indtægtskilde, at bygningstypen er bevaret i dag, og også i de gamle fiskerbyer på egnen omkring Harboøre kan

Gård i Rindom ved Ringkøbing. Gården er opført i 1857 og har agerumslade med port i gavlen til køregangen i ladens ene langside. Foto: Nationalmuseet.

man stadigvæk se nogle få eksempler på sådanne bygninger.

Laden fra Nr. Hedegård er som nævnt også en højremsbygning, og af ældre kilde-materiale fremgår det, at udskudshuse var almindelige også på gårde i den nordvestlige del af Ringkøbing amt i 1600- og 1700-tallet. Om gårdene i Hjerm sogn fortæller det: »Som en ejendommelighed ved byggemåden i en række år både før og efter 1700 må nævnes de såkaldte »Kouer« eller »Kuver«.

(Nørskov Lauritsen 1947: 116). Husene, og det gælder både stuehuse og udlænger, kunne både have udskud for husets langsider og for gavlene. Disse gav-udskud kaldtes for »kover« eller »kuer« (Stoklund 1983-84: 223), og fra Ulfborg sogn kendes flere eksempler på sådanne bygninger (Stoklund 1983-84: 223-224, Kaae 1956).

Ligesom i de gamle sulebygninger kunne gammel og ny byggeskik mødes i samme gård, ja endog i samme hus. Viungård i Ulfborg sogn var en ret stor gård, som i

1843 havde tre rummelige udlænger opført i grundmur og et langt stuehus på ialt 44 alen. For de 27 alen var der bygget udskud med lerklinede vægge, mens de resterende 17 alen af stuehuset havde grundmurede vægge og loft over rummene. De grundmurede bygninger blev opført efter 1827 af gårdens nye, driftige fæster, og han udvidede sandsynligvis også stuehuset, men lod en del af den gamle bygning blive stående. (Kaae 1956: 60).

De indre tømmerkonstruktioner af svært tømmer i sule- og højremsbygningerne stod godt beskyttet mod vind og vejr i det barske og blæsende vestjyske klima. Konstruktionen var tømmerbesparende, og det kan være en af forklaringerne på, at man i det træfattige Nordvestjylland holdt denne byggetradition længere i hævd end i andre egne af landet. Langt hovedparten af disse bygninger erstattedes dog af nye bygninger fra slutningen af 1700-tallet og i løbet af 1800-tallet.

I det ydre lignede åshuse og udskudshu-

sene dog ofte almindelige bindingsværksbygninger, idet husenes ydervægge var opbygget med lerklining eller udmurede tavl mellem en række vægstolper. På grund af udskuddet var højremsbygninger dog bredere end et almindeligt bindingsværkshus.

Agerumslader

Efter 1850 opførtes der i Nord- og Vestjylland en del nye ladebygninger, hvori højremskonstruktionen indgik, ja, hvor konstruktionen passede til udnyttelsen af laderummet. Det er de såkaldte agerumslader, hvor man gennem hele laden langs den ene af ydervæggene har en bred køregang og korngulve og lo i resten af bygningen. Køregangen var da placeret i det ene af konstruktionens sideskibe. Agerumsladerne var meget yndede på bøndergårdene i anden halvdel af forrige århundrede. (Højrup 1960: 65). Sandsynligvis fordi de var praktiske. Korn og hø skulle ikke forkes ind gennem luger i væggene, vognlæssene kunne køres direkte ind i laden, og fra køregangen var det let at fylde gulvene op. Var høsten stor, kunne loen også fyldes op, og køregangen kunne da bruges som tærskelo, indtil det egentlige logulv var tømt for korn.

Grundmur

Gennem hele 1800-tallet blev der bygget mange nye grundmurede gårde i området langs Vestkysten. Den store byggeaktivitet kan måske ses som tegn på, at de gamle bygninger var for dårlige, og tyde på økonomisk fremgang i landbruget og kreaturhandelen.

De fleste af disse grundmurede gårdanlæg er opført fra omkring 1830-40 og frem

til 1880-90. Nogle gårde er dog tidligere. Det gælder således den gård fra Lønnestak ved Nr. Nebel, som nu er genopført i Fri-landsmuseet i Lyngby. Denne gård er fra 1803, og på flere punkter markerer dette gårdanlæg ændringer i henseende til den tidligere byggeskik på egnen. Da disse forhold også gælder de grundmurede bygninger i Ringkøbing amt, skal de lige omtales kort. Den nye gård var firlænget, og alle længerne blev bygget sammen omkring en gårdsplads. Stuehuset opførtes i grundmur, mens udlængerne var i bindingsværk med udmurede tavl. Gården var den første grundmurede gård og det første sammenbyggede gårdanlæg i sognet. Stuehuset var placeret mod syd, og i perioden frem til 1850 fremgår det af brandtaksationer for sognet, at man på flere og flere gårde gik over til at placere stuehuset som den sydlige længe i gårdanlægget. (Stoklund 1968).

Sådanne grundmurede, sammenbyggede, firlængede gårdanlæg med stuehuset liggende mod syd og med laden placeret over for stuehuset mod nord og med gennemkørselsport ind til gårdspladsen er i dag næsten normen for de gamle gårde i kystområdet i Ringkøbing amt. I hvert fald i området op til Stadil fjord. Længere mod nord i egnen omkring Limfjorden er udlængerne sammenbyggede, mens stuehuset tit ligger frit ved gårdspladsen. (Højrup 1960: 49-50). På de sydlige helt lukkede, sammenbyggede gårde var møddingen placeret uden for staldlængen og ikke på gårdspladsen, ligesom kreaturerne blev ført ud ad en dør i staldens udside eller gavl og ikke ud over gårdspladsen. Den var forbeholdt gårdens beboere og den kørende færdsel. I mange af disse gårde var staldene endvidere

placeret således, at der var direkte forbindelse mellem stuehuset og stalden. Den kunne f.eks. ske gennem bryggerset. I de nordligere gårdanlæg (altså i Limfjords-egnen) var møddingen stadig som i gammel tid placeret på gårdspladsen, dyrene kunne færdes her, og der var ingen direkte forbindelse mellem stuehuset og udlængerne. (Jespersen 1947: 18 f.). Mens man altså nordpå holdt fast ved visse gamle træk i hele måden at disponere gårdanlægget på, var de sluttede firlængede gårde længere sydpå i amtet påvirket af den vestslesvigske byggeskik, hvor gårdspladsen var af forholdsvis beskeden størrelse og forbeholdt gårdens folk.

Mange af de nye grundmurede, vestjyske stuehuse fik endvidere et særligt stilpræg. Bygningerne var præget af klassicismens idealer. Hvor man tidligere placerede husets vinduer efter behov, blev bygningens hovedfacade mod syd nu bygget op med en taktfast vinduesinddeling, ligesom man arbejdede med arkitektoniske virkemidler som hvidkalkede gesimser og pilastre ved bygningens hjørner og døre og f.eks. placering af rundbuede vinduer over hoveddørene. Disse elementer kan særligt iagttages i klitgårdene på Holmslands Klit; men en meget stor del af de grundmurede gårde er – omend i større eller mindre omfang – præget af formidealene i denne særlige byggestil, der er blevet kaldt for »vestjysk empirie«, og det giver en udpræget grad af ensartethed over mange af de ældre, grundmurede bygninger i Vestjylland og også en vis lighed med købstædernes ældre murstensbygninger.

I kystområdet er det i hvert fald karakteristisk, at mange af de gårde, der byggedes

så sent som i 1880'erne og 90'erne fulgte disse idealer. De fik stråtag, valmede gavle og smårudede vinduer og ikke f.eks. spidse gavle, skifertag og større vinduer med cementindfatninger omkring. Ja, den gamle byggemåde præger endog mange af de nyere landbygninger, der blev opført i Vestjylland i de første årtier af dette århundrede. Sammenlignet med andre egne af Jylland finder man nemlig især i Vestjylland mange gårde, der er bygget i den såkaldte »Bedre Byggeskik« stil, hvis arkitekter omkring 1915 tog traditionen fra det gamle vestjyske empirehus op igen i deres udformning af moderne landbrugsbygninger.

Hvorledes var disse stuehuse da indrettet? Fra Sdr. Muldbjerg i Hover sogn findes to skifter fra henholdsvis 1810 og 1848, der illustrerer gårdens stuehus på to forskellige tidspunkter. I 1810 rummede stuehuset, der sandsynligvis var opført midt i 1700-tallet, køkken, dagligstue, kælder, storstue og et kammer. I 1848 var stuehuset ombygget eller udvidet og havde da bryggers, køkken, mælkekammer og spisekammer samt en dagligstue og et sengekammer, en storstue og et nordre gæstekammer samt et kammer ved forstuen. (Kaae 1967: 246 f.). De samme rum genfindes stort set i alle 1800-tallets grundmurede stuehuse. Det er karakteristisk for disse bygninger, at de alle havde et kammer placeret bag ved køkkenet, og at dette rum fungerede som det daglige opholdsrum for gårdens folk. I strandfogedgårdene på Klitten var der endvidere ofte flere kamre i forbindelse med forstuen. Disse fungerede som gæsteværelser, når man skulle huse skibbrudne søfolk.

Stuehusene i Vestjylland kan opdeles i to forskellige typer: ovnhuset og kaminhuset,

Gård fra Klegod på Holmslands Klit. Stuehuset ligger mod syd, og facaden er strengt symmetrisk opbygget, således at vinduer og døre sammen med de hvidkalkede gesimser og hjørnepilastre giver en smuk arkitektonisk virkning. Foto: Nationalmuseet.

der havde deres udbredelse henholdsvis nord og syd for Skjern å. Det vestjyske ovnhus havde et selvstændigt køkken med skorsten, hvorfra stuen opvarmedes med en bilæggerovn, mens kaminhuset havde skorstenen, på hvis ildbænk man lavede mad, placeret i dagligstuen. Udviklingen på boligområdet i 1700- og 1800-tallet hen mod en stigende opdeling af stuehusene i flere forskellige rum – bl.a. det ovenfor nævnte kammer – bevirkede, at planløsningen i stuehusene blev nogenlunde ensartet i hele området. (Stoklund 1972, Jespersen 1947: 17 ff.)

Bondebygningerne og kulturforbindelser

I forbindelse med sin gennemgang af danske bøndergårde fra 1925 udarbejdede H. Zangenberg et kort over forskellige bygningskonstruktionsformers geografiske udbredelse. Det fremgår heraf, og som det

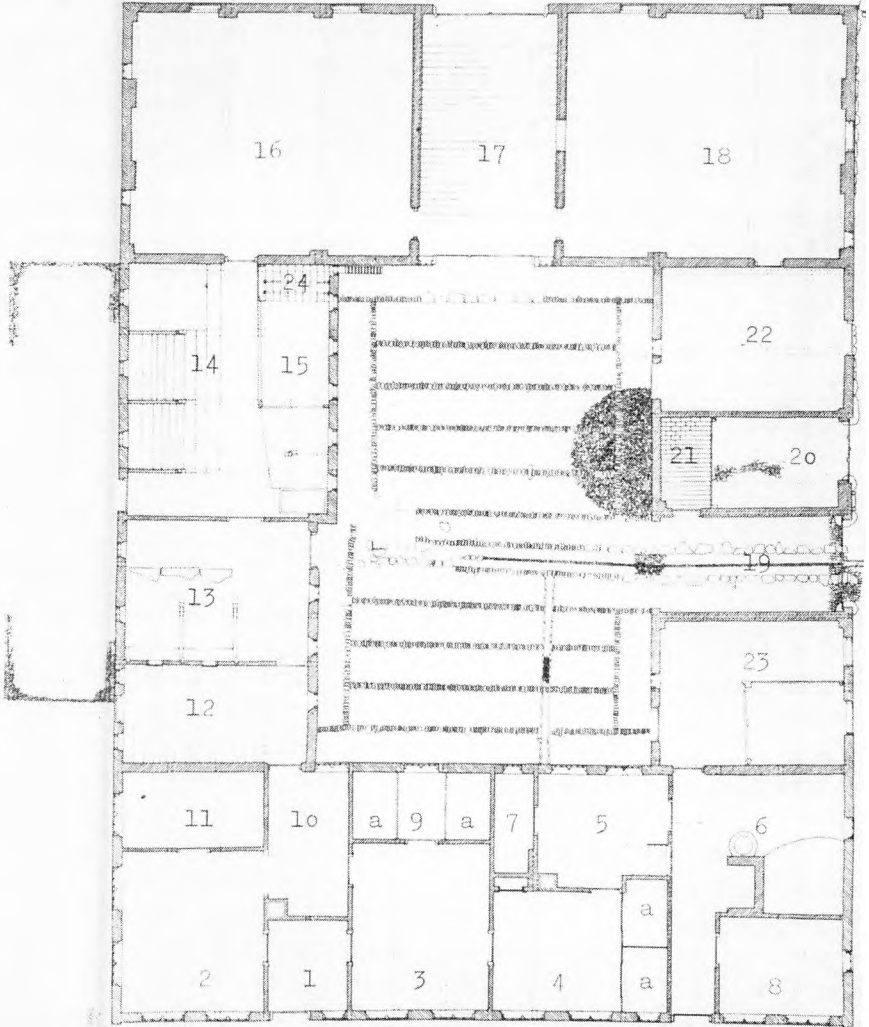
også er blevet nævnt her, at højremsbygningerne især fandtes i Vendsyssel og Thy, på Mors og i den nordvestligste del af Ringkøbing amt. Skønt der siden er dokumenteret flere belæg for denne byggemåde, især i Ringkøbing amt, er det blevet påpeget, at den ikke synes at have haft nogen udbredelse syd for det område, som Zangenberg afgrænsede (Vensild 1982: 123). Højremsbygninger forekommer også i Vestnorge og på Færøerne, og de nordvestjyske højremsbygninger må ses i denne sammenhæng og som en følge af kulturel kontakt mellem kystegnene omkring Nordsøen (Stoklund 1972: 83, Stoklund 1983-84).

Ligeledes peger grundmuringen, der trænger frem langs Vestkysten sydfra, på kulturelle forbindelser sydpå til Vestslesvig. Kontakter, der f.eks. etableredes gennem den livlige handel, der fandt sted mellem disse områder, og ved vestjyske tjenestefolks sæsonarbejdsvandring til marksegnene.

1. gang
- 2.orststue
3. dagligstue
4. opholdsstue
5. køkken
6. bryggers
7. spisekammer
8. østerkammer

9. kammer
10. aftægtskøkken
11. kammer
12. hakkelseshus
13. hestestald
14. kostald
15. svinehus
16. høgulv

17. lo
18. korgulv
19. porthus
20. vognport
21. saltkammer
22. fåresti
23. tørvehus
24. hønserane
- a. alkove

Grundplan over en gård fra Klegod på Holmlands Klit. Gården, der er sammenbygget, har gennemkørselsport, og lade med gennemkørsel på tværs af bygningen. Gårdsplassen er brolagt.

Endelig ses det af materialet vedr. landbygningerne, at Skjern å tidligere fungerede som en kulturgrænse. Åen dannede som nævnt skel mellem det jyske ovnhus og kamminuset og var samtidig sydgrænse for de vestjyske sulehus (Stoklund 1972: 81).

Den ældre bondegårdsforskning var i vid udstrækning koncentreret om at registrere og gøre iagttagelser på de gamle bygninger, der var bevaret i forskellige egne af Danmark. I Vestjylland finder man mange forskellige bygningstyper, som den danske bondegårdsforskning har arbejdet med, og ved også at inddrage forskelligartet arkivalisk materiale i disse undersøgelser vil man forhåbentlig kunne nå frem til en endnu større forståelse dels af bygningerne i sig selv, dels af den økonomiske og kulturelle sammenhæng, som de indgik i. Og det sidste aspekt vil det især være spændende at få nærmere belyst.

Noter:

1. Oplysningerne herom er fundet i den dagbog, som Peder Knudsen i Staulund, Haderup sogn, førte fra 1829 til 1857. Dagbogen er i privateje, men findes i fotokopi på Hjerl Hedes Frilandsmuseum.
2. Oplysninger fra brandtaksation over gården den 15.9.1823. Branddirektoratet for Ringkjøbing Amt. Protokol 1800-1823. Landsarkivet Viborg.

Litteratur:

- Begstrup, Gregers, 1812: Beskrivelse over Agerdyrkingens Tilstand i Nørre Jylland. III. København.
- Fjord-Larsen, H., 1981: Bebyggelse og planlægning i Holmlands Kommune. I: A. Hjorth Rasmussen (red.): Holmlands og Klittens historie. II. Ringkøbing.
- Hald, J. C., 1833: Ringkjøbing Amt. Beskrevet efter Opfordring fra Det kongelige Landhuusholdningsselskab. København.
- Hansen, H. P., 1960: Bondehjem og bondeliv i Vestjylland. I: Bure (red.): Den Vest- og Sønderjydske Kreditforening Hundrede Aar. 1860-1960. Ringkøbing.
- Højrup, Ole, 1960: Landbrug i Vestjylland for 100 år siden, I: Kr. Bure (red.): Den Vest- og Sønderjydske Kreditforening Hundrede Aar. 1860-1960. Ringkøbing.
- Jespersen, Svend, 1947: Nationalmuseets Bøndergaardsundersøgelser. I: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark.
- Jespersen, Svend, 1961: Studier i Danmarks bønderbygninger. København.
- Kaae, Alfred, 1956: Ulfborg sogn og saga. II. Ulfborg.
- Kaae, Alfred, 1962 a: Med Åse og Suler. I: Hardsyssels Aarbog.
- Kaae, Alfred, 1962 b: Lem sogn. Et skår af mosaikken Danmark. Ringkøbing.
- Kaae, Alfred, 1967: Hover. Sognet ved åen. Hing Herred. Ringkøbing amt. Udgivet af Hover sogneråd pr. Spjald.
- Lerche, Grith, 1987: Bøndergårde i Danmark 1789-90. Byggeskik på Landboreformernes tid. Herning.
- Nørskov Lauritsen, P., 1947: Hjern Sogn. En historisk Beskrivelse. Odense.
- Poulsen, Søren Toftgaard, 1985: Herning Museums bondegård. I: FRAM. Fra Ringkøbing amts museer.
- Stoklund, Bjarne, 1968: Gården fra Lønnestak. I: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark.
- Stoklund, Bjarne, 1972: Bondegård og byggeskik før 1850. København.
- Stoklund, Bjarne, 1983-84: Kove, svale og skot. Udskudshuse i Vestnorge, i Nordjylland og på Færøerne. I: By og Bygd. Festskrift til Marta Hoffmann. Norsk Folkemuseums årbok.
- Susgaard, Kr., 1974: No sogn gennem skiftende tider. Ringkøbing.
- Trøstrup, J. A. m. fl., 1914: Gamle Minder fra Hammerum Herred. I: Hardsyssel Aarbog.
- Vensild, Henrik, 1982: Højremshuse i Nord- og Nordvestjylland i historisk tid. I: Bjørn Myhre m.fl. (red.): Vestnordisk byggeskikk gjennom to tusen år. Stavanger.
- Zanzenberg, H., 1925: Danske Bøndergaarde. Grundplaner og Konstruktioner. København.
- Zanzenberg, H., 1927: Gamle Gaarde og Huse. I: Vestjylland. Hardsyssel. Turistforeningen for Danmark. Årbog.
- Zanzenberg, H., 1933: To gamle jyske Hedegaarde. I: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark.

Studehandel i Ringkøbing Amt efter 1788

Et centralt led i Nordsøøkonomien

»Det er bedre at trække end at age sit korn af gårde« var tidligere et velkendt mundheld blandt vestjyske bønder, underforstået at der var bedre økonomi i studeopdræt end i kornavl. Med denne driftsmæssige holdning in mente kombineret med følgerne af forordningen »Om Qvægghandelen i Danmark« af den 11. juni 1788, er det formålet med denne artikel at trække nogle hovedlinier i det historiske forløb omkring Ringkøbing amts traditionelle rolle i dansk studehandel og eksport. Gennemgang af nogle tidstypiske emner/forløb i perioden 1788-1988 skulle gerne give indtryk af det generelle i regionens studehandel. Brikker i denne beskrivelse bliver den velkendte handel »o æ sønden« udført af bondeproprietærer, eksporten til det engelske marked, Holstebro Eksportmarked som eksponent for amtets markedstradition, kreaturkommissionær Ivar Lundgaard som udtryk for »enerne« i branchen samt endelig afslutningen med de omfattende slagterikoncentrationer i vort eget årti.

Emnet hører naturligt til de mest myteprægede i dansk landbrugshistorie; her møder vi markedspladsernes spændingsfyldte atmosfære, studehandlernes ofte markante personligheder og store pengebeløb i een skøn forening. De hidtidige skildringer af

studehandelens historie bærer præg heraf,¹ om end myterne efterhånden møder kvalificeret modstand,² hvilket uddybes nedenfor.

Forudsætningen for denne del af vestjysk landbrugsøkonomi har rod langt tilbage i et langt mere omfattende økonomisk kredsløb end det rent nationale. Med centraladministrationers vanlige evne til at opfatte sig selv som det punkt, hvorom altet drejer sig, måtte også Vestjylland forekomme fjernt og tilbagestående, et perifert område som kun havde få økonomiske relationer til det østlige Danmark, hvilket førte til den misforståede konklusion, at området i det hele taget var økonomisk underudviklet. Betragtningen afspejler det provinsielle (københavnske) synspunkt uden sans for den kendsgerning, at netop Vestjylland i nord-europæisk økonomisk sammenhæng var langt mere betydningsfuld end det østlige Danmark. Denne del af landet spillede en betydelig rolle i den internationale Nordsøøkonomi der strakte sig fra Vestjylland ned gennem Slesvig-Holsten, over Friesland og Holland og fortsatte op gennem det østlige England. Ud fra de særegne vestjyske vilkår var det Østdanmark, som befandt sig i periferen af en blomstrende økonomi og omfattende vareudveksling på tværs af grænserne.

Regionens bidrag til Nordsøøkonomien

En drift stude på vej sydover ad een af de karakteristiske vestjyske studeveje, dog her i en ret luksuriøs udgave. (Lokalhistorisk Arkiv, Holstebro Kommune).

bestod væsentligst af animalske leverancer, først kvæg og i vor egen tid først og fremmest svin; på de store engarealer langs med fjorde og åer græssede kreaturer som ad åre endte på bordene i Hamburg, Frankfurt, Amsterdam, Antwerpen, London og Newcastle. På samme måde forsynedes Central-europas stadig voksende storbyer med kvæg fra det østlige Polen, Ungarn og Balkanlandene i det hele taget. Det er det perspektiv den vestjyske studehandel skal betragtes i, og således fremtræder den vestjyske bondes produkter og økonomi centralt i det nordeuropæiske forsyningsnet.³ Problematikken er endnu forholdsvis lidt undersøgt, hvorfor der heri også ligger en opfordring til fortsatte undersøgelser.

1788 – studehandelen frigives

Studehandelen var ikke et frit i luften svævende fænomen, tvært imod var den stærkt styret fra statslig side i form af privilegier og toldbestemmelser. Disse forhold i forening havde sidst i 1700-årene ført til, at eksporten af stude først og fremmest til det hollandske marked, var faldet til 20-25% af omsætningen først i århundredet. En del af forklaringen var at finde i, at allerede på dette tidlige tidspunkt gik en del jyske hovedgårde over til mejeridrift i stedet for det traditionelle studeopdræt.

I juni måned 1788 skete der så noget, stavnsbåndet ophævedes ved en forordning af den 20. juni, men dette kunne mange

vestjyske bønder betragte som en symbolsk handling uden den store faktiske betydning for dem. Langt mere betydningsfuldt var den forordning, som var blevet udstedt kun 9 dage forinden, den 11. juni, og som omhandlede kvæghandelen i Danmark, men »i Jylland især« som der stod. Dette skulle redde den stagnerende eksport af dansk oksekød. Væsentligst var, at hovedgårdene og købstæderne mistede det hidtidige monopol på handel med stude, for som der stod i forordningens første paragraf: »Det skal være alle og enhver uformeent, at fede eller fore sine Øxen –« og:

»Ligeledes skal det være alle og enhver til ladt at sælge saadant foret eller fedet Qvæg til hvem han vil, samt at uddrive det eller lade det uddrive til uden- og indenrigske Steder, altsaa og til Hertugdømmerne –«.⁴

Det forordnedes dertil, at tolden på eksporterede kreaturer blev sat ned fra 2 rigsdaler og 40 skilling pr. styk til 1 rigsdaler; desuden opretholdtes forbudet mod indførsel af kvæg til kongeriget.

Hermed var vejen åbnet for den vestjyske bondes entré på scenen som aktiv studehandler, han overtog nu gradvis den rolle, som godsejerne og købmændene hidtil havde haft, og han formåede dertil at give rollen et nyt ansigt og et hidtil uset format. Naturligvis skal forordningens umiddelbare konsekvenser ikke overdrives; nok steg eksporten drastisk efter 1788, vel blandt andet fordi en del af de stude, som tidligere smugledes over grænsen, nu optrådte officielt i toldregnskaberne, men endnu i 1812 var studehandlerne stadig fortrinsvis velhaven-

de holstenske marskbønder, der opsøgte markederne i Vestjylland, især Holstebro og Ribe.⁵ Gradvist skulle vestjyderne selv overtage handelen i århundredets første halvdel.

Tradition med modifikationer

Al historie tiltrækker og skaber myter, og »gode« historier er en del af den folkelige bevidsthed omkring fortiden; således også landbrugshistorien, der for Vestjyllands vedkommende præges af billedet af det hededækkede land, som Dalgas og Hedeselskabet fik opdyrket, ligesom det har været opfattelsen, at andelsbevægelsen og den alene stod bag omlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion sidst i forrige århundrede. Den vestjyske studehandel og dens betydning er efterhånden vævet ind i dette mytekompleks, der som andre af samme art efterhånden bliver selvbekræftende.⁶ Til spørgsmålet, om regionens berømte studehandel da blot er en myte, må svares benægtende, men traditionens betydning bør modereres.

Ingen med blot lidt kendskab til vestjysk mentalitet og karakter vil benægte det særkende for bonden i denne del af landet, som førhen kom til udtryk i denne remse:

»Vil do handel, o vil do byt,
vil do .haa en Helmes for en Fyt?
vil do riffel, vil do raffel,
vil do haa en knyw for en Gaffel«⁷

I handelssituationens spænding åbenbarede vestjyden en slagfærdighed, viden og ordholdenhed, der gjorde ham til en dygtig

Så er der marked i Holstebro! Sådan kunne der se ud på byens travle markedsplads for enden af Lemvigvej omkring århundredskiftet. Endnu bærer mange bønder de karakteristiske sorte kasketter og tørklæder istedet for slips. (Lokalhistorisk Arkiv, Holstebro Kommune).

og respekteret handelsmand langt ud over det lokale område. Udviklingen af evnerne som handelsmand havde rod i materielle forudsætninger i form af jordbonitet, handelsveje, fremmede markeder og kreaturtyper. Især sidstnævnte forudsætning var grundlæggende i den rolle vestjysk kreatur-eksport kom til at spille. I et foredrag, som godsejer A. E. M. Tang til Nørre Vosborg i 1849 holdt i Dansk Forening i København, ridsede han kort det enestående ved den vestjyske stud op:

»Aarsagen til, at Studehandelen eller Salget af de jydskes Stude blev en saa betydelig Indtægtskilde for Landet, er den, at den jydskes Stud, fornemmelig den lille,

kortbenede, sortbrogede, platte Race, der har sit Hovedhjem omkring den vestlige Limfjord, bærer et Stykke Kød paa sin fede Krop, der i Kraft og Velsmag langt overgaar de fleste andre europæiske Kvægracers. Trevlerne i Kødet er nemlig fine og jævne, Fedtet trænger sig ind ved hvert af dem i Kødmassen og lægger sig som enkelte Smaabeholdninger i tynde Lag mellem Musklerne, men ikke, saaledes som Tilfældet er med andre Racer, udenpaa som et Lag Flæsk, under hvilket et tørt og sejt Stykke Kød findes. Det var derfor ej besynderligt, at vore Naboer allerede flere Hundrede Aar tilbage i Tiden fik Smag paa det jydskes Studekød og søgte at tilforhandle sig det.«.⁸

De bedste stude i Ringkøbing amt var at finde i sognene vest for Lemvig, hvor dyrene udmærkede sig ved at være specielt brede og lavbenede. Dog kunne selv de bedste stude fra amtets nordligste egne ikke måle sig med de berømte thybostude. Kvæg fra Thy importeredes da også til avlsbrug såvel til Holstebro – som Lemvigegnen i forrige århundredes første halvdel.⁹ På samme måde anvendtes dyr fra amtets nordlige egne til forædling af studebestandene i Ulfborg, Hind, Bølling og Nørre herreder.

At en stud ikke blot var en stud fremgår af de markante prisforskelle, der ofte var på dyr fra de forskellige gårde; i 1787 betaltes Sønder Vosborg stude med hele 75 rigsdaler parret, Voldbjerg stude med 60 rigsdaler parret, medens stude fra Lergrav ved Aulum kun betaltes med 37 rigsdaler parret.¹⁰ Lergrav havde da heller ikke de naturlige forudsætninger for studeopdræt i form af store og saftige engarealer, der hørte til de kendte studegårde: Nørre Vosborg, Pallisbjerg, Volstrup, Lønborggård, Rysensten, Kappel, Ausumgård og Landting. I gode år kunne disse gårde sende 100-200 stude sydpå til markederne i Slesvig-Holsten.¹¹

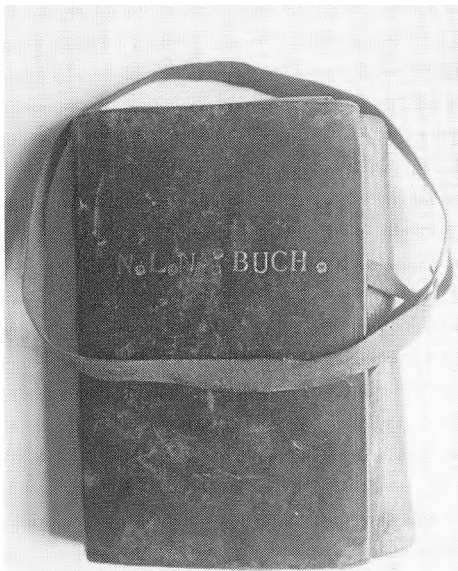
Hovedgårdenes stude stammede ofte fra almindelige bondegårde; en almindelig god gård på 4-5 tønder hartkorn havde således i 1833 3-4 ungnød ud over de voksne kreaturer. Disse dyr fededes op i 2-4 år, hvor efter de videresolgtes til en hovedgård, hvor man færdigfedede dyrene, inden de udførtes 4-5 år gamle.¹²

I vurderingen af den vestjyske studehandel som en myte er det bemærkelsesværdigt, at Gregers Begtrup i sin beskrivelse af amtets landbrug så tidligt som i 1812 fremfører at:

»Bondens Qvægbesætning bestaar meest i Køer, af dem har han den bedste og visseste Indtægt. Foruden disse har han og nogle Stude«. ¹³

Her siges det tydeligt, at studehandelen og opfedningen af dyrene var af mindre økonomisk betydning end koholdet, hvilket vil sige mejeridriften. Allerede midt i 1700'erne havde Pontoppidan da også i »Danske Atlas« stillet spørgsmål ved studeholdets økonomi, som han fandt tvivlsom; og i en i 1770'erne indsendt beretning fra amtmanden over Bøvling og Lundenæs amter slog denne til lyd for, at studehandelen »burde afskediges jo før jo bedre«, idet denne driftsform skulle være skadelig for landet. »Hollænderi«, det vil sige mejeridriften, ville være langt mere fordelagtig for Vestjyllands økonomi.¹⁴ Den almindelige bonde gik da også i denne del af landet forholdsvis tidligt over til kohold, medens hovedgårdene langt op i tiden fastholdte studeopdrættet som en væsentlig del af driften.

Hvis man udelukkende betragter husdyrantallet i forhold til hartkornstallet, er det tydeligt, at det ikke er en myte, at Vestjylland afveg fra det typiske i landet som helhed. I 1837 var der gennemsnitligt i hele Danmark 223 stykker hornkvæg pr. 100 tønder hartkorn; for Ringkøbing amts vedkommende var der 304 stykker kvæg på den tilsvarende jord. Tallene var i 1909 henholdsvis 594 og 983 stykker kvæg, og dermed er denne specielle tendens åbenbart blevet forstærket i århundredets løb.¹⁵ Men tallene drejer sig om hornkvæg, ikke stude, der jo udgjorde en mindre andel af dette. Kreaturtællingen af 1837, som er den tidligste vi har, viser, at studenes antal i Ringkøbing og

Sådan så den typiske prangerregnskabsbog ud, en slidt notesbog indbundet i læder. Initialerne står for Niels Laurids Nielsen Buch til Sønder Holmgård i Lem sogn. (Foto: Erik Bro).

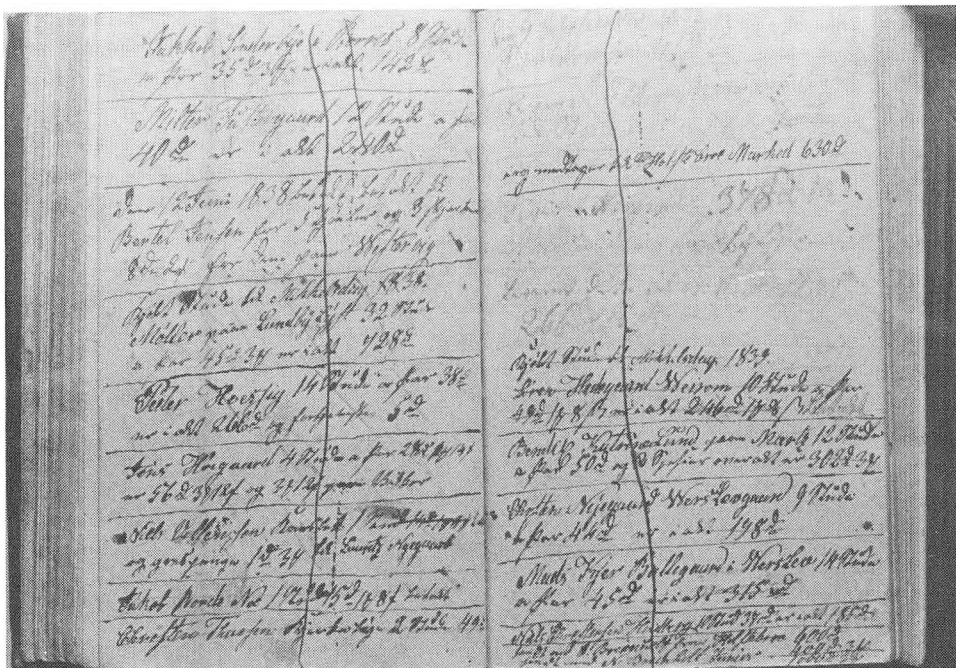
Ribe amter var henholdsvis 24 og 18 procent af malkekoantallet; i de nørrejske amter Aalborg, Viborg og Thisted var studenes procentandel henholdsvis 38, 36 og 35.¹⁶ Ved kreaturtællingen i 1881 var der i Ringkøbing amt 17.589 stude på 2 år og der over, men antallet af køer var samtidig på 55.198, så mejeridriften har været betydelig.¹⁷ Til trods herfor må det dog fastholdes, at ingen andre amter i Danmark i 1881 havde så mange stude som netop Ringkøbing amt; taget i betragtning at hele landets bestand af stude var på 94.589 stykker har Ringkøbing amts andel dog udgjort ca. 16% af Danmarks stude, og heri findes vel en

ikke ubetydelig del af grundlaget for myten om netop studeholdets betydning for Vestjylland. Myten er med andre ord ikke uden hold i virkeligheden, men den har overset den forholdsvis tidlige vægt på mejeridrift i amtet. De to driftsformer har kørt parallelt hele forrige århundrede igennem, også før andelstiden.

Studehandelen har imidlertid givet bedre grobund for overleveringer end det at malke køer og kærne smør.

Buch og Overgaard – studehandlere på Sønder Holmgård og Hindsels

I hver sin ende af det store Ringkøbing amt ligger Sønder Holmgård i Lem sogn og Hindsels i Hvidbjerg sogn på Thyholm, der udgør et fint eksempel på den traditionelle forbindelse indenfor studehandelen mellem Thy og Hardsyssel. I forrige århundrede havde de to gamle hovedgårde det driftsmæssige til fælles, at begge økonomi byggede på omfattende studehandel. Kun sjældent er der bevaret skriftligt kildemateriale til belysning af bondeproprietærernes virke som handelsfolk, især i forrige århundredes første halvdel; i det hele taget er det kildemæssigt problematisk at arbejde med studehandelens økonomiske historie på grund af den manglende tradition for at føre regnskab indenfor erhvervet.¹⁸ Imidlertid har såvel Niels Laurids Buch (1809-72) til Sønder Holmgård som Niels Overgaard (1795-1857) til Hindsels og dennes søn Jacob Overgaard (1836-1917), der i 1857 forpagtede fødegården, efterladt sig regnskabsmateriale; et materiale som giver indblik i sædvaner og mønstre omkring forrige århundredes tidlige studehandel. N.L. Buchs regn-

Opslag i N. L. Buchs notebog omkring 1838-39; han ses her at have købt stude på Sønderbygård i Borris og hos Miltner i Fastergård, ligesom han har solgt for 630 rigsdaler på Holstebro marked.

skabsbog, der nærmest må betegnes som en lommebog med handelsindførsler, dækker årene 1827-55,¹⁹ og Overgaard'ernes er påbegyndt i 1839 og fortsætter århundredet ud.²⁰

Ifølge familietraditionen skal Niels Overgaard, der købte Hindsels i 1827 med godt 29 tønder hartkorn for 3000 rigsdaler af agent Lützhøft i Thisted (senere Tandrup), have tjent den nødvendige kapital ved studehandel. Faktisk havde den unge Niels Overgaard allerede i 1825 opsparet tilstrækkeligt til køb af en større gård; denne kapital var investeret i en flok stude som skulle drives til Husum marked ad den sæd-

vanlige rute over Agger Tange, hvor flokken hvilede natten over. Samme nat ramtes kysten af en stormflod, samtlige stude druknede, og Niels Overgaard reddede kun sig selv og sin hest, hvorefter han begyndte forfra mod det mål, han kunne indfri blot to år senere; overleveringen er et tydeligt bevis på, at studehandelen var chancerens land for unge bønder med handelstalent. Efter at have overtaget den gamle studegård på Thyholms nordøstligste hjørne fortsatte Overgaard som aktiv studehandler i nogle år, medens broderen Christen forestod driften af godset; imidlertid tog han efterhånden det typiske skridt fra at være ak-

tiv studehandler til fortrinsvis selv at blive leverandør af stude til andre opkøbere.²¹

Den 16. april 1840 leveredes således 60 stude á 58 rigsdaler parret til Christen Balle i Helligsø, der på den anden side kun 4 dage senere solgte 15 stude á 46 rigsdaler til Overgaard, et forhold som viser at proprietæren på Hindsels har opfedet stude på sine engarealer til opkøberen Balle. Taget i betragtning at gården kunne bære opfedning af omkring 100 stude årligt alt efter vejrliget, og med den viste prisforskel in mente, vil det sige at Overgaard kunne regne med en ganske betydelig indtægt fra studeopdrættet. Dertil kom indtægter fra markafgrøder samt anden handel; Niels Overgaard havde således part i et mindre sejlskib, der fragtede hans eget korn til aftagere i Norge.

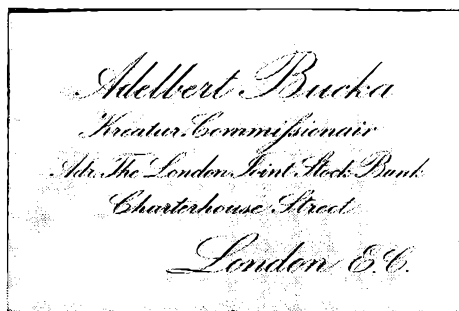
Senere i 1840, den 7. august, indgik Niels Overgaard en regulær kontrakt med N. C. Yde om en levering af 60 stude til den høje pris af 75 rigsdaler parret; dyrene skulle være færdigfedede det følgende år til Mikkels-

dag og »- behandles forsvarlig og godt« som det understreges i regnskabsbogen. Kontraktforholdet antyder det velstrukturerede og organiserede i studehandelen.

Op igennem 1840'erne fortsætter Niels Overgaard som leverandør af stude til opkøbere, blandt andet proprietær Tøfting på Tandrup, men kreaturhandelen bliver af stadig mindre betydning for gårdens drift. Her er det interessant at konstatere, at Overgaard i 1842 solgte 2 røde køer til proprietær Hans Windfeld Jensen på Udstrup i Sønder Nissum, for bag denne handel ligger tendensen i retning af etablering af malkekvægsbesætninger, endog på udprægede studegårde. Den nævnte Windfeld Jensen havde selv fra 12 års alderen taget aktiv del i studehandelen på især Husum.²²

En mere kuriøs side af Niels Overgaards handel skal nævnes i form af regelmæssige leverancer af huder og skind til sadelmager Top i Lemvig; et bevis på studehandlerens differentierede og geografisk vidtfavnende økonomi.

I modsætning til Niels Overgaard på Hindsels fortsatte Niels Laurids Buch på Sønder Holmgård med studehandelen som det primære erhverv også efter at have overtaget gården, som faderen møllejejer Niels Buch af Ringkøbing købte til ham i 1832. Det har givetvis spillet en afgørende rolle for N. L. Buch, at han på flere måder var i slægt med Breinholt-Stokholm-slægterne, der i perioden 1790-1910 ejede ikke mindre end 32 herre- eller proprietærgårde i det nordvestlige Jylland, deriblandt så kendte studegårde som Kappel, Sdr. og Nr. Vinkel, Pallisbjerg, Handbjerg Hovgård, Rysensten, Vadsøkærgård og Vandborg Vestergård.²³ Niels L. Buch havde i 1833 indgået ægte-

De vestjyske stude- og kreaturhandlere havde direkte kontakter til kommissionærer i England og Tyskland; her Adelbert Buchs' visitkort fundet i Jacob Overgaards regnskabsbog på Hindsels.

Med sans for såvel det jordiske som det hinsides afbilledes såvel den korsfæstede Kristus som en vestjysk stud på denne gravplade, der i 1801 blev lagt til minde over studehandleren Jens Nielsen Strandbygaard til Tranmosegård i Velling sogn. Blandt efterkommerne var adskillige kendte studehandlere, deriblandt Christen Strandbygaard til Pallisbjerg.

Den særprægede og velbevarede gravplade blev efter gravstedets nedlæggelse for mange år siden ført til Tranmosegård, hvor den nu findes i gårdens have. Tranmosegård ejes i

dag af Peder Lydersen, som er en direkte efterkommer af den kendte studehandler Jens Nielsen Strandbygård. (Foto: Søren Poulsen).

skab med Maren Stokholm, en datter af Poul Stokholm til Sindbjerggård på Mors, og søsteren Ingeborg Buch var gift med Niels Munch Breinholt til Sdr. Vinkel i Hældum sogn. Endelig giftede Niels og Maren Buchs datter, af samme navn som moderen, sig i 1856 med Jørgen Christian Breinholt til Damsgård på Mors; J. Chr. Breinholt var en nevø af førstnævnte N. M. Breinholt. Således var vævet af disse slægter og mennesker, der dominerede forrige århundredes vestjyske studehandel så tæt, at det kan forekomme uigennemskueligt. Det fortælles, at en thybostudehandler på vej sydpå med en drift stude på en kro mødte ikke mindre end 16 studehandlere, der alle tilhørte den

Breinholtiske slægtskreds.²⁴ Niels Laurids Buch på Sønder Holmgård havde altså en plads i dette net, hvis historie er en sag for sig, der ikke kan beskrives tilfredsstillende her.

Som det var typisk for mange studehandlere, begyndte også Buch oprindeligt med at handle med svin og får, hvorefter en gradvis overgang fulgte til handel med stude, som var langt højere estimeret. På samme måde udvidedes handelens geografiske rammer fra de nærmeste landsbyers jævne gårdmænd til efterhånden at omfatte proprietærerne på Vestjyllands kendte studegårde.

Derfor er det ikke overraskende, at noget af det første som findes anført i regnskabs-

bogen er salget af 91 svin i 1828 til en opkøber ved navn Penkus, der i årene 1828-30 var Buchs betydeligste samhandelspartner. Buch har købt svin op hos lokale bønder som i 1829, hvor han for 46 rigsdaler og 1 mark købte 10 galte af Ole i Holm Mølle, og så solgte disse videre til storopkøbere. Handelen med stude fungerede fra begyndelsen på samme måde; sted- og slægtsnavnene underbygger indtrykket af opkøb på det lokale plan: Henrik Toft i Hee, Poul Snogdal i Brejning, Jørgen Østerbye i Tim, Knud i Hovergård, Anders Tang i Voldbjerg Mølle og Milter i Fastergård for at nævne nogle typiske. Fjernere boende leverandører til N. L. Buch kan dog nævnes fra samme periode (1829-43): Jørgen Adgaard i Ørre, Naur Mølle og Laurits Holm i Herborg. Og i 1836 kom Buch helt op til Thy, hvor 24 stude købtes af Mads Foget på Faddersbølgård i Hundborg sogn og 10 stude af Christen Frøkjær i Vester Vandet sogn. På Mors købte N. L. Buch stude af provst Obel i Karlby og Bonne på Gammellund på den sydlige del af øen.

I takt med denne udvidelse af handelens geografiske rammer, handlede Buch stadig mere med konens slægtinge, deriblandt onklerne Jens Stokholm til Nr. Vinkel og Niels Stokholm til Hepinggård i Trans sogn. Regelmæssigt mødtes disse mænd i Holstebro på de store markeder, hvor Buch også ofte fik ordnet mellemværender af økonomisk art med Christen Breinholt til Damsgård og Niels Munch Breinholt til Sdr. Vinkel. Altid havde N. L. Buch store kontante beløb med sig til Holstebro, hvor stude fra hele Nordvestjylland samledes. I 1832 indførte han således i regnskabsbogen: »ieg tager med til Holstebro marked 465

rd«, og i 1840 havde han hele 825 rigsdaler med.

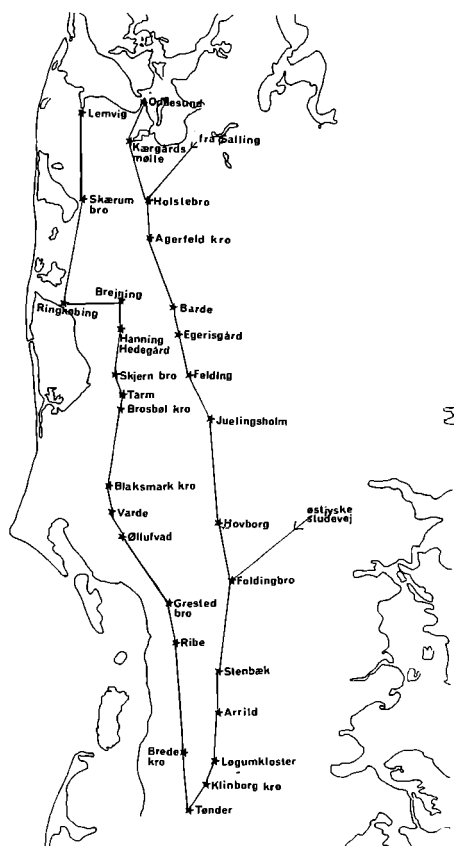
Langt fra alle stude gik over markederne, og for handelsfolk af Niels L. Buchs type var opkøb hos opdrætterne det primære; i foråret 1836 købte han på halvpartsbasis sammen med ovennævnte Niels Stokholm således 36 stude på Skindbjerg for 45 rigsdaler parret, en handel som efter videresalg gav en fortjeneste på 50 rigsdaler til hver. Til tider fulgte der dog også tab med studehandelen, således i foråret 1844 hvor Buch tabte 184 rigsdaler på en studeflok købt på Timgård. Men tab var sjældne, også i de interne økonomiske transaktioner studehandlerne imellem; relationerne prægedes her af en for vor tid formodentlig påfaldende tillid og ordholdenhed. Ofte lagde man penge ud for en kollega, og i 1836 anfører Buch således, at – »jeg har modtaget af Peder Lukassen i Skjern til Chr. Breinholt paa Damsgaard til afdrag paae hans Obligation 20 rd«, og samme år »Betalt Jens Breinholt til Jens Andersen Kokholm 70 rd 3 mark og 12 sk«. Og i 1846 betalte Buch 50 rigsdaler til Niels Skindbjerg, som denne havde til gode hos Poul Breinholt; samme Breinholt, der ejede Boddum Bisgård og var blandt slægtens mest legendariske studehandlere, modtog i 1865 200 rigsdaler af Jacob Overgaard på Hindsels, penge som Overgaard skyldte proprietær Munch på Peterslund på Syd-mors. Beløbet kunne Breinholt så aflevere, idet han formodentlig havde udsigt til at møde Munch før Overgaard.

Efter indkøb af stude skulle de drives sydpå til markederne, og Niels L. Buch ses således at have været til markeder i Husum, Slesvig, Hollemstedt, Bredsted, Flensborg, Nybøl og Tønder. En enkelt gang solgte han

et par kører til Antwerpen i Holland, men denne handel var på dette tidspunkt kun en skygge af, hvad den havde været først i 1700'erne. Kun sjældent har vi oplysninger om hvem der aftog de danske stude i Slesvig-Holsten, men i Buchs optegnelser møder der os en række navne, som dog ikke umiddelbart giver uddybende oplysninger:

Jens Wever i Lek, P. Heim i Husum, Siets i Slesvis, Jørgen Ei i Hollemstedt, Stegelmann og Jakob Reder, hvis hjemsteder ikke er anført.

Hærvejen benævnes især for det sydlige forløbs vedkommende ofte for »oksevejen«, men ned gennem Jylland gik et helt netværk af okseveje, hvis forløb ofte ændredes alt efter vejr og årstider. Da de ovennævnte Timgårdstude således skulle drives sydpå gik ruten over Hovergård – Hanning Hedegård – Ganer Mølle – Skjern Bro – Brosbøl – Grestedbro og Lygum. En sådan tur varede som regel 10-15 dage alt efter vejrets beskaffenhed og flokkens størrelse, og resulterede i at dyrene mistede en betydelig del af huldet, et forhold der først rådedes bod på senere i århundredet med jernbanetransportens fremkomst. Dermed var den mest legendariske epoke i den vestjyske studehandel slut, om end den århundredet ud prægedes af samme personkreds med indbyrdes slægtskabsforhold; navne som Buch, Overgaard og Breinholt skulle også fremover være at finde blandt Vestjyllands studehandlere, men nye kom til som Hagen Jørgensen, og medlemmer af slægterne Villemoes og Bjerre fra Hjerm herred. Inden var den traditionelt sydvendte handel imidlertid begyndt at åbne øjnene for et nyt marked – i England.

To hovedruter i den vestjyske studevej, her baseret på de oplysninger H. F. Feilberg giver i »Dansk Bondeliv« fra 1889. Andre ruter og rastesteder var almindelige.

Fri for marskbondens tyranni – Englandshandelen

En stor del af de vestjyske stude, som afhændedes på markederne i Slesvig-Holsten, solgtes efter kort tids færdigfædning videre til det engelske marked; derfor var det ikke uden grund at godsejer Tang til Nørre

Langs med de gamle drivveje lå med visse mellemrum cirkelrunde studefolde, hvor dyrene kunne overmatte; endnu findes enkelte bevarede i Ringkøbing amt som denne i Stråso Plantage. De øvrige burde registreres og fredes som de sidste fysiske minder i landskabet om denne særegne vestjyske landbrugshistorie. (Foto: Søren Poulsen).

Vosborg i 1849 udtrykte sig i følgende bramfri vendinger:

»– Det er derfor ei at undres over, at Jyden seer sig om efter bedre Markeder, og søger at gjøre sig fri for Marskbondens Tyranni ved at stille ham en solid Concurrent ved Siden«. ²⁵

På dette tidspunkt havde Tang undersøgt eventuelle potentielle markeder i Frankrig og Holland med negativt resultat. England var og blev det eneste alternativ til hertugdømmerne, men her løb man ind i store transportproblemer. Allerede i 1842 havde Tang i samarbejde med landsvæsenskommissær Claudi på Grysbæk ved Lemvig indbudt til aktietegning i et selskab, der skulle drive en direkte skibsrute til England

med Agger Kanal som udgangspunkt. Her var man så tæt som muligt på de gode studeegne såvel syd som nord for Limfjorden. Ideen vandt da også stor tilslutning i Hjern og Skodborg herreder, men thyboerne og morsingboerne svigtede på grund af Aalborgs indflydelse. ²⁶

Nu var godsejeren på Nørre Vosborg imidlertid et menneske som bed sig godt fast i en sag, når han havde engageret sig i den, og netop opbygningen af studeeksporten til England var en hjertesag for ham, så i 1846 stod han bag den komité bestående af proprietærene Breinholt til Sdr. Vinkel, Petersen til Rysensten og landsvæsenskommissær Claudi der i samarbejde med Ringkøbing Amts Landøkonomiske Selskab, skulle tage initiativ til en dampskibsforbindelse til England. Endnu var afsætningen sydpå imidlertid for uproblematisk til at det

var muligt for nye tanker at slå igennem, en holdningsændring skulle til. Den kom som et udslag af treårskrigen 1848-50, der resulterede i udbredt dansk bitterhed især mod Hamburg og byens holdning til det slesvigske spørgsmål; den gamle hansestads velstand var dog bygget på blandt andet dansk studehandel. Herefter søgte man fra dansk side at omgå Hamburg, og dette kombineret med at tyske opkøbere blev borte fra danske markeder satte igen skub i overvejelserne om direkte eksport af stude til England.

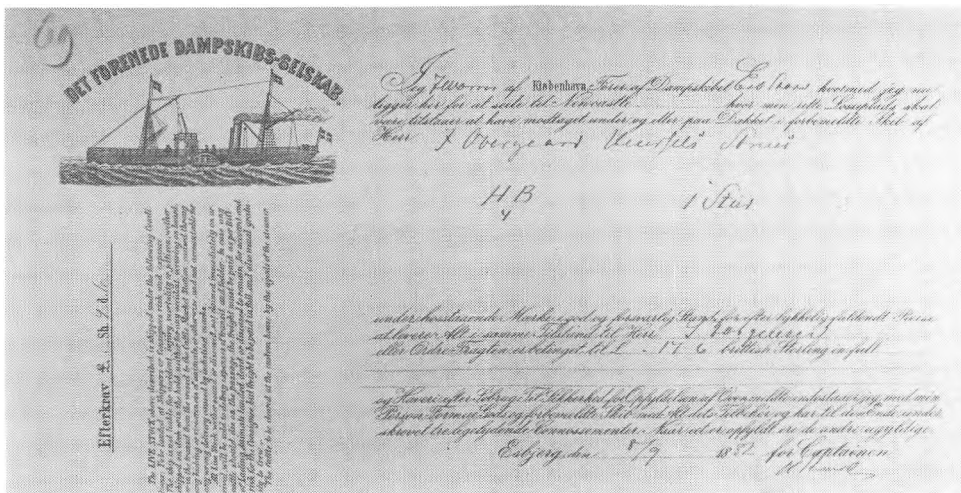
Bestræbelserne blev hjulpet godt på vej, da en ny engelsk toldlov i 1853 ophævede al told på importeret kvæg.²⁷ Den danske regering udlånte nu hjuldampskibet »Jylland«, der kunne laste ca. 50 kreaturer, til sejlads fra den vestlige Limfjord til England. Endnu en gang endte initiativet i ligegyldighed, og bakkedes til sidst kun seriøst op af proprietærerne Breinholt på Damsgård og Boddum Bisgård²⁸ med det resultat, at den stigende eksport af kvæg til England i 1850'erne måtte sendes med skibe fra enten Husum eller Tønning i Vestslesvig.²⁹ I den forbindelse bør nævnes, at Sir Morton Peto i 1852 fremlagde planer om en længdebane fra Ringkøbing over Varde og Ribe til netop Husum, men banen realiseredes aldrig på grund af dens eventuelle strategiske betydning ved et tysk angreb på Jylland.

Først med krigen og nederlaget i 1864, hvor Jylland amputeredes ved Kongeåen, åbnedes for alvor øjnene for England som markedsområde. I april 1868 fremsatte Estrup-regeringen derpå lovforslag om anlæggelse af en havn ved Esbjerg kombineret med en vestjysk længdebane og en jysk tværbane; havnen åbnedes for trafik i 1874,

og det følgende år indsatte Det Forenede Dampskibsselskab, der efterhånden samlede landbrugseksporten under sig,³⁰ hjuldampere Riberhus i regelmæssig rutefart Esbjerg-Thameshaven, en rute der i 1876 blev fulgt op af en tilsvarende til Newcastle on Tyne med hjuldampere Esbjerg.³¹

For at opbygge en dansk eksport af stude til det engelske marked var det nødvendigt med en produktionsomlægning, idet man nu sprang den sædvanlige sidste fedning i marsken over. Problemet løstes ved at ændre den ældgamle jyske stud gennem intensivt avlsarbejde; især Poul Breinholt til Boddum Bisgård og Jørgen Chr. Breinholt til Damsgård forestod i årene 1869-74 import af engelsk korthornskvæg, der forbedrede de jyske stude i engelsk smag.³² Den ofte nævnte Poul Breinholt forstod om nogen af de vestjyske studehandlere, at erhvervet fordrede udsyn og evne til nytænkning; i 1876 flyttede han selv til Esbjerg, hvor han forestod udskibningen af stude til England til såvel sælgernes som DFDSs fulde tilfredshed. »Patriarken« blev hans tilnavn efterhånden.³³

Fedning, transport, næste led var afsætningen i England. Naturligvis gjorde Breinholt'erne sig også gældende her; i 1873 nedsatte Jens Stokholm Breinholt fra Spøttrup sig i London som kreaturkommissionær. Her drev han forretning indtil han i 1888 flyttede til Newcastle, hvorfra han efter det engelske importforbud i 1892 flyttede videre til Hamburg. En kusine til ham var Mette Breinholt, der blev gift med Søren Revsgaard Jørgensen, søn af Hagen Jørgensen til Tangsgaard, vel den eneste studehandler i Ringkøbing amt der var ligemand med Breinholt'erne og deres slægtninge, og med

Denne imponerende fragtseddel fra 1882 fortæller, at Jacob Overgaard til Hindsels sendte en stud med dampskibet *Esbern Snare* til Newcastle, hvor kommissionær Søren Jørgensen skulle sælge den. Søren Jørgensen var søn af kreaturhandler Hagen Jørgensen til Tangsgård.

sønnens ægteskab blev han nu selv inddraget i kredsen. I 1882 slog Søren R. Jørgensen sig ned som kommissionær i Newcastle, hvor han virkede indtil 1891, da han flyttede tilbage til Vestjylland og købte Vestermølle i Ramme sogn.³⁴ Sønnen fra Tangsgård var ikke alene om at repræsentere Skodborg herred blandt Newcastles mange danske kreaturkommissionærer. Niels Bjerre, en søn fra Nissumby tog samme tur, startede helt fra bunden i samarbejde med en engelsk slagter, medens broderen Jens Bjerre (Sandholm) købte kreaturer op til ham på hjemegnen. Efterhånden blev det til et par vognladninger ugentligt, dog med stærkt svingende økonomisk resultat; det er en myte, at alle studehandlere endte som rige folk.³⁵

Det er et væsentligt aspekt i belysningen af amtets nyere bondekultur at kunne kon-

statere en så udpræget mobilitet, som den studehandelen fremmede også blandt jævne gårdmandssønner. Traditionen har betydet meget, men også karaktertrækkene har været vidt forskellige fra dem vi normalt konfronteres med i skildringerne af den midt- og vestjyske hedebonde. Dette forhold kommer også til udtryk i handelsformen, idet det ikke var usædvanligt, at den almindelige bonde selv korresponderede og handlede med kommissionærerne i England.

Som eksempel herpå skal først nævnes Jacob Overgaard, der dog hørte til det store hartkorn; i 1869 havde han overtaget fødegården efter nogle år som forpagter, og han fortsatte traditionen med at fede stude. Overgaard havde kontakt med Adelbert Bucka og John Low and Son, begge kommissionærforretninger i Charterhouse

HOVEDSTADIER I RINGKØBING AMTS STUDEHANDEL 1788-1988

<u>TID</u>	<u>HOVEDMARKED</u>	<u>HANDELSFOLK</u>
► 1788	Holland	købmænd – godsejere
1788 ► 1820-30	slesvig – holstenske marsk	købmænd – storbønder fra marsken
1820 – 30 ► 1864	— " —	lokale bondefødte proprietærer
1864 ► 92	England – Nordtyskland	— " — og lokale gårdmænd
1890 ► 1960-70	Nord- og mellemeuropa	kommissionærer andelseksportforeninger
1960-70 ►	EF-landene USA	slagterikæder

Skemaets oplysninger er naturligvis forenklede og skal betragtes som retningsgivende; undtagelser var der mange af.

Street i London. I 1874 solgte Low således 3 stykker hornkvæg for Overgaard til en pris af 68 pund.³⁶ I 1882 sendtes en stud fra Hindsels til Newcastle med skipper Warrer på et af DFDS's skibe; dyret skulle leveres til ovennævnte Søren Revsgaard Jørgensen, der forestod det videre salg. Efter det engelske importforbud mod levende kvæg i 1892, fortsatte en lille del af den danske oksekødseksport til England i form af slagtet kvæg, og i den forbindelse sendte Christen Breinholt, der havde overtaget faderens forretninger i Esbjerg, i 1898 følgende note til Jacob Overgaard:

»Jeg har sikret mig, at Exportslagteriet (Ladefogeds)³⁷ slagter paa Lørdag, den Vognld. Kreaturer som De sender hertil paa Fredag«.

Som nævnt var det ikke kun vestjyske proprietærer som handlede direkte på England; en gennemgang af den første regnskabsbog for Holstebro Landmandsbank, der startede den 1. juli 1887, viser, at allerede 4 dage efter bankens åbning veksles £-beløb for lokale bønder, og her må være tale om penge modtaget fra England for kreaturer. Nogle eksempler:

5. juli	Jens Overlund	£ 6-1-4	til kr.	109.25
5. juli	Chr Bach	£ 22-9-1	til kr.	405.18
14. juli	J. Ørgaard, Sir	£ 5-19-3	til kr.	107.25
19. juli	Chr. Nielsen, Vejrum	£ 6-7-6	til kr.	114.89
30. august	C. Bjerre	£ 8-5-3	til kr.	149.49
30. august	Sønderdal, Fousing	£ 13-14-10	til kr.	247.90
17. novemb.	August Wille, Sir	£ 4-3-6	til kr.	75.29
29. novemb.	Mads Brændgaard	£ 15-1-0	til kr.	271.28

På grund af de stadig begrænsede kredit- og bankmuligheder i Ringkøbing amt kom der også folk langvejs fra for at få vekslet engelsk mønt i bøndernes nye bank i Holstebro, således i efteråret 1887 eksempelvis proprietær Knud Jensen til Udstrup og Jens Søndergaard fra Thorsminde.³⁸

Anders Jensen, gårdmand i Resenby i Resen sogn, var een af de talrige vestjyske bønder, for hvem Englandshandelen var en naturlig del af brugsmønsteret i forrige århundredes sidste halvdel, og skal som sådan bruges som eksempel.³⁹ Han har været blandt de første til at bruge den vestjyske længdebane i denne sammenhæng, for allerede i 1877 sendte han såvel får som stude med banen fra Struer til Esbjerg; prisen for en sådan transport var 5 kr. 35 øre for en stud og 1 kr. 29 øre for et får. Vel ankommet til Esbjerg sendtes Anders Jensens dyr, der var tilbørligt mærkede AI, med enten skipper Gad på Esbern Snare eller skipper Thomsen på Riberhus til Thameshaven, hvorefter de gik videre til markedet i London, hvor Jensen havde forbindelse med kommissionærerne Niels Buch Breinholt og Søren Revsgaard; for Anders Jensen spillede afsætningen i Newcastle dog også en stor rolle, her fik han sine dyr solgt gennem firmaerne Hans Lauritzen og Co. eller Ludvig Meyer og Co. Det kan forekomme

irrationelt, at en lille leverandør som Anders Jensen selv sendte den stud eller 2, som han ønskede at afhænde i England, udenom opkøbere og markeder i Vestjylland, men den direkte kontakt med de danske kommissionærer på den anden side havet har sikret kontinuitet og rentabilitet.

Omlægningen af den vestjyske studehandel med henblik på det engelske marked blev en succes, fra gennemsnitligt 70 dyr i 1838-44 steg eksporten til gennemsnitligt 63.324 i 1889-91, hvilket omregnet i procent er en stigning fra 0 til 51.2 procent af den samlede eksport fra Danmark. Omkring 1875-76 distanceredes det tyske markeds betydning af det engelske.⁴⁰ Denne æra skulle imidlertid blive af begrænset varighed. Sidst i forrige århundrede satsede dansk landbrug stadig mere på malkekvæg og svin. Smør og flæsk skulle blive de dominerende eksportartikler. Resultatet viste sig også i det negative, at kreaturopdrættet stagnerede med faldende kvalitet til følge, hvilket hurtigt slog igennem hos de engelske forbrugere; forholdene blev ikke bedre af den styrke, hvormed lande som Argentina og Australien nu begyndte at eksportere oksekød til England. Da man derfor fra engelsk side den 4. februar 1892 under påskud af mund- og klovsyge blandt stude fra Danmark lukkede for al indførsel af levende

kvæg til landet, så ramte det nok hårdt men samtidig også en stagnerende del af landbrugseksporten; derfor blev følgerne af dimensioner, som var til at leve med.⁴¹ For det vestjyske kvæghold og handelen med kreaturer betød lukningen af det engelske levkvægsmarked alt andet end afslutningen på dette stykke landbrugshistorie.

Andreas Villemoes – kreaturhandler i århundredets sidste årtier

Få hundrede meter nordøst for herregården Ausumgård i Vejrum sogn, Hjerm herred, ligger Villemoesgård, i forrige århundredes sidste årtier udgangspunkt for omfattende heste- og studehandel. Med et tilliggende på ca. 160 tønder land (14 tønder hartkorn) kunne ejeren Andreas Villemoes (1854-1936) med rette kalde sig proprietær, og dog skal han her bruges som eksponent for den typiske mindre vestjyske stude- eller kreaturhandler; som udtryk for det typiske i modsætning til storhandlere som N.L. Buch og Breinholt'erne og senere den internationale type udtrykt i Ivar Lundgaards eksempel.

Faderen Jens Nielsen Villemoes havde i 1858 overtaget Villemoesgård, hvor han var født, og drev herfra en ikke helt lille handel med heste og stude, dog især heste; samtidig var selve gårdens drift lagt an på studefedning, 100 stykker årligt eller der omkring, som blev købt ind på markeder i Varde og Ribe. Jens Villemoes ønskede, at sønnerne skulle fortsætte hestehandelen, og knapt var de konfirmerede, før de sendtes med som hestetrækkere til Hamburg og andre nordtyske byer. For at drengen Andreas skulle få lært det nordtyske og frisiske

Andreas Villemoes (1854-1936), kreaturhandleren og opfinderen på Villemoesgård i Vejrum sogn, fotograferet omkring 1890, da han endnu var aktiv handelsmand.

handelssprog, kom han i et halvt års tid i huset hos en ven af Jens Villemoes, farver Hillers, der boede i Barmstedt, en mindre by nord for Hamburg. Herfra kunne Andreas så sende meddelelser hjem til Vejrum om de svingende konjunkturer på markederne i Hamburg.⁴²

Denne solide ballast suppleredes senere med ophold på Staby Højere Bondeskole og med aftenskoleundervisning hos den legendariske pædagog og »folkevækker« H.J. Hansen-Sir, der var degn i nabosognet, og som på mange måder påvirkede en hel generation af unge bønder på egnen.

Andreas Villemoes, der i 1881 blev gift med Ane Dideriksen fra Overgård i Naur,

en af de velkendte rastepladser på studevejen fra Oddesund til Holstebro,⁴³ var med sin fingersnilde og evne til at opfinde kombineret med en udpræget pertentlighed ikke noget dusinmenneske. I år 1900 fremstillede han således den første brugbare roeoptagningsmaskine, der automatisk kunne aftoppe og optage kâlroer; for den opfindelse modtog Villemoes Landhusholdningsselskabets Sølvmedalje. Så stor succes blev denne maskine, at der etableredes en maskinfabrik ved Villemoesgård, og i 1930 var her fremstillet ca. 2.500 eksemplarer af maskinen. Produktion af halmpresse-re og remstrammere fulgte og i samarbejde med sønnen Diderik Villemoes konstrueredes en gødningsspreder som senere fabrikken Gyro i Skive fremstillede gennem mange år. Den tekniske side af Andreas Villemoes' virksomhed førte ham i bestyrelsen for Holstebro Jernstøberi, ligesom han i en årrække havde sæde i Holstebro Landmandsbanks bankråd, deraf formand i årene 1926-29.⁴⁴

Fra årtierne sidst i forrige århundrede har Andreas Villemoes efterladt sig en samling regnskabsbøger, der fortæller om gårdens økonomiske kredsløb og det daglige arbejde på Villemoesgård; kombineret med studehandlerens traditionelle uanselige lommebog udgør de kilderne til nedenstående.⁴⁵

Andreas Villemoes var som nævnt den udprægede lokale opkøber af stude, kun sjældent er hans leverandører at finde udenfor hjemsoget ligesom han ikke handlede med storopkøbere som Hagen Jørgensen og Breinholt'erne. 1-2 stude købtes ad gangen, blev fedet op i nogle måneder og så sendt syd- eller vestpå. I oktober 1882 havde

han således for 150 kroner købt en stud af N. Damgaard; i april 1883 solgtes dyret for 242 kroner men havde da også haft en tilvækst på 155 pund fra 795 til 950 pund. Driftskapitalen skaffede Andreas Villemoes i begyndelsen på den traditionelle måde, ved at de sælgende bønder ydede ham kredit til dyrene var solgt. Det kunne de gøre med ro i sindet al den stund, at de med deres lokalkendskab også var vidende om familiens økonomiske soliditet. En lang række af de lokale kendte gårde er at finde som leverandører af stude til Andreas Villemoes: Engsnap, Vester Ausum, Lørup, Skikkild, Kvistgård, Bastrup og Øster Bjerg, hvor Lundgaard-familiens stamfader Iver Christian Bjerg Pedersen allerede var ved at have etableret sit ry som heste- og kreaturhandler. Andreas Villemoes eksporterede også en del kvæg sammen med Christen Bach, en af sønnerne fra Øster Bjerg.⁴⁶

Indenfor stude- og kreaturhandelen sidst i forrige århundrede bemærker man det flerstrengede afsætningssystem; først i århundredet havde man bygget eksporten på markederne i Slesvig-Holsten, fra midt i århundredet overtog det engelske marked en væsentlig del af denne funktion og endelig brugte de danske bønder sidst i århundredet begge muligheder i kombination alt efter, hvad der for tiden var mest fordelagtigt. Inden for året 1. november 1880 – 31. oktober 1881 er Andreas Villemoes' eksport undersøgt, og af de solgte 68 stykker kvæg gik de 28 til England, 11 til Hamburg medens de sidste ikke er anført med bestemmelsessted. I 1870ernes sidste år drog Andreas Villemoes ofte selv til Husum marked 4-5 gange årligt, eksempelvis engang med 24 dyr til en værdi af godt 5.000 kroner; de havde navne

efter de leverende gårde: 9 Bjerregård-stude, 8 Styvelgård-stude, 4 Voldstrupby-stude, 2 Øster Boel-stude og 1 Villemoes-stud. I pris svingede denne træk stude fra 190 til 235 kroner stykket.

Ikke altid gik Villemoes til markederne med sine dyr, idet han til tider leverede direkte til tyske opkøbere som Stiehl og Co. i Lübeck, Hans Boysens i Westertreve, Havenstein i Tønning og Schultze und Schemand i Hamburg.

1880ernes første år prægedes af, at Andreas Villemoes nu satsede mere på det engelske marked; ofte indfører han i regnskabsbøgerne udtrykket »Bill for 1 Stud« og et derpå følgende £-beløb. Hovedaftageren i England var den ovennævnte Niels Bjerre i Newcastle, som eksempelvis i april 1882 købte den omtalte Damgaard-stud, ligesom han i december 1882 sendte 55 £ i forskud til Villemoes for 1 stud. Således nåede lokale tråde med fælles geografisk udgangspunkt sammen over Nordsøen.

I løbet af 1880erne afdæmpedes Villemoes' handel og han satsede stadig mere på malkekvæg i gårdens drift, et skridt som mange studehandlere har taget med vemod, om end det ikke har været så brat som hidtil antaget. Men heller ikke »andelstiden« skulle i Vestjylland få held til at mane kreaturhandelen i jorden. Tvært imod skulle andelsbevægelsen også opnå stor betydning for denne del af landbrugssektoren.

Vestjysk Eksportforening af 1909

Endnu eksisterer en række eksportmarkeder og samlestalde i Ringkøbing amt om end aktivitetsniveauet flere steder er meget lavt. Denne type virksomhed findes i Hol-

stebro, Ringkøbing, Lemvig, Skjern og Herning, og med undtagelse af Holstebro og Herning er de oprettede af Vestjysk Eksportforening i årene 1937-43, og dermed konkrete udtryk for, at også andelstanken kom til at spille en rolle indenfor stude- og kreaturhandelen.

Forudsætningen herfor var udviklingen af landets infrastruktur, hvor især transportsystemets modernisering lagde op til et markant brud med den gamle handelsform og dermed også den velkendte studepranger, der vandrede med dyrene til markederne sydpå. Kreaturerne blev nu sendt med tog og kunne allerede den følgende dag sælges i Hamburg, Itzehoe eller Husum, ligesom man nu kunne springe det fordyrende mellemlid i form af marskbønderne helt over, idet dyrene jo ikke tabte huldet ved togtransporterne, som de havde gjort ved de anstrengende gåture førhen. Samtidig lå det i tidens ånd, at sammenhold blev et ideal ikke blot blandt arbejdere, som dannede fagforeninger, men også blandt bønderne, som med andelstanken i baghånden gjorde dansk landbrug til et særdeles slagkraftigt eksporterhverv sidst i forrige århundrede. Den succes man således havde opnået indenfor svineslagteri- og mejerisektorerne måtte kunne overføres til kreaturhandelen, om end det her især ville kræve vilje til nytænkning og brud med århundreders tradition for den individuelle handel, som studehandlerne om nogen var eksponenter for.

Det første konstruktive forsøg på at skabe fællessalg af kreaturer i et andelsselskabs regi blev gjort med etableringen af Sydthy Eksportforening i 1897; derpå spredtes tanken det følgende årti til hele det jyske område. Den 9. januar 1909 tog gårdejer (senere

Kreaturhandler N. Matstrup fra Lemvig på Holstebro Eksportmarked med bowler og »charmeklud« sidst i 1920'erne.

folketingsmand) Mads Lambæk fra Lem problemet op på De Samvirkende Landboforeninger i Ringkøbing Amts delegeretmøde i Holstebro; Lambæk fremsatte her forslag om dannelse af en eksportforening, der skulle varetage fællessalg af fedekreaturer fra hele Ringkøbing amt. Med henblik på sagens fremme blev et udvalg nedsat bestående af gårdejerne: Andreas Christensen (Holmsland), Mads B. Bjerre (Sir), Magnus Grimstrup (Timring), Søren Svendsgaard (Fabjerg) og Niels Pedersen (Skaarup). Dette udvalg tog initiativ til en række oplys-

ningsmøder i Herning, Skjern, Ringkøbing, Ulfborg, Lemvig og Holstebro, men endnu havde ideen om fællessalg svært ved at fænge; en så skelsættende ændring indenfor handelsformen krævede mentalitetstilpasning, før den lod sig udføre i praksis.

Det nedsatte udvalg gav da heller ikke op på grund af den manglende umiddelbare succes, og den 8. december 1909 kunne man i Ringkøbing afholde stiftende generalforsamling for Vestjysk Eksportforening. 600 medlemmer havde nu tegnet sig til gennem 2 år at levere 6.500 kreaturer; følgende valgtes til foreningens første bestyrelse: Andreas Christiansen (Holmsland), Søren Svendsgaard (Fabjerg), Magnus Grimstrup (Timring), Niels Pedersen (Skaarup), Jens Nygaard (Finderup), Jacob Hindhede (Lem) og Chr. Eskildsen (Aadum). Bestyrelsens geografiske fordeling kom på lang sigt til at udtrykke det typiske ved eksportforeningen, at den stod langt stærkest i amtets sydvestlige sogne med Ringkøbing som centrum. Ved 50års jubilæet i 1959, hvor medlemstallet var på 8.059, var der da også mere end 100 enkelte medlemmer i sogne som Brejning, Ny Sogn, Nr. Omme, Sdr. Lem, Tim, Aadum, Faster og Lønborg, medens der i de traditionelt kvægstærke herredes Hjerm-Gimsing var meget få medlemmer, ofte kun 3-5 i de enkelte sogne, og »fede« sogne som Hjerm, Vejrum og Borbjerg havde overhovedet ingen medlemmer af Vestjysk Eksportforening. Forklaringen på denne markante skævhed var at finde i nedennævnte Holstebro Eksportmarked, der blev amtets betydeligste.

Fra 3.457 leverede dyr i 1910 nåede foreningen i 1959 op på omkring 45.000 dyr, men siden er Vestjysk Eksportforenings be-

tydning aftaget betydeligt for efterhånden at ligge mere eller mindre stille på grund af svigtende omsætning. Salget af de stadig mindre kvægmængder går direkte til de stadig færre slagterier.⁴⁷

1916 – Holstebro Eksportmarked starter

Idag er der stille i de store haller på Stationsvej i Holstebro, hvis eksportmarked kun er en svag afglans af den virksomhed der engang var på stedet, på sin vis et paradoks i den by, hvor bondebevægelsen fra sidst i forrige århundrede markerede sig kraftigst i Ringkøbing amt med fællesudtryk i form af indkøbsforeninger (R.A.V. og R.A.I.), frimenighed, egen avis og bank. I modsætning til disse initiativer skulle byens eksportmarked udspringe af en enkelt bondes virke-trang. Sideordnet med andelseksportforeningen fortsatte studehandelens traditionelle individualisme her sin eksistens.

I 1859 blev Peder Pedersen født på gården Øster Bjerg i Vejrum sogn; faderen Iver Chr. Bjerg Pedersen handlede med kreaturer og heste, og drengen Peder var sammen med broderen Christen (den senere kendte hestehandler Christen Bach) ofte med som studetrækker på faderens ture til markederne i Slesvig-Holsten. Således vokset op med handelen fortsatte den voksne Peder Lundgaard, der tog slægtsnavnet efter gården Lundgård i Hjerm sogn, som han erhvervede, handelen; i 1890'erne drev han kreaturer og får til markederne i Lübeck og Hamburg, hvor han knyttede kontakter til kommissionærerne Ladefoged og Poels Senior, forretningsforbindelser som sønnen Ivar Lundgaard senere byggede videre på. Såle-

De tyske opkøbere F. Speier (Kiel), Thiede (Flensburg) og L. Peters (Flensburg) fotograferet på Holstebro Eksportmarked.

des blev årene op til 1. verdenskrig en periode, hvor Peder Lundgaard fungerede som kreaturhandler i traditionel forstand.

I 1915 overtog Ivar Lundgaard fødegården og forældrene flyttede til Holstebro, hvor Peder Lundgaard siden 1896 havde været direktør i Holstebro Landmandsbank, og her begyndte Lundgaard at realisere planerne om etablering af et eksportmarked i lighed med dem man allerede havde i flere andre jyske byer på denne tid. Placeringen af et sådant marked i netop Holstebro skyldtes ikke udelukkende Lundgaards naturlige geografiske tilknytning hertil, men i lige så høj grad byens traditionelle

rolle som en af Jyllands mest betydningsfulde markedsbyer. Allerede i middelalderen kom hansestædernes købmænd hertil for at opkøbe kvæg, og endnu i 1812 karakteriseredes byen ved Storåen som det sted i Jylland, der afholdtes de største kvægmarkeder.⁴⁸ Den tradition var det Peder Lundgaard ville bygge videre på og udvikle med hensyntagen til en ny tids ændrede forudsætninger og organisering af kreaturhandelen.

Her måtte det spille en væsentlig rolle, at Holstebro var centralt placeret i forhold til de nye jernbaner men i lige så høj grad i for-

Fritz Weber (Hamburg), der var Ivar Lundgaards kompagnon, på Holstebro Eksportmarked sammen med V. Amstrup fra Bækmarksbro.

hold til de store leverandørområder af stude: Thy, Mors og Salling. Derfor erhvervede Lundgaard i efteråret 1915 arealer lige øst for stationen i Holstebro og lod her opføre store stalde, således at Holstebro Eksportmarked officielt kunne åbnes den 14. januar 1916. Initiativet, der støttedes ved at DSB lod opføre ramper til kreaturtransportvogne lige overfor eksportmarkedet, blev hurtigt en succes, blandt andet fordi Europa var i krig; kontinentets randområder opnåede dermed usædvanlig gunstige afsætningsmuligheder for fødevarer til de krigsførende lande.

Markedet blev da også hurtigt præget af et internationalt opkøbermiljø, hvor tyskere, hollændere, østrig-ungarere med flere folkeslag færdedes hjemmevante og var med til at sætte deres præg på Holstebro. Blandt markedets betydeligste opkøbere var danskeren Valentin Hansen, der eksporterede store mængder kvæg til Tyskland; dyrene sendtes afsted fra Holstebro med jernbane, og i vognene var så mandskab der skulle fodre dyrene og muge ud omkring dem, indtil de nåede bestemmelsesstederne sydpå. Disse kreaturkørsler foregik oftest med ekstratog for ikke at belaste DSB's normale drift.

Med den opvakte handelsmands altid vågne sans for nye muligheder rejste Peder Lundgaard rundt i Europa på udkig efter nye markeder for det vestjyske kvæg, eksempelvis i Schweiz og Italien hvortil Ivar Lundgaard senere fik en stor eksport af dansk kalvekød igang. Også en vis eksport af levekvæg til det engelske marked fik Peder Lundgaard etableret; interessen for kreaturhandelen veg efterhånden til fordel for arbejdet i Holstebro Landmandsbank,

Foran eksportmarkedets hoveddør ses fra venstre i de karakteristiske hvide kitler opkøberne Iver Dahl (Lunderskov), Sofus Laursen (Lemvig) og Ph. Iwersen (Bylderup Bov).

og i 1921 overtog sønnen Ivar Lundgaard eksportmarkedet, samtidig med at han i udlandet fik repræsentation for De Samvirkende Danske Andels-Kreatureksportforeninger. Hermed etableredes et spændende samarbejde mellem andelsbevægelsen betragtet som en massebevægelse og vel nok en af de største individualister indenfor nyere dansk kreaturhandel; det siger noget om åbenhed og pragmatisme hos begge parter.

Ivar Lundgaard var imidlertid i højere grad igangsætter end et menneske, som kunne tilfredsstilles ved gennem år at drive

en virksomhed som Holstebro Eksportmarked, hvorfor markedet afhændedes i 1925 til kommissionær Th. Sørensen, Bækmark. I Sørensens tid begyndte man på det helt nye at transportere dyr til markedet i lastvogne, og det blev det sidste udviklingstrin indenfor transporten af kreaturer.

Holstebro kommune overtog i 1939 eksportmarkedet i samarbejde med kreatur-eksportforeningen og disse to parter har siden drevet virksomheden i fællesskab, et konkret udtryk for byen Holstebros binding til kreaturhandelssektoren.⁴⁹

Holstebro skulle også blive udgangspunkt for det hidtil sidste udviklingstrin i amtets kreaturhandel, først og fremmest personificeret i Ivar Lundgaard, kreaturkommissionæren, der opnåede mytens status i levende live.

Ivar Lundgaard (1884-1969) – den sidste store vestjyske kreaturhandler

Den 1. februar 1969 døde kreaturkommissionær Ivar Lundgaard på gården Gimsinghoved i Gimsing sogn; i den anledning udtalte Karl K. Pedersen, der var formand for Dansk Eksportør- og Kødgrossistforening, at derved:

»– har den danske kreaturhandel og kreatureksport mistet sin største og mest farverige skikkelse i dette århundrede. Den stoute jyde, stor af korpus og stor i evner og menneskelige egenskaber, skabte historie, nærmest myte i sin lange levetid«.

Instinktivt reagerer man skeptisk overfor betegnelser som »en levende myte«, men her var dækning bag ordene; udtryk som

»Nordeuropas største kreatureksportør«, »et begreb i europæisk kreaturhandel« og »dansk kreatureksports ukronede konge« vidnede om Ivar Lundgaards enestående position indenfor nyere dansk kreatureksport. Efter krigen sagde en vending da også, at næsten ingen kreaturer eksporteredes »- uden at Lundgaard havde en hånd i halen på dem«. Derfor skal denne artikel om de sidste 200 års stude- og kreaturhandel i Ringkøbing amt afsluttes med beretningen om denne renaissanceskikkelse i et erhverv, om hvilket formanden of Oxexport, T. Stauning Jensen i 1959 sagde, at »kreaturhandelen må have eventyrets skær over sig, ellers skrider den ikke godt«. Det skær er forlængst forsvundet i moderne tiders særegne blanding af centraliseringer, kvotaordninger, bureaukrater og såkaldt overproduktion.

Ivar Lundgaard, der fødtes i 1884 på gården Lundgård i Hjerm sogn, voksede op med handelen; knap konfirmeret begyndte han at følge faderen Peder Lundgaard på dennes ture rundt til lokale gårde for at købe kreaturer op med henblik på senere at drive disse til markederne sydpå. Tidligt lærte han således at vurdere dyrenes kvaliteter, ligesom betydningen af en reel handelsmoral indprentedes.

I 1901 var den 17 årige Ivar Lundgaard for første gang til marked i Hamburg, hvor han i 1913 opnåede borgerskab som købmand og oprettede kommissionsforretning. Inden havde han dog i 1905 været på Ladelund Landbrugsskole, hvor han havde en særaftale med forstanderen om frihed fra undervisningen 1-2 halve dage ugentligt, eleven skulle nemlig deltage i markederne i Kolding og Esbjerg, idet han her købte

Peder Lundgaard (1859-1938), kreaturhandleren og bankdirektøren, der i 1916 startede Holstebro Eksportmarked.

kreaturer op med salg for øje til det tyske og engelske marked.

I 1907 overtog Ivar Lundgaard fødegården i Hjerm, men var ofte hjemmefra på handelsture, indtil han i 1915-16 hjalp faderen med at etablere eksportmarkedet i Holstebro, som han dog, som nævnt foran, afhændede i 1925, hvorefter han flyttede til Gimsinghøved, der de følgende 4 årtier var centrum i et internationalt præget handelsmiljø, hvor fjernskrivere dagligt fortalte om priserne på Europas kreaturmarkeder: i

I 1954 kunne kreaturkommissionær Ivar Lundgaard fejre 70 års fødselsdag; her ses han ved festligheden på Gimsinghoved sammen med Christian Lamp (Varde), der både var opkøber for Lundgaard og direktør for Vestjysk Eksportforening.

Bruxelles, Milano, Hamburg og Paris. Dog var Ivar Lundgaards virkeområde fortrinsvis det nordvesteuropæiske med vægten lagt på Tyskland, Holland og Belgien, men også Italien, Schweiz, Tjekkoslaviet og så fjerne lande som Sovjetunionen og Marokko opnåede Lundgaard handelsforbindelser med. Efter 2. verdenskrig fik især det

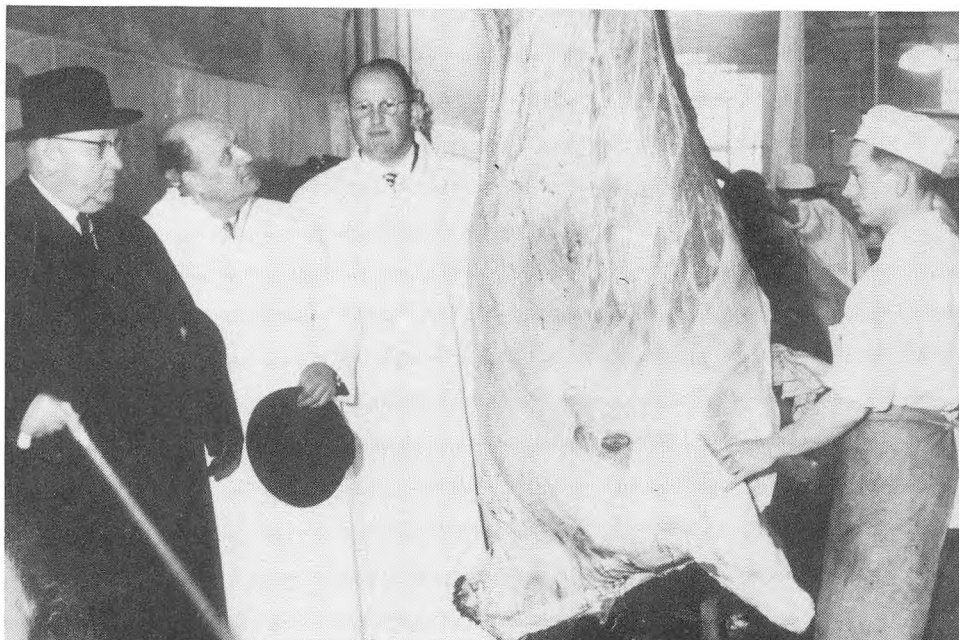
norditalienske marked betydning; de stadig voksende befolkninger i denne regions store industribyer kunne landet ikke selv forsyne med de nødvendige fødevarer, hvilket Ivar Lundgaard udnyttede til her at opbygge en stor eksport af dansk kvæg.

Siden 1933 gik disse handeler igennem firmaet »Lundgaard og Co«, med hjemsted i Gimsing, og sønnerne Peder Bjerg, Ivar Christian Bjerg og Knud Bjerg Lundgaard blev efterhånden draget ind i handelen, efter at de hver især havde været på uddannelsesophold ude i Europa.

Der var ikke langt fra at beskæftige sig med kreaturhandel til også at gå ind i slagterisektoren, hvor Ivar Lundgaards anden store indsats i vestjysk landbrug kom til at ligge. I april 1946 overtog Lundgaard således det skrantende Holstebro Svineslagteri, grundlagt i 1879 af den legendariske baconproducent Magnus Kjær, men nu var slagtingerne nede på ca. 6.000 svin årligt; efter at have lagt produktionen om i retning af forædling af produkterne, solgte Lundgaard i 1957 slagteriet til Nor meat; nu var de årlige slagtinger på 143.000 svin.

Således fungerede Ivar Lundgaard som igangsætter, en rolle han fortsatte indenfor kreatursektoren, idet han i 1952 lod opføre Europas mest moderne kreaturslagteri i Holstebro, et slagteri som egentlig havde rod i en mindre kreaturafdeling på svineslagteriet. Lundgaards Eksportslagteri, som det kaldtes, blev Danmarks største indenfor sin sektor, inden Ivar Lundgaard i 1966 afhændede foretagendet til Oxexport, i hvis forretningsudvalg han selv havde sæde.

Organisationen Oxexport var dannet tilbage i 1950, da handelen med oksekød blev givet fri og Landbrugsministeriets Kvæg- og

Da Lundgaards kreaturslagteri i Holstebro havde store leverancer til den amerikanske hær i Vesttyskland, var det naturligt at den amerikanske ambassadør Val Peterson under sit besøg i byen i 1959 aflagde virksomheden et besøg. Peterson ses her mellem Ivar Lundgaard (t.v.) og Knud Lundgaard (t.h.).

Kødudvalg derfor opløst. Blandt medlemmerne var fra begyndelsen: Landbrugsrådet, De Samvirkende Danske Landboforeninger, De Samvirkende Danske Husmandsforeninger, De Samvirkende Danske Andels-Kreatureksportforeninger, Eksportørernes Landsforening, Privatslagteriernes Organisation og De Samvirkende Danske Andels-Svineslagterier.

Ved årsskiftet 1968-69 ophørte samarbejdet mellem Oxexport og de private kommissionærer, og dermed var Lundgaard helt ude af Holstebros slagterihistorie. At Ivar Lundgaard døde næsten samtidig var næsten symbolsk, for nok drev familien fortsat

virksomhed med Gimsing som udgangspunkt, men det forudgående årti havde indenfor denne branche udviklet sig i en retning, hvor der ikke længere var plads til en livs- og kulturform, der rettelig hørte hjemme i det gamle studehandlermiljø. Ud fra denne betragtning blev Ivar Lundgaards virke det endelige punktum for en århundredlang vestjysk tradition.

Sønnerne fortsatte som nævnt virksomheden med eksport af oksekød og opskæringsvirksomhed i Gimsing, men den 5. august 1980 kunne Holstebro Dagblad under overskriften »Svineslagteri har købt Lundgaards Eksportkompagni« fortælle, at det

ekspanderende Struer-Hurup Andelssvineslagteri havde overtaget firmaet, der på det tidspunkt beskæftigede 120 ansatte. Eksportør Knud Lundgaard til Ausumgård var død i 1975, og generationskifteproblemer kombineret med vurderinger af de fremtidige muligheder for at drive privat opskæringsvirksomhed i en tid med stadige koncentrationstendenser indenfor branchen gjorde, at familien ønskede at sælge virksomheden. Køberen var en af de nye store sammenslutninger, der idag præger amtets slagterstruktur i form af Royal Dane-Quality A/S og Vestjyske Slagterier A.m.b.a. Royal Dane-Quality omfatter slagterierne i Holstebro (grundlagt 1879), Herning (grundlagt 1880, 1901 overtaget af Cooperative Wholesale Society Ltd. i Manchester) og Skjern (grundlagt 1929). Vestjyske Slagterier omfatter ud over afdelingerne i Ribe amt: Struer (grundlagt 1913 som filial af Esbjerg Andelssvineslagteri) og Lemvig (grundlagt 1908 som en filial af A/S Koopmanns Svineslagteri). Ud over disse to slag-

terikæder findes i Holstebro to kreaturslagterier: Holstebro Eksportslagteri A/S og Kreaturslagteriet Vest A/S.⁵⁰

At en af de nævnte store sammenslutninger i 1980 overtog Lundgaards sidste aktiviteter var et sigende udtryk for det tidstypiske, hvor det rationelle endelig har fået taget livet af det eventyrlige element i den gamle handelsform; organisationer med professionelle ledere har definitivt erstattet enerne i en branche der om nogen var deres. Om denne udvikling så er løsningen på landbrugets strukturproblemer indenfor kvægområdet er et åbent spørgsmål, der skal ses i sammenhæng med blandt andet E.F.'s problemer på området og marginaljordsdebatten, indenfor hvilken der har været fremført tanker om, at de jorder som ikke længere uden store subsidier kan udnyttes økonomisk forsvarligt skal lægges ud til løsgående kvæg. Som amtets bønder også gjorde for 200 år siden, da de fik friheden til selv at sælge de kreaturer, de havde haft arbejdet med at opfede.⁵¹

Noter:

1. Således i de to iøvrigt kulturhistorisk værdifulde arbejder: Jesper Madsen »Studehandelens Historie i Danmark« (1908) og Salomon Frifelt »Ad jyske Veje søndenud« (1935).
2. Se Bent Iversens artikel »Vestjysk landbrug i 1800-tallet«, publiceret i »Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750-1914« en arbejdsrapport red. Fl. Just, SUC 1984.
3. Braudel, Fernand »Civilization and Capitalism 15th-18th Century« vol. 1. (»The Structures of Everyday Life«), Fontana Press 1981, s. 190-94.
4. Forordning af den 11. juni 1788 »Om Qvægshandelen i Danmark, i Jylland især –«.
5. Begtrup, Gregers »Beskrivelse over Agerdyrkningsens Tilstand i Nørre-Jylland«, Kbh. 1812, s. 91.
6. Om disse myter se Iversens artikel, jvf. note 2.
7. Feilberg, H.F. »Dansk Bondeliv saaledes som det i Mands Minde førtes navnlig i Vestjylland«, 1889, s. 146. Feilbergs bog rummer s. 146-70 en samtidig og levende skildring af især stuedrifterne og handelen på Husum marked.
8. Tang, Andreas E.M. »Foredrag i »Dansk Forening« om Forbindelsen mellem Danmark og England ved en regelmæssig Dampskibsfart og om den jyske Studehandel« 1849, trykt 1851 i »Handels- Told og Posttidende«.
9. Begtrup, G. op. cit. s.86.
Hald, J.C. »Bidrag til Kundskab om de danske Provindser nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende. Ringkøbing Amt«, 1833 ved Det Kongelige Landhusholdnings-selskab, s. 185. (genoptrykt 1985 ved Historisk Samfund for Ringkøbing Amt).

10. Hansen, K. »Det Danske Landbrugs Historie« bind 3, Kbh. 1924-32, s. 274-75.
11. Ibid.
12. Hald op.cit. s. 188.
Begtrup op.cit. s. 83.
13. Begtrup op.cit. s. 89.
14. Alkærsg, Søren »Om dansk studehandel i det 18de århundrede« s. 540, i »Samlinger til Jydsk Historie og Topografi« 5. række 3. bind, 1901-3.
15. Iversen op.cit. s. 66.
16. Ibid. s. 68.
17. Falbe-Hansen, V. og Scharling, V. »Danmarks Statistik« bind 2, 1887, s. 429.
18. Madsen, Jesper op.cit., se forordet.
19. Niels Laurids Buchs oldebarn Helene Breinholt (gift med konsulent P. C. Overgaard) var 1940-56 formand for Museumsforeningen for Holstebro og Omegn; hendes arvinger takkes for lån af den gamle lommebog.
20. Anna Overgaard på Hindsels takkes for adgang til at anvende regnskabsbogen samt andet materiale fra gårdens arkiv.
21. Overgaard, Anna »Slægten Overgaard på Hindsels 150 år«, i årsskrift for Egnshistorisk Forening Thyholm og Jegindø 1978.
22. Hans Windfeld Jensen (1819-97) til Udstrup giver i sine erindringer væsentlige bidrag til den vestjyske studehandels historie i 1830erne og 40erne; i dette arbejde vil det være for omfattende at bearbejde dem.
23. Grohshennig, Max »Slægten Breinholt«, 1907.
24. Pedersen, Henry E. »Kræ Foged, en thylandsk Studepranger« s. 118 i Historisk Årbog for Thisted Amt 1935.
25. Tang Op.cit. s. 10.
26. Ibid. s. 11-13.
27. Thomsen, Birgit Nüchel og Brinley, Thomas »Dansk-Engelsk Samhandel. Et historisk Rids 1661-1963«, Universitetsforlaget Aarhus 1966, s. 128.
28. Thomsen, Birgit op.cit., s. 128.
30. Ibid. s. 131. Breinholt'ernes slægt blev senere knyttet til DFDS historie idet en datter fra Damgård, Maren Breinholt i 1893 giftede sig med skibsræder Ditlev Lauritzen og i dette ægteskab blev mor til skibsrederne Ivar og Knud Lauritzen der senere fik kontrol med selskabet (Grohshennig op.cit. s. 42-43).
31. Graae, Poul »Hundrede år på havene« (jubilæumsskrift om DFDS), 1966, s. 63-43.
32. Breinholt op.cit.
33. Grohshennig op.cit., s. 28-31, s. 83.
34. Madsen, Jesper op.cit., s. 97.
35. Bjerre, Markus og Hansen, H. P. »Bonde og Handelsmand. Af Jens Sandholms Optegnelser« 1948.
36. Jvf. note 20.
37. Den her nævnte Ladefoged knytter givetvis en forbindelse til Lundgaard'erne, idet Magda Lundgaard gift med kreaturkommissionær Ivar Lundgaard på mødrene side var af Ladefoged-slægten, hvoraf flere var kreaturkommissionærer, blandt andet i London og Hamburg.
38. Holstebro Landmandsbanks regnskabsbog 1887. (Bankens arkiv).
39. Materialet omkring Anders Jensen, Resenby, udlånt af Struer Museum og Lokalhistorisk Arkiv for Struer Kommune.
40. Thomsen, Birgit op.cit. s. 132, Falbe Hansen og Scharling, V »Danmarks Statistik« bind 3, 1878, s. 531.
41. Thomsen, Birgit op.cit. s. 133.
42. Andreas Villemoes' ridderbiografi, 1930, Ordenkapitlet, Amalienborg, publiceret i Graugaard, Esben »Holstebro Landmandsbank-Vestjysk Bank 1887-1987«, Holstebro 1987.
43. Villemoesgaard i Hjerem Herred. Træk af Gaardens Historie og Slægtens Liv«, Holstebro 1952, s. 78-79.
- Madsen, Jesper op.cit., s. 110.
43. Bjerre, M. og Hansen, H. P., op.cit.
44. Ridderbiografi op.cit.
45. Finn Villemoes på Villemoesgård takkes for adgang til gårdens arkiv.
46. »Villemoesgaard – « op.cit., s. 80-81.
47. Frifelt, Salomon »Andelsbonden og Kvæghandelen. Vestjysk Eksportforening 1909-1959«, jubilæumsskrift udgivet af foreningen, også publiceret i forfatterens bog »Ad Jydsk Veje sønderud«.
48. Begtrup G. op.cit., s. 139.
49. Afsnittet bygger på kapitlet »Peder Lundgaard – skaber af Holstebro Eksportmarked« i Graugaard, Esben: »Holstebro Landmandsbank – Vestjysk Bank 1887-1987«, jubilæumsskrift udgivet af banken; litteratur- og kildehenvisninger heri s. 208.
50. Trap Danmark, 5. udgave bind 9, 1965. »Dyrlægernes Lommebog« 1987.
51. Afsnittet bygger på kapitlerne »Ivar Lundgaard – et begreb i europæisk kreaturhandel« og Knud Lundgaard – en epoke bliver historie« i Graugaard, Esben jvf. note 49.

Glimt fra museernes arbejdsmark

Herning Museum

En kunstner kom forbi

Herning Museum har atter gjort en værdifuld og væsentlig erhvervelse til samlingerne på Herningsholm. Det drejer sig om et maleri af landskabsmaleren Janus la Cour, købt med støtte fra Statens Museumsråds rådighedsmidler, signeret JIC Herning 17. Aug. 1862.

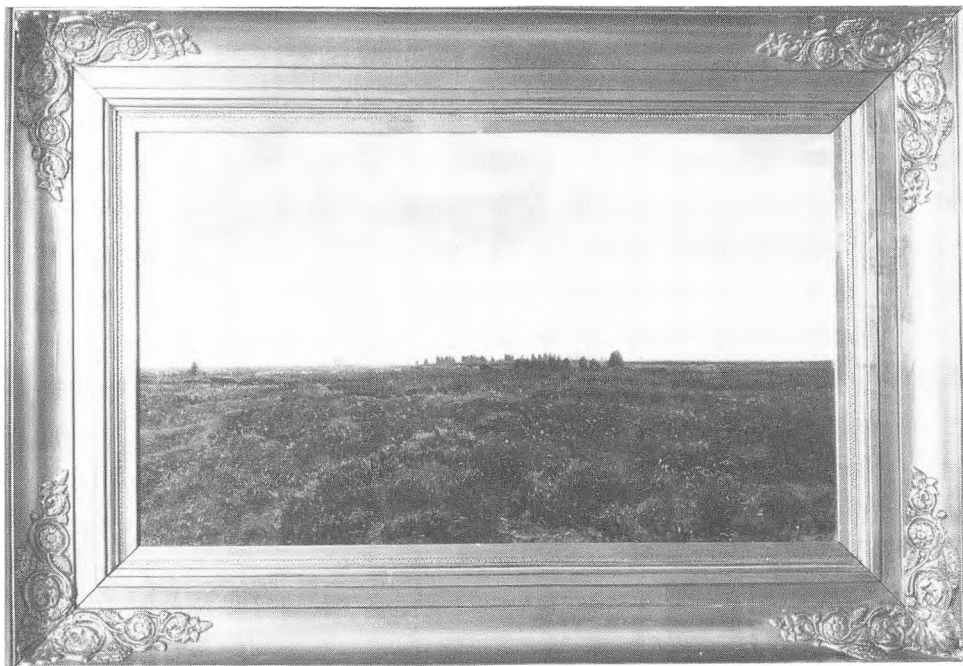
På det tidspunkt havde hele Herning sogn ifølge den første udgave af J. P. Traps beskrivelse af Danmark (1858-60) »748 indbyggere, der, forsåvidt de henhøre til landbefolkningen have jordbrug til hovederhverv og særligt erhverv ved uldbinding. Flere familier udenfor bondestanden, navnlig embedsmænd, nogle handlende og håndværkere have bopæl i Herning, der ved forholdenes udvikling efterhånden er blevet et centralpunkt for herredet«. Det sidste fremgår nu ikke med overvældende tydelighed af Janus la Cours maleri, som viser et hedelandskab malet i solid guldaldertradition, med tørvestakke i mellemgrunden og nogle lave bygninger i horisonten, men omtrent sådan må Herning vel have taget sig ud for den, der drog forbi i en vis afstand. 51 år skulle endnu gå førend byen blev købstad.

Janus Andreas Bartholin la Cour blev født den 5.9.1837 på Timgård ved Ringkø-

bing som søn af proprietær Otto August la Cour og Ane Cathrine Strandbygaard. Han var den næst yngste af 11 børn, hvoraf 7 levede. Han var en initiativrig mand, hvilket medførte, at familien hyppigt skiftede bopæl for omsider i 1857 at slå sig ned på den nyopførte gård Katrinebjerg nord for Århus. I 1856 stiftede Janus la Cour et livsvarigt venskab med landskabsmaleren P. C. Skovgaard. Fra 1861 til 1884 havde han sit hjem hos Skovgårdfamilien i København, hvorefter han slog sig ned i egnen omkring Århus, hvor han døde i 1909.

Hedelandskabet ved Herning malede Janus la Cour, da han var 26 år. I Hirschsprungske Samling i København findes et arbejde af ham i vandfarve og bly signeret Herning Mose. 15. Aug. 1862. JIC, altså to dage før han malede det landskab, der nu hænger på Herningsholm som et blandt få malerier der viser, hvorledes dette lille samfund i udvikling på den jyske hede så ud.

Af en værkfortegnelse udarbejdet i 1928 fremgår det, at Janus la Cour har malet flere partier fra Herning, arbejder som i dag må formodes at være i privateje, således Hede ved Herning. Herning 24. Juli 1861, og i 1862 Ud over heden ved Herning, Jydsk landskab (ved Herning), Heden ved Herning 10. Aug. og Hedemose ved Herning, bygevej, samt altså de allerede nævnte arbejder i offentligt eje.

Maleri af Janus la Cour sign. JJC Herning 17. Aug. 1862.

Det ligger nær at antage, at Janus la Cour har været på vej til at besøge slægtninge ved vestkysten, da han gjorde ophold og malede en serie billeder fra Herningegnen i august 1862, hvoraf et maleri nu heldigvis befinder sig på Herningsholm.

»Jeg har ventet dig med smerte«, en billet fra Steen Steensen Blicher

»Jeg har ventet Dig med Smerte. Kan Du ikke hjælpe mig paa en skikkelig Maade fra Staden

i hast din
SS Blicher

Knapstedsgaard kl. 15. Fredag.

Minimum 40 Rdl«.

På et afrevet, udateret blad uden adressat sender digteren Steen Steensen Blicher denne bøn om hjælp til at blive udfriet af sit logi i et af gæsteværelserne i Knapsteds Gård på Halmtorvet i København, som han på grund af pengenød ikke kunne betale og følgelig ikke kunne forlade.

Denne beskedne billet fra Blichers hånd er for nylig erhvervet til Herning Museums Blichersamling på Herningsholm, hvor den sammen med andre breve og manuskripter er med til at tegne billedet af digterens bevægede liv. Man antager, at den er skrevet engang i løbet af året 1845 og sendt til hans ven og støtte, kritikeren P. L. Møller.

Det var et år fuldt af modgang for den 62 årige digter. Den 23. maj 1845 havde kunst-

Jeg har mandt dig med Sineka.
Så vil ikke følge mig som tidligere
hæder fra Skad. af din M. Blicher
Linaptesgaard 20 5. Fridag.

Minimium M. Blicher

En billet med en bøn om hjælp fra digteren Steen Steensen Blicher.

neren Wilhelm Gertner tegnet det kendte portræt, som Blicher vedkendte sig, idet han signerede det. Det viser ham med et ansigtsudtryk på én gang fattet og resigneret. Himmelbjergfesterne var han blevet udelukket fra, og da han, ivrig efter at deltage, mødte op ved det nordiske studentermøde 23.-28. juni medbringende taler og sange, blev han afvist med den begrundelse, at han var luset og ville prostituere sig. Det fik den sønderjyske bonde, Laurits Skau til at skrive følgende ord: »Når vi undtager Grundtvig, så spørger jeg, om der er nogen, som har gjort sig mere fortjent af den skandinaviske sag end Blicher? - Jeg påstår, at Øhlenschläger prostituerer sig mere ved sin forfængelighed end Blicher ved sin drikfældighed«.

Blicher lader sig da heller ikke slå ned. Den 18. juni taler han på Skamlingsbanken, og efter at have været på sneppejagt i Spentrup er han atter tilbage i København, hvor han løber spidsrod for at finde egnede lokaler til en planlagt foredragsrække over den ældre fædrelandshistorie. Projektet mislyk-

kes, han bliver syg, og det ender med, at han må lade sig indlægge på Almindeligt Hospital i København, hvorfra han først udskrives i begyndelsen af 1846. I 1847 får han

Steen Steensen Blicher som han så ud i 1845, da kunstneren Wilhelm Gertner tegnede ham.

uden ansøgning sin afsked som præst i Spentrup i nåde og med pension, og i 1848 dør han i præstegården inden nådsensåret er omme.

Billetten fra Steen Steensen Blicher til P. L. Møller kan ses på Blichermuseet på Heringsholm, hvor den er udstillet sammen med en ligeledes nyerhvervet førsteudgave af digtsamlingen »Trækfuglene« 1838 med dedikation til Laurits Foss, som Blicher i sin ungdom havde været huslærer for på proprietærgården Holgershaab i Nørre Alslev på Falster.

Ulla Thyrning

Hjerl Hedes Frilandsmuseum

Spredt ud over Vestjylland ligger der i dag plantager, som er grundlagt i begyndelsen af dette århundrede. Hjerl Hede er en af dem. I 1910 købte direktør H. P. Hjerl Hansen hederne omkring Flyndersø, og i de følgende år blev en del af området tilplantet, men siden er store hedearealer omkring søen blevet fredet, således at det smukke sø- og hedelandskab kunne bevares for eftertiden.

Midt i dette naturområde ligger Hjerl Hedes Frilandsmuseum, og sommerens særudstilling »Landskabet omkring Flyndersø« belyste det landskab, der omgiver museet, ud fra forskellige synsvinkler.

Da man for en menneskealder siden gennemførte de første hedefredninger, mente man, at heden var et stykke natur, som blot skulle sikres mod menneskelige ødelæggelser. Men man opdagede snart, at overladt til sig selv, ville heden før eller siden springe i skov. I dag ved vi, at heden i høj grad er et produkt af menneskelig virksomhed, og at vi kun kan opretholde lyngheden ved at ud-

sætte den for noget, som minder om den behandling, hedebønderne benyttede sig af i deres udnyttelse af heden i tiden før de store opdyrkninger.

Når de gamle hedebønder lod deres dyr græsse i hederne, når de afskrællede morlaget til hedetørv, slog lyng til brændsel, foder og tækkemateriale og afbrændte hede stykker enten i forbindelse med opdyrkning eller for at opnå bedre græsning, medvirkede de til at vedligeholde heden som landskabstype. Det traditionelle hedebrug og det udnyttelsesmønster, der var forbundet hermed, var derfor et væsentligt tema i udstillingen. Den moderne hedepleje omfatter blandt andet afbrænding af lyngarealer. Udstillingen viste eksempler på de plejeforanstaltninger, der har fundet sted på Hjerl Hede.

I geologisk henseende er egnen omkring Flyndersø meget interessant, idet man her klart kan illustrere, hvorledes landskabet er formet i forbindelse med afsmeltningen af den is, der dækkede Nordvestjylland i den sidste istid. Udstillingen indledtes derfor med en kort introduktion til egnens geologi og en gennemgang af de landskabslementer, der kan ses på Hjerl Hedes arealer.

Et andet tema var tilplantningen af hederne, plantagerne og de nye former for beplantning, der er foretaget på Hjerl Hede i de seneste år.

Gennem flere år har Botanisk Institut og Geologisk Institut ved Aarhus Universitet gennemført en række naturvidenskabelige undersøgelser på Hjerl Hedes arealer. Stedet er velegnet hertil, dels fordi der stadig er uberørte hedearealer tilbage, dels fordi de indgreb, der er sket på hederne, er nøje beskrevet. Udstillingen informerede om disse

undersøgelser. Vi fortalte om resultaterne af en serie jordbundsundersøgelser på hederne og i egekrattene ved Flyndersø. Man kunne se et snit gennem et stykke karakteristisk hedebund og nogle flotte farvebilleder af podsolprofiler samt få en indføring i diskussionerne om forurening. Et andet afsnit i udstillingen fortalte om et nystartet projekt, der omhandler »lyng som føde for insekter«, og som blandt andet beskæftiger sig med de skadedyr, der kan true lyngheden. I en montre kunne de besøgende studere levende eksemplarer af disse og flere andre typiske hedeinsekter.

På baggrund af udstillingen arrangerede museet endvidere sommeren igennem en række naturvandring ud i landskabet omkring Flyndersø, og de folk, der har arbejdet med de naturvidenskabelige undersøgelser på hederne, fungerede som guider.

Med denne lille særudstilling har Hjerl Hedes Frilandsmuseum samtidig markeret et væsentligt emne, som vi fremover ønsker at inddrage mere bevidst i museets arbejdsområde. Blandt de kulturhistoriske museer i Danmark har Hjerl Hede en enestående beliggenhed, der giver de bedst tænkelige muligheder for, at man kan inddrage selve landskabet i museets dokumentation og formidling.

Hede, skov og mose findes i rigt mål omkring Hjerl Hede. Vi vil kunne vise forskellige landskaber og fortælle om de økologiske muligheder, som de gennem tiderne har frembudt egnens befolkning. Vi kan fortælle om de naturgivne ressourcer, vise hvorledes man kan udnytte dem i økonomisk henseende og belyse, hvorledes disse udnyttelses- og brugsmønstre igen har præget og formet landet til et kulturlandskab. Der-

ved kan man også illustrere den skrøbelige balance, der er mellem samfund, kultur og natur såvel i fortiden som i nutiden.

I 1964 blev frilandsmuseet udvidet med Jydsk Skovmuseum, hvor man ville vise skoven og dens udnyttelse ved at følge træets vej fra frøets spiring i planteskolen til forarbejdning af færdigvokset tømmer, og i 1974 åbnedes Mosebrugsmuseet på Hjerl Hede, hvor man kan opleve, hvorledes mosenes tørvemasse forvandles til æltetørv.

Hjerl Hedes Frilandsmuseum arbejder i øjeblikket med planer om at starte en serie praktiske hedebrugsforsøg, hvor man på den ene side rent videnskabeligt skal afprøve hypoteser om sammenhængen mellem hedebrugets udnyttelse af hederne og dette mønsters indflydelse på de botaniske og geologiske forhold, og på den anden side på et areal, der ligger tæt op ad frilandsmuseet skal demonstrere en række af de gamle arbejdsmetoder, der indgik i hedebondens landbrug. Derved kan man give museets publikum et levende indtryk af forudsætningerne for hedelandskabet, der er en af Danmarks mest ejendommelige landskabstyper.

Holstebro Kunstmuseum

Museet og mærkedagene

Også for et kunstmuseum gælder det, at det er hverdagene, der tæller.

At samlingen er på plads og i orden. At kunstopplevelsen kan ske direkte og uden svinkearinder. At museet står parat til at formidle samlingerne for alle, der ønsker det – varieret og med henblik på de enkelte brugergrupperes behov og ønsker. At udstillinger og aktiviteter flyder i en rimelig bred

strøm, og at der opstår naturlige sammenhænge mellem faste samlinger, udstillinger og aktiviteter.

Der er mange hverdage – mange muligheder for fordybelse og indsigt.

Men indimellem – så er der fest. Og ligesom menneskelivet har sine pejlemærker og mærkedage, har kunstmuseet sine skarpe hjørner, som man lige standser op ved.

På Holstebro Kunstmuseum har vi i 1987 og 88 flere af disse festlige runde dage – tilsammen et 200 års jubilæum – som vi har fundet det værd at riste en rune over.

Den 5. maj 1987 var det tyve år siden, Kunstmuseet blev indviet, efter kun 1½ års forarbejde. En betydelig manifestation, som er blevet fulgt op af et stort nybyggeri og af en kraftig udbygning og videreudvikling af samlingerne. Men stadig med det sigte at skabe et museum, hvor samtidig dansk kunst, moderne udenlandsk grafik og eksotiske, fremmedartede kunstsamlinger kan mødes i et frugtbart sammenspil.

Denne linje kunne vi på jubilæumsdagen markere ved at åbne en udstilling med kunst fra Japan – én af de kulturer fra fremmede verdensdele, der stærkest har været med til at præge udviklingen i Europa frem mod et moderne kunstudtryk.

Den forfinede og udtryksfulde kunst i Japan har været en betydelig inspirationskilde for europæiske kunstnere, og i slutningen af forrige århundrede gik en vældig Japan bølge over Europa. Også op i dette århundrede har japansk kunst og arkitektur præget kunstudøvelsen i Europa. Ikke mindst i de allerseneste år har man kunnet mærke en stigende påvirkning fra japansk kultur.

Samlingen af japansk kunst, museet har kunnet vise, tilhører billedhuggeren Poul

Holm Olsen, der har samlet og skabt Kunstmuseets store afrikanske samling. Holm Olsen er i besiddelse af en udsøgt samling af japansk kunst, der omfatter figurer, forarbejdede genstande, træsnit og papirklip. Samlingen giver et afrundet billede af den japanske kunsts både kraftfulde og forfinede udtryk. Holm Olsens samling blev i anledning af tyve års jubilæet for første gang vist offentligt, og det er aftalt at udstillingen i første omgang vises frem til maj måned 1988.

Den 4. november 1987 blev Henry Heerups 80 års fødselsdag fejret efter alle kunstens regler – med fakkeltog, fødselsdagsudstillinger og folkefest i Rødovre ved København, hvor Heerup har kolonihave. Her er hovedparten af hans meget store produktion blevet til – om vinteren ved at hugge figurer i granit og om sommeren ved at udføre farvestrålende og fabulerende malerier.

På kunstmuseet i Holstebro har vi den største museumssamling af Heerups værker. Samlingen viser en række af hans hovedværker fra 1930'erne, 40'erne og 50'erne. Og det er samtidig en meget alsidig samling, der viser Heerups formåen indenfor en lang række kunstformer: maleri, skulptur, skraldemodeller, grafik og tegning. Kunstmuseets bidrag til fødselsdagsfestlighederne bestod i, at vi arrangerede særop-hængning af samlingen i vores centrale udstillingsrum. I tilknytning hertil supplerede vi med en række omvisninger, der hver for sig satte fokus på en side af Heerups kunstneriske univers.

Ved et særligt fødselsdagsarrangement den 7. november opførtes en koncert med musik af bl.a. de gamle komponister, som

Astrid Noack i hverdag og fest i 1938, hvor figuren af Anna Ancher blev afsløret i haven bag Skagens Museum.

Heerup sætter pris på og med musik af Heerup selv.

En af perlerne i museets samling er 22 farvekridttegninger fra årene omkring 1950, som skildrer dagligliv og fantasiudfoldelse i tegning, sangtekst og melodi. Alt sammen udført af Heerup selv. På en af farvekridttegningerne ser man Heerup stå med sin blokfløjte og spille serenade for sin kone. Ved fødselsdagskoncerten opførte tre lærere ved Holstebro Musikskole ti af disse melodier, som de har arrangeret for fløjte, guitar og el-klaver. Sammen med Holstebro Musikskole arbejder Kunstmuseet på at publicere disse meget fine farve-

kridttegninger med tilhørende plade eller bånd.

Den 30. januar 1988 kunne Kunstmuseet fejre billedhuggeren Astrid Noacks 100 års fødselsdag med en stor udstilling af hendes arbejder. Astrid Noack er én af kunstmuseets stamkunstnere. Vi har til daglig en fin samling af hendes værker i udstillingsrummene, samtidig med at Astrid Noacks Legatfond har deponeret hele samlingen af Astrid Noacks originale gipsfigurer på museet. De er opstillet i et tilgængeligt studiemagasin, der kan bese i museets åbningstid ved henvendelse til personalet. Også ude i byen er der placeret en række betydelige

Anna Ancher figuren står også foran Statens Museum for Kunst og foran Holstebro Kunstmuseum.

skulpturer af Astrid Noack. Derfor har vi fundet det helt naturligt at vise en stor udstilling med Astrid Noack, hvor museets og Legatfondens samling suppleres med lån fra samlinger og private. At Holstebro Kunstmuseum er hovedmuseum for Astrid Noack forstærkes ved, at Astrid Noacks Legatfond lader sit årlige billedhuggerlegat uddele fra museet på kunstnerens fødselsdag. Det har vist sig at være en god idé både for Legatfond og for museet at samarbejde om at markere Astrid Noacks fødselsdage. Ikke mindst når det, det hele drejer sig om, den store skulptursamling, er en fast del af museets permanente indhold.

Holstebro Museum *Museumsbyggeriet*

Tirsdag den 12. august 1986 kunne borgmester Kurt Nygaard tage det første spadestik til det nye kulturhistoriske museum i Holstebro.

I løbet af efteråret og vinteren blev museets underetage bygget færdig og kunne i marts 1987 afleveres til Holstebro kommune. Den 28. april vedtager et enigt byråd at udbyde 2. etape af byggeriet i licitation. Det man sigter imod, er at få underetagen undertag og få lukket inden vinteren 1987-88. Ved åbningen af tilbudene i juni viser det

Byggeriet af det nye kulturhistoriske museum kom godt igang i efteråret 1987, med udgravning og støbning af underetagen.

sig, at pengene passer, og det sidste der mangler, er den endelige kontrakt med håndværkerne, så byggeriet vil kunne starte efter sommerferien.

I løbet af sommeren viser det sig desværre, at stramningen af den økonomiske situation og de stærke begrænsninger, der er pålagt kommunen fra statens side medfører, at man foretager drastiske nedskæringer på kommunens budget.

Disse nedskæringer medfører beklageligvis, at der ikke på budget 1988 afsættes midler til at videreføre museumsbyggeriet før senere.

Med andre ord vil det sige, at 2. del af byggeriet udskydes 1 år. Det var ikke lige den udvikling, bestyrelsen for Holstebro Museum og museets medarbejdere havde drømt om.

Vi kan nu kun håbe på, at byggeriet bliver færdiggjort i årene 1989-90, hvorefter de nye udstillinger skal sættes op og endelig åbnes for publikum i sommeren 1991.

Kom frit frem med oldsagerne!

»Nu skal vi alle til at finde vore gamle oldfund frem fra gemmerne – altså ikke svigermødre og den slags, men rigtige oldfund som lerkarskår, flintøkser og kværnsten.« Sådant stod at læse i Holstebroposten i den forgangne sommer. Anledningen var at Holstebro Museum af Statens Museumsnævn havde fået penge til i et par måneder at registrere private oldsagssamlinger.

Rundt om på gårdene og hos tidligere landmænd, der nu bor i byerne og hos amatørarkæologer opbevares der større eller

mindre mængder af oldsager. Mange af disse genstande er fra steder, der ikke er med i det arkæologiske arkiv. Alene af den grund er det vigtigt, at sagerne bliver registreret. Herved sikres oplysninger om hvor, hvornår og under hvilke forhold, oldsagerne er kommet frem i dagens lys. Navnlig er det vigtigt at få registreret bøndernes samlinger og oplysninger. Gennem ofte flere årtier har de dyrket jorden og lagt mærke til større sten, mørke farvninger i jorden og andre uregelmæssigheder, der kan afsløre anlæg fra oldtiden. Når en gård skifter ejer, går den viden tabt, hvis der ikke forinden er sket en registrering.

Der er tre gode grunde til at registrere private oldsagssamlinger. 1. Kendskabet til oldtidsbebyggelsen bliver bedre. 2. Det undgås, at disse nyregistrerede pladser bliver ødelagt ved moderne anlægsarbejde (f. eks. vejbyggeri og nye boligområder) uden at de forinden undersøges af arkæologerne. 3. Endelig får museet en masse gode kontakter og meddelere, der kan give et tip, hvis noget »spændende« dukker op.

I denne runde, som ikke er afsluttet endnu, har museet registreret 21 samlinger af oldsager. Heraf er 5 samlinger enkeltfund, 9 er gårdsamlinger og 7 er større oldsagssamlinger. Ved samlinger med enkeltfund eller

Samling af oldsager fra en mindre gård vest for Holstebro. Oldsagerne er fundet over en periode på 30 år! Ejendommen er nu revet ned, den ligger i byzonen, og gårdmandsparret er flyttet til byen. Det flotte stykke i samlingen – en stor sleben flintøkse – ses ikke på billedet, da det er taget med til København af et af de voksne børn.

Den stensatte grav ses lige under muldlaget. I baggrunden hæver den overpløjede høj – Kløvenhøj – sig i terrænet.

fra en gård er det typisk de iøjnefaldende oldsager som slebne flintøkser og fladehuggede flintdolke og segl, som er samlet op. En almindelig gårdsamling omfatter som regel ikke over en snes oldsager. Derimod kan de større oldsagssamlinger bestå af hundredevis af flintafslag, flækker, skrabere samt stumper af økser og mejslers. Gennem flere år er fundstederne – stenalderens bopladser – blevet besøgt. Stenaldermenneskenes efterladenskaber er blevet samlet op, bragt med hjem, vasket, nummereret, tegnet og somme tider udstillet i et særligt rum. Alle oplysninger er tit nøje nedskrevet i et katalog. Dog er det sjældent at se, at fundstederne er afmærket på et kort.

Ved museets registrering kortlægges fundstederne, og oldsagerne bliver beskrevet og fotograferet. Folk beholder oldsagerne, men hvis de på et senere tidspunkt bliver skænket til museet, er fotoregistreringen meget nyttig.

Den næsten overståede registrering af private oldsagssamlinger har lukket et af de

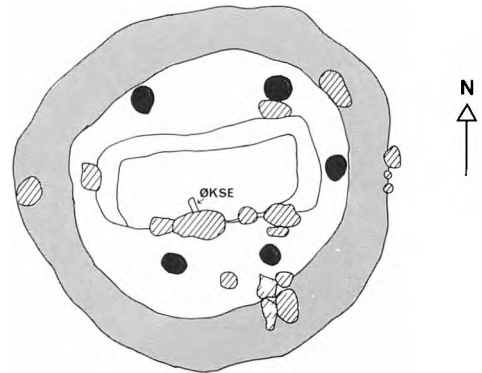
store huller i museets arbejdsopgaver, men nye er kommet til. På vores liste står der 31 adresser. De skal nok blive besøgt, for vi fortsætter til næste år.

Gravplads fra yngre stenalder og bronzealder i Stendis

I efteråret 1986 er endnu engang gravet i Stendis hos Gunner Mikkelsen.

Siden 1978 er der udgravet 12 stensatte grave i området. Alle gravene har ligget lige under muldlaget uden høj over. Af denne grund kaldes de fladmarksgrave. De grave, som kan dateres, stammer alle fra ældre bronzealder (1800-1000 f. kr.). Det er bl.a. bronzearmringe, bronzefingerringe og en dolk, der er fundet i gravene.

De to af gravene har ligget mellem to gravhøje, som nu er overpløjede. De to sidste grave lå på et lille højedrag nordfor.

Enkeltgravens midten ses gravlejet med stridsøkse. I midten ses gravlejet med stridsøkse. Med sort er markeret spor af stolper, der har stået omkring graven. Med gråt er markeret cirkelgrøften. Skråråkraveret er sten.

Hanne Lebechdel.

I den ene overpløjede høj er i 1980 udgravet tre grave. Et fint svajet bæger i den dybest liggende grav viste, at højen var anlagt ca. 2800 f. kr. Ca. 1000 år senere i begyndelsen af bronzealderen anvendtes højen til begravelse igen. Denne gang er lagt en fin bronzespydspids ned i graven. Endnu en grav i højen kunne ikke dateres.

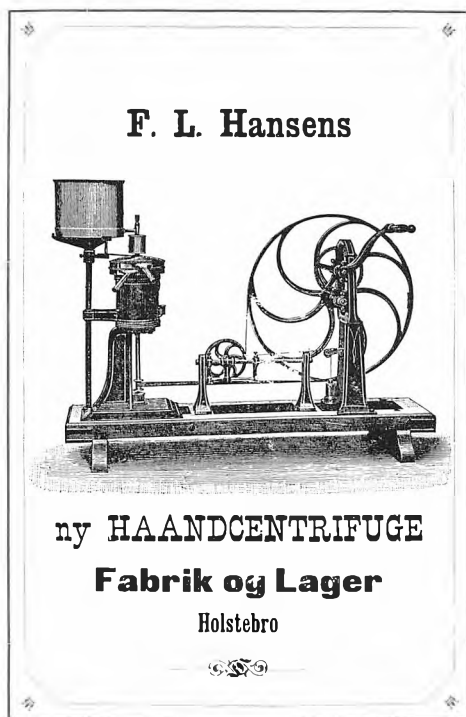
I kanten af den anden høj er også udgravet en grav, som ikke kunne tidsfæstes.

Ved årets udgravning blev området dækket med søgegrøfter med 4-10 m's mellemrum og en samlet længde af 1,25 km. Her ved fremkom endnu tre grave fra stenalderen (nærmere betegnet enkeltgravskulturen 2800-2400 f. kr.): én grav indeholdt en flintøkse, én et retvægget bæger og én en stridsøkse.

De to førstnævnte grave var simple jordgrave. Omkring den sidstnævnte var en cirkelgrøft med en diameter på 2,75 m. Selve gravlejret var stensat. Ved hver af gravlejrets langsider var spor at to skrå stolper, og ved fodenden var et lodret stolpespor. Disse spor må tolkes som rester af en teltformet træbygning med åbning i hovedenden. I ringgrøften var ingen spor af stolper.

Desuden fandtes endnu en stensat grav og to urner fra yngre bronzealder (1000-500 f. kr.) lige under muldlaget.

Gravpladsen i Stendis er interessant, fordi den har været anvendt fra stenalderen til slutningen af bronzealderen ca. 2800-500 f. kr. I mere end 2000 år har området her i Stendis været et helligt sted. Samtidig er fund af grave under flad mark sjældne fra den ældre bronzealder. Sandsynligvis fordi de er et nemt offer for ploven, og fordi de ikke er synlige på markoverfladen.

Landbruget og købstadens industri

For snart fire år siden kunne Holstebro Museum åbne dørene for en nyopstillet og restaureret 18 HK Holstebro-motor; dermed var et skridt taget i retning af afdækning af det væsentlige forhold mellem købstadens tidlige jern- og maskinindustri og landbruget. De følgende år har vi fortsat indsamlingen af data omkring F. L. Hansens maskinfabrik, der trådte i likvidation i 1932, og indenfor det sidste års tid er arbejdet resulteret i, at Holstebro Museum i form af gaver har erhvervet dels endnu en motor og dels en håndcentrifuge. Den 6 HK store Holstebro-motor har gennem årtier virket på en gård på Mors og er med sin størrelse typisk for petroleumsmotorerne på de vestjyske

gårde op til 40- og 50erne. Håndcentrifugen har F. L. Hansen fremstillet før 1895, da han endnu var landsbysmed i Dybe vest for Lemvig. Her er tale om et overgangsfænomen fra en tid hvor andelsmejerierne efterhånden overtog smørkærningen og hjemmeforarbejdningen stoppede på gårdene. Skulle nogle af FRAMs læsere have kendskab til Holstebro-motorer, dels i form af endnu bevarede dels i form af erindringer om brug af disse, hører museet gerne nærmere.

Historieskrivning på bestilling

Museets engagement i den lokale historie består i andet og mere end indsamling og registrering af genstande; vi skal også være med til at fremme lokalbefolkningens historiske sans og bevidsthed. Dette gøres givetvis bedst ved at engagere sig i den helt nære historie, hvorfor museet da også i de senere år har udført skriftlige arbejder på bestilling for virksomheder, foreninger og institutioner. Nævnes kan Bendix Tømmerhandel, R. A. I. (Ringkøbing Amts Indkøbsforening for Foderstoffer), Chaufførernes Fagforening Holstebro og indenfor det seneste år Ryde Kirke og Holstebro Landmandsbank/Vestjysk Bank. Et sådant engagement er naturligvis ikke uden faglige problemer, men indebærer også muligheder for at give museet en markant profil i lokalsamfundet. Dertil giver disse arbejder os muligheder for historiske indblik i sammenhænge der ellers ville forblive uafdækkede. På grund af arbejdet med det nye museum vil denne side af vort arbejde de kommende år ligge i »mølposen«.

Lemvig Museum

Det middelalderlige Lemvig

Hvad kan man finde, hvis man graver et hul, der er tre meter bredt og fem meter langt og halvanden meter dybt, på Torvet i Lemvig? Lemvig Museum fik anledning til at svare på spørgsmålet i vinteren 1986-87, da et hus på hjørnet af Torvet og Svirrebommen blev revet ned. Der var folk, som mente, at vi ville finde spor af den kirkegård, som havde ligget omkring kirken på Torvet; men på kort fra 1600- og 1700-årene kan man tydeligt se, at byggelinjerne i hvert fald så langt tilbage har fulgt de nuværende, og at kirkegården var ganske lille. Vi havde derfor visse forventninger til denne udgravning.

Museet foretog selv et par små prøvegravninger, og der viste sig hurtigt så spændende ting, at vi måtte have sagen i faste rammer. Der blev tilkaldt arkæologisk ekspertise, nemlig arkæologen Palle Eriksen fra Holstebro Museum, og de fornødne midler til en egentlig udgravning blev stillet til rådighed af Lemvig Menighedsråd, der ejede grunden. Arealet blev dækket over med et tag, for udgravningen skulle foregå i november-december.

Hvad fandt vi så? Jo, der var tydelige spor af, at der på dette sted havde boet mennesker helt tilbage til 1200-årene. Øverst lå flere faste lerlag, som må antages at være lergulve fra de huse, som havde ligget på stedet før det sidste, som nu var revet ned, og som nok var bygget i begyndelsen af 1800-årene. Under et af disse lerlag fandt vi en stor sortbrændt lerpotte med et forstøbet søpindsvin i; det var tydeligvis et husoffer, nedsat i lergulvet i et nybygget hus for at

Udgravningsområdet ved Lemvig Torv, hvor man fandt spor af den middelalderlige bebyggelse i bykæmnen. (Foto: Palle Eriksen).

sikre beboerne mod onde magter. Det middelalderlige lag var op til 60-70 cm tykt, og også her fandt vi lergulve, knogler af dyr og skår af lerkar. De ældst daterbare skår stammede fra kander med tommelfingerindtryk ved bunden og kander med snoede hanke.

De kan dateres til 1200-årene. Der var også en stor brønd, sat af kampesten og gravet ned i undergrunden.

Under de middelalderlige lag dukkede der et gråhvidt sandlag op. Udgravningsholdet regnede egentlig med, at nu var man

nået »ned til naturen«, men heldigvis sejrede nysgerrigheden, og der blev gravet ned gennem sandlaget. Det viste sig at være op til 40 cm dybt og helt uden spor af menneskelige aktiviteter. Under dette lag dukkede nu den egentlige undergrund op – med et fint netmønster, der stod mørkt i den lysere sandjord. Her havde en oldtidsbonde pløjet jorden med sin ard, på kryds og tværs.

Vi blev lidt klogere på Lemvigs historie den vinter. Fra skriftlige kilder ved vi, at Lemvig eksisterede i 1200-årenes begyndelse, men det er nærmest også det hele. At lægge en by på dette sted kan næsten kun begrundes, hvis man i 1100-1200-årene kunne sejle vest ud af Limfjorden, hvor Aggertangen i de følgende århundreder lukkede af for søtrafikken. Var det tykke sandlag et vidnesbyrd om et gennembrud på Aggertangen i tidlig middelalder – sandet lå jo mellem oldtidsbondens pløjspor og den middelalderlige bebyggelse? Spørgsmålet kan næppe besvares med fuld sikkerhed, før vi får taget jordprøver andre steder i den inderste bykerne, men vi har fået et spor at gå efter. Et andet spørgsmål, som vi stillede os, lød: hvilke forbindelser havde Lemvig til omverdenen i middelalderen? Fra 1600-årene og frem går de kulturelle og handelsmæssige forbindelser sydpå – langs den jyske vestkyst til Nordtyskland. Går man tilbage til middelalderen, er der meget som tyder på, at denne del af Vestjylland vendte mere mod vest end mod syd. Mange af de træk, som kendetegner sammenhængen mellem dansk og nordtysk kultur i tidlig middelalder, mangler her på egnen. Til gengæld kunne den keramik, som i skår dukkede op i udgravningen på Torvet, ligne engelsk importgods. Måske var det først, da

udsejlingen mod vest igen sandede til, at egnens befolkning vendte interessen mod syd?

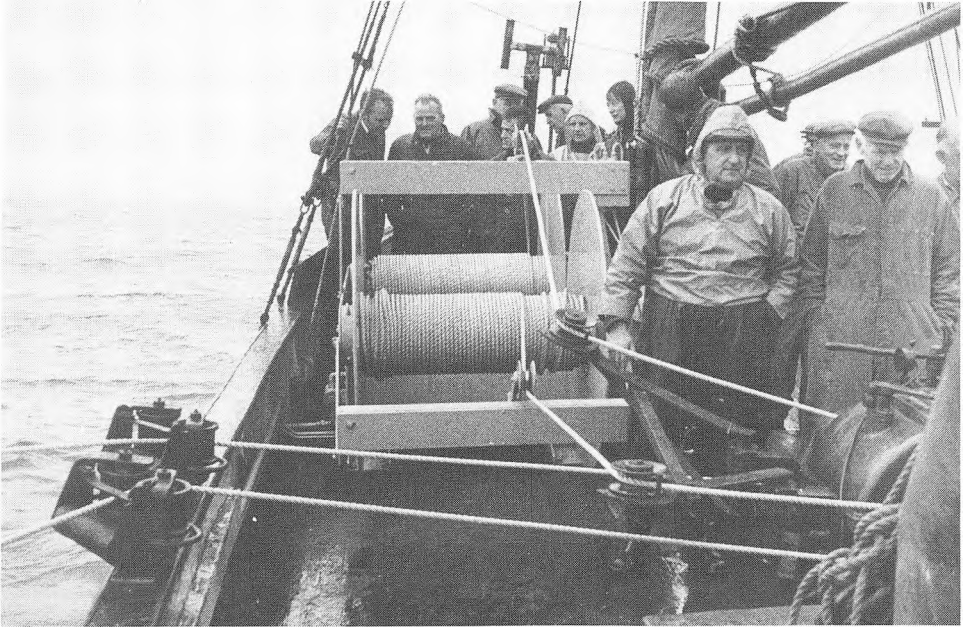
Vi fandt et par brikker til byens historie, et par spændende spor at følge, når lejlighed næste gang byder sig til at sætte en skovl i jorden i Lemvigs bykerne.

En sekstenårig på museum

»Er den gammel nok til at komme på museum?« spørger de besøgende, når de ser én af Lemvig Museums seneste nyerhvervelser. Det er en såkaldt snurrevodstromle. Den er lavet i 1972 af smed Erling Skovgaard i Ramme, på grundlag af en opfindelse gjort af forhenværende fisker Chr. Smed Wrist fra Harboøre. De mange ruller tov, som man bruger til fiskeri med snurrevod, blev dengang kvejlet op af en stopmaskine, og mandskabet måtte under fiskeriet slæbe det våde tunge tovværk væk fra stopmaskinen hen over kutterens dæk. Når voddet blev sat ud, var der desuden altid fare for at få en arm eller et ben i en løkke på tovet og blive trukket med ud.

Med snurrevodstromlen var både det tunge arbejde og faremomentet væk, og fra 1972 stod fiskerne i kø for at få monteret en tromle. I dag er der næppe én snurrevodskutter tilbage på Nordsøen, der fisker på den gammeldags manér, hvad enten den er dansk, engelsk eller skotsk. Hovedparten af de tromler, man ser på kutterne idag, er efterkommere af den, som Wrist og Skovgaard lavede i 1972, og som nu er kommet på museum – med rette, for den betød en videreudvikling af et fiskeredskab med gamle traditioner på egnen. Fra snurrevodstromlen kan man trække linjer tilbage til 1890'ernes sejlkuttere, der fra Harboøre

Den første snurrevodstromle blev vist frem på en prøvesejlads med kutteren »Stella« af Thyborøn i april 1972; tromlen er nu kommet på Lemvig Museum. (Foto: Erh. Gjerløw).

tog på snurrevodsfiskeri i Kattegat, og videre til Limfjordsfiskeren Jens Væver, der omkring 1840 udviklede selve redskabet og den dertil hørende teknik på grundlag af det gamle pulsvod, som Harboøre- og Aggerboerne havde brugt på fjorden i århundreder.

For at følge historien om snurrevodsfiskeriet op til nutiden, tog museumspædagog Hemming Klokke i august 1987 ud på en rejse med netop den kutter, som i 1970'erne havde fisket med den første snurrevodstromle, »Magenta« af Thyborøn. Den har nu en mere moderne udgave af tromlen sammen med den sidste nye elektronik i styrehuset. Da kutteren landede sin fangst i Thyborøn, var rejsens resultat

15.000 pund rødspætter, 9.000 pund torsk og 1.000 pund blandet fisk samt en fyldig rapport med tilhørende fotografier til museet.

Ringkjøbing Museum

Mønterne fra Dyekjærs have

En af de allerførste dage i 1987 kom der brev fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Overinspektør Jørgen Steen Jensen kunne meddele, at de i alt 15 mønter fra byudgravningen i Dyekjærs have (se FRAM 1985) nu var færdigkonserveret og blevet endeligt bestemt. Samtidig beklagedes det, at vi havde måttet vente så længe på resultatet. Desværre er den hurtige og nød-

vendige service, Nationalmuseet plejer at kunne yde, blevet ramt af nedskæringer, og det er vi absolut ikke tjent med, heller ikke på lokalmuseerne.

Men nu har vi altså den med spænding ventede bestemmelse af de mønter, der blev fundet omkring en hustomt fra Ringkøbings grundlæggelsestid. Det forekommer rimeligt at aftrykke hele listen. Forkortelserne i parentes er til glæde for de særligt interesserede. De henviser til Haubergs og Mansfeld-Bullners klassiske møntværker.

1. Christopher I, rigsudmøntning 1250erne, Ribe, (Hbg 5, MB 96), afbildet FRAM 1985 side 76.
2. Erik Menved 1286-1319, Roskilde. (Hbg 4, MB 342), bestemmelsen ikke helt sikker.
3. Erik Menved og hertug Valdemar af Slesvig 1283-1312, Slesvig, (Hbg 3, MB 492).
4. Møntblanket ca. 1250-80, samtidig forfalskning?
5. Christopher II 1320-26, Roskilde (Hbg 1, MB 545-46), bestemmelsen ikke helt sikker.
6. Christopher II 1320-26, Roskilde (Hbg 14 MB 576).
7. Christopher II 1320-26, Saksøbing (Hbg 1 MB 578).
8. Christopher II 1320-26, Saksøbing (Hbg 1 MB 578).
9. Mønt fra 1320erne eller 1330erne (L.E.Bruun 3690)
10. Fragment af formodet borgerkrigsmønt.

De resterende 5 mønter er fra 1600-tallet og nutiden og alle fundet i de øvre jordlag.

Som det ses dækker middelaldermønterne en periode på ca. 75 år, fra ca. 1250 og fremefter. Vi var spændte på, om de ville vise en stor eller lille tidsmæssig spredning. Resultatet er, at de dækker hele Ringkøbings grundlæggelsesperiode. Der er altså ikke tale om, at det er en pung, der er tabt, men snarest enkeltmønter, der er mistet i ny og næ. Det kunne passe godt med forslaget om, at hustomten måske har været en lille handelsbod.

Som nævnt i artiklen i 1985 gik der plovfurer henover hustomten. Bebyggelsen lige på dette sted er altså blevet opgivet. Med mønternes bestemmelse kan det nu sandsynliggøres, at det middelalderlige kulturlag er aflejret inden for samme tidsrum som mønterne. Dette er vigtigt for bedømmelsen og dateringen af skårmaterialiet. Vi havde i forvejen en fornemmelse af, at der ikke i det omfattende fundmateriale er ret mange stykker fra 1400- og 1500-tallet, måske slet intet. Selv om det ikke er noget stort møntmateriale er det påfaldende, at den næste mønt efter 1330erne først er fra 1600-tallet. Bebyggelsesspor fra senmiddelalderen må vi derfor lede efter andetsteds i byen.

Ringkøbing nævnes første gang i en skriftlig kilde ca. 1325. Med mønterne har vi nu fået endeligt bekræftet, at købstaden har eksisteret gennem trekvart århundrede før dette tidspunkt.

Brændevinshat fra Årgab

Den 26. juni 1987 kom Knud Dalgaard-Knudsen glad ind på museet med en kobber-brændevinshat, som han ude på Klitten havde fået foræret til museets samling. Som mange vil vide, var det i gamle dage forbudt at brænde brændevin på landet, og told-

Brændevinshat fra Årgab.

væsenet kunne ind imellem gøre gode fangster. Brændevinstøjet, d.v.s. destillationsudstyret, kunne være lavet af jydepotteler eller mere kostbart af kobber, og det var i almindelighed noget man omgikkes med stor nænsomhed. Flere sæt brændevinstøj, især brændevinshatte, er havnet i de lidt ældre museers samlinger, så de er i og for sig ikke egentlige sjældenheder, men dog meget usædvanlige af få indleveret til et museum i dag.

Når museets formand var særlig glad for denne brændevinshat skyldtes det for det første, at den er i bedre bevaringsstand end dem, vi har i forvejen på Ringkøbing Museum. Den bærer oven i købet mesterstempel. Men nok så afgørende for Dalgaard-Knudsens begejstring var det, at der fulgte en lille god historie med.

Brændevinshatten havde han fået af en af de gamle klitboere, N. C. Jensen, Bjerre-

gård. Den havde oprindeligt tilhørt dennes bedstefader af samme navn, der boede i en ejendom lige nord for mejeriet Søholm i Årgab. Bedstefaderen havde som marinesoldat i 1864 efter nederlaget ved Dybbøl været med til at sejle de flygtende danske tropper over farvandene ved Als. Hjemme på Klitten havde han suppleret de fattige indtægter med ulovlig brændevinsfremstilling. På et tidspunkt var han imidlertid blevet så nervøs for, at tolderne skulle komme, at han var gået ud og havde gravet brændevinstøjet ned i klitterne. Nu er der mange historier i omløb om brændevinstøj, der er blevet gravet ned og skjult for toldvæsenet, og mange har i nutiden været ude og lede med metaldetektorer efter nedgravet brændevinstøj. Men man hører aldrig om nogen, der har haft heldet med sig, og brændevinshatten fra Årgab var da heller ikke dukket op ved et mer eller mindre tilfældigt held –

tværtimod. Efter den gamle N. C. Jensens død havde en slægtning, Chr. Andersen Christensen overtaget ejendommen, og han havde på et tidspunkt kunnet gå lige ud i klitterne og grave brændvinstøjet op igen. Klitlandskabet er jo meget omskifteligt og ikke så nemt at orientere sig i for almindelige mennesker, så det var ikke mindst denne detaille om opgravningen, Knud Dalgaard-Knudsen var betaget af. I al beskedenhed er den jo et vidneudsagn om de gamle klitboeres helt usædvanligt skarpe natur- og sted-sans og derfor nok værd at få noteret ned for eftertiden.

Knud Dalgaard-Knudsen var en af de fire, der omkom ved kæntringsulykken på Nisum Fjord lørdag 26. september 1987. De andre var fhv. dommer Sv. Aa. Christensen, Ringkøbing, gdr. Kr. Esager, Staby, og fisker Hans Mortensen, Ulfborg. De var på fjorden i offentligt hverv, nemlig auktionen over statens rørskår i vildtreservatet Felsted Kog. Dalgaard-Knudsen deltog i sin egenskab af auktionsleder. Den årlige rørauktion var en begivenhed, alle fire så frem til og var enige med dommerembedet i Ringkøbing om at holde i live som et ægte og traditionsrigt udtryk for vestjysk kultur og menneskeligt livssyn. Derfor skal de også have denne minderune fra amtets museer.

Gennem 25 år havde Knud Dalgaard-Knudsen siddet i bestyrelsen for Ringkøbing Museum og heraf i 19 år været dets formand. Men allerede fra drengene havde han haft sin gang på museet, og i sine unge år varetog han en stor del af museets daglige virksomhed ikke mindst inden for arkæologien. Trods sine kun 55 år regnedes han blandt veteranerne i den danske museums-

verden. Mindre end et år før sin egen tragiske død var han den første, der ringede til museet og fortalte, at dets mangeårige kasserer, skoletandlæge Bent K. Andresen var død under en operation d. 30-10-1986. Bent K. Andresen var en meget vidende lokalhistoriker og leder af Ringkøbing Lokalhistoriske Arkiv. Ligesom Knud Dalgaard-Knudsen havde han vidtspændende personlige kontakter i det omgivende samfund. De to mænds død er et smerteligt tab for Ringkøbing Museum og fordunkler alle andre begivenheder på institutionen i 1986 og 1987. En museumshistorisk æra har fået en brat afslutning.

Skjern-Egvad Museum

Årets vigtigste begivenhed var åbningen af Fahl Kro, den nye museumsbygning i den sydvestlige del af museets arbejdsområde. Fahl Kro har en meget speciel historie, på en gang kro og samtidig i det ydre en typisk vestjysk, firlænget gård. Anlæggelsen på dette sted i 1859 skyldtes den trafik af vogne med høstfolk, der kom, når høslätten på de nydannede græsområder, Tipperne og Værnet, skulle foregå. Der opstod en hel markedsstemning, når folk tog til og fra højbjergning, faktisk fra store dele af Vestjylland. Senere da landbruget blev mekaniseret, fortsatte kroen sin eksistens som overnatningssted for jægere, indtil den mistede sin betydning indenfor de sidste årtier.

Den officielle åbning af Fahl Kro-museet blev af miljøminister Chr. Christensen foretaget på en af sommerens få solskinsdage. Ministeren stammer selv fra Borkområdet, og oplevede derfor som barn selv

den hektiske høbjergningstid, som Fahl Kro levede højt på.

Nu er der i to af krobygningens længer indrettet fast udstilling, der fortæller om høbjergningen, samt jagt og fiskeri gennem tiderne. Træk af områdets historie fra jernalder og frem til i dag er ligeledes udstillet.

Desuden er der akvarier med fisk fra fjorden. Se billede side 123.

Efterhånden skal udendørsarealerne indtages i formidlingen: kroens gamle have skal genoprettes, jordtilliggendet på 9 tdr. land skal bruges til græsningsarealer for gamle husdyrracer, og en lod ned til fjorden skal bruges som fortøjningsplads for gamle bådtyper.

Selv om Fahl Kro kun har været åben sommer og efterår 1987, har der været stor opmærksomhed omkring projektet, både lokalt og på landsplan. Dette har afspejlet sig i et ganske pænt besøgstal.

Den nyoprettede naturvejlederordning har været med til at gøre Fahl Kro til en meget benyttet museumsfacilitet. Herfra er der i sommerens løb udgået mange ture, især til Tipperne og Værnet. Men også i resten af museets arbejdsområde har naturvejlederne haft stor tilslutning til de forskellige arrangementer.

1987 blev året, hvor naturgasledningen kom til Skjern, hvilket betød en omfattende arkæologisk aktivitet. Mange gravhøje og

Værktøjsfundet fra Dejbjerg: smede- og tømrerværktøj af jern samt en omtrent 0.5 m lang hvæstesen. Værktøjet stammer fra vikingetiden eller tidlig middelalder. I øjeblikket er sagerne til konservering på Konserveringscentret i Ølgod. (Foto: Rita Fredsgaard Nielsen).

hustomter blev udgravet. Et andet vigtigt udgravningsarbejde foregik på St. Skindbjerg i Dejbjerg, hvor der ikke så langt fra Dejbjerg-vognenes fundsted dukkede grave op, faktisk fra vognens tid, d.v.s. omkring år 0. Der er indtil nu fundet en gravplads med en halv snes brandgrave, og lidt øst for er landsbyens hustomter dukket op. Her er der altså mulighed for at komme tæt på de mennesker, der sikkert har set Dejbjerg-vognene i funktion.

Men årets betydeligste fund er endnu ikke omtalt. Det kommer også fra Dejbjerg, og det drejer sig om en samling jernværktøj og en usædvanlig stor hvæssesten, fundet tilbage i 1969 ved kloakarbejde i Dejbjerg by. Siden har finderens opbevaret det i sin garage, til alt held uden at genstandene har taget væsentlig skade. Ejeren af værktøjet har dels været smed og dels tømrer. Der er således blandt sagerne en hammer, en smedetang og antagelig en pladesaks. Af smedeudstyr er der endvidere et redskab til at fremstille jernsøm på, et såkaldt naglejern. Tømrerværktøjet omfatter en retøkse, en tvær-eller skarøkse og et bor.

Værktøjssamlingen er fra vikingetiden eller begyndelsen af middelalderen. I forvejen kendes kun et par andre af samme slags i Danmark. Det nye fund fra Dejbjerg giver derfor et kærkomment indtryk af datidens håndværk.

Struer Museum

1987 har været et skelsættende år for Struer Museum. Efter at museets mangeårige kustos, Jens Brask Andersen 1. august 1986 fratrådte sin stilling og samtidig fraflyttede sin lejlighed i hovedbygningens sydlige

ende, er denne inddraget til museumsformål og indrettet til personalerum og undervisningslokale.

Derved er et stort savn blevet afhjulpet, samtidig med at det hidtidige personalerum er blevet til registreringsrum og værksted. Med denne udvidelse er Struer Museums ekspansion i de eksisterende bygninger tilendebragt, men der forestår endnu en renovering af en stor del af loftetagen.

I 1987 har Struer Museum måttet tage afsked med sin museumsinspektør, idet Benny Boysen efter 11 år har valgt at søge andre græsgange.

Pr. 1. december tiltræder den nye museumsinspektør, Thomas Bloch Ravn, der som den første i Danmark har gennemført uddannelsen som magister i dansk kultur- og lokalhistorie. Denne nye uddannelse er en overbygning på faget historie ved Aarhus Universitet. Den er tværfaglig inden for kulturhistoriske fag, således at den indeholder discipliner fra bl.a. etnologi og litteraturhistorie. Uddannelsen er målrettet til arbejdet i de lokale arkiver og museer.

Siden begyndelsen af 1987 har Thomas Bloch Ravn haft et forskningsstipendium ved Københavns Universitet. Dette fratræder han nu for at overtage stillingen som museumsinspektør i Struer.

Tidligere har han bl.a. for Statens Humanistiske Forskningsråd arbejdet med Christiansfeldts historie og herunder haft forskningsadgang til Brødremenighedens private arkiv. Dette falder godt i tråd med den store betydning Brødremenigheden har haft i egnen omkring Struer især i Fousing sogn.

Endvidere har den nye museumsinspektør været ansat på Landsarkivet i Viborg. Det indgående kendskab, han derved har

Struer Museum har siden 1930 haft til huse i det gamle Tomgård.

fået til personalet og forskningsmulighederne på Landsarkivet kan helt sikkert blive en stor fordel for såvel Lokalhistorisk arkiv som for museet.

Det er en helt klar hensigt, at det gode

samarbejde mellem arkiv og museum, som vi har i Struer skal styrkes og udbygges til gavn for historieforskningen og historieformidlingen i lokalsamfundet.

Støt dit lokale museum – bliv medlem af din egns museumsforening

I Ringkøbing amt er der 9 statsanerkendte museer, 2 kunstmuseer og 7 kulturhistoriske lokal-museer. De kulturhistoriske museer har delt amtet imellem sig, så hvert museum har sit eget virkeområde.

De 9 museer har et meget tæt samarbejde i Museumsrådet for Ringkøbing amt. Et af resultaterne af dette samarbejde er årbogen FRAM, som betyder »Fra Ringkøbing Amts Museer«.

Vi skal hermed opfordre læsere til at støtte den omfattende kulturelle virksomhed, som amtets museer udfører, ved at blive medlem af én eller gerne flere af museumsforeningerne. Nedenfor finder du oplysninger om de enkelte museumforeninger og deres adresser:

Herning Museumssamfund

Herning Museumssamfund er Ringkøbing amts ældste museumsforening. Den blev stiftet i 1892. Museumssamfundets ca. 400 medlemmer vælger 5 medlemmer til Herning Museums bestyrelse, og medlemmerne har således indflydelse på museets virke.

Medlemmerne modtager gratis Herning Museums årsberetning, årbogen FRAM (fra Ringkøbing amts museer) samt 3-4 meddelelsesblade med orientering om møder, arrangementer og begivenheder af enhver art på Herning Museum, Blichermuseet på Herningsholm og Klosterlund museet. Der er gratis adgang for alle på Herning Museum.

Det årlige medlemsbidrag er 50 kr. Medlemskab opnås ved henvendelse til Herning Museum, Museumsgade 1, 7400 Herning. Tlf. 07 12 32 66.

Hjerl Hedes Frilandsmuseums Venner

Foreningen Hjerl Hedes Frilandsmuseums Venner er under dannelse som en støtteforening for Hjerl Hedes Frilandsmuseum.

Medlemmer af venneforeningen har fri entre til Hjerl Hedes Frilandsmuseum, og derudover vil medlemmerne få tildelt et eksemplar af FRAM samt af de publikationer, som museet måtte udgive.

Man påtænker endvidere at lave særlige arrangementer for foreningens medlemmer.

Kontingentet for medlemskab er endnu ikke fastsat.

Yderligere oplysninger kan fås hos Hjerl Hedes Frilandsmuseums Venner, Hjerl Hedes Frilandsmuseum, Hjerl Hedevej 14, 7830 Vinderup. Tlf. 07 44 80 60.

Holstebro Kunstmuseums partoutkortordning

Et partoutkort til Holstebro Kunstmuseum koster årligt 50 kr. for enkeltpersoner, 75 kr. for par.

Kortet giver gratis adgang til museets samlinger, udstillinger og egne arrangementer.

Entréen er normalt 10 kr. for voksne.

Desuden tilsendes automatisk indbydelse til udstillingsåbninger samt sæsonprogrammer, der fortæller om museets kommende aktiviteter.

Hvert år sammensættes et varieret program med udstillinger, arrangementer, omvisninger, film i tilknytning til museets faste samlinger af dansk nutidskunst, grafik af Picasso og Matisse samt fremmedartede, eksotiske samlinger.

Museumsforeningen for Holstebro og Omegn

Museumsforeningen blev stiftet i 1930 og har i dag 700 medlemmer. Foreningens formål er at drive og støtte den selvejende institution Holstebro Museum.

Som medlem af museumsforeningen modtager man Holstebro Museums Årskrift samt FRAM.

Der er gratis adgang til museet for hele familien, også til særudstillinger. Ligeledes er der gratis adgang til foredrag om kulturhistoriske emner.

Der arrangeres udflugter til historiske mindesmærker og udstillinger i ind- og udland.

Medlemmerne holdes løbende orienteret om aktiviteterne på Holstebro Museum, Lokalhistorisk Arkiv og Den våbenhistoriske Afdeling.

Henvendelse om medlemskab, der koster 90 kr. om året, til

Holstebro Museum, Museumsvej 3,
7500 Holstebro. Tlf. 07 42 29 23.

Museumsforeningen for Lemvig og Omegn

Museumsforeningen for Lemvig og Omegn er en støtteforening for Lemvig Museum; den dækker Lemvig og Thyborøn-Harboøre kommune. Alle kan blive medlem af foreningen mod betaling af et årligt kontingent, der for øjeblikket udgør kr. 50 for enkeltpersoner og kr. 75 for par. Foreningens medlemmer har gratis adgang til museet og indbydes desuden til de foredrag og orienteringsmøder, som Museumsforeningen afholder. På den årlige generalforsamling vælges foreningens bestyrelse, der består af 12 medlemmer fra Museumsforeningen, 2 udpeget af Lemvig byråd og 1 udpeget af kommunalbestyrelsen i Thyborøn-Harboøre kommune. Bestyrelsens formand er fhv. landbrugskonsulent Knud Andersen, kasserer er revisor Søren Larsen, begge Lemvig. Museets leder er museumsinspektør Ellen Damgaard, der også fungerer som sekretær i Museumsforeningen.

Indmeldelse i Museumsforeningen kan ske ved henvendelse til museet (telefon 07 82 00 25) eller til et af bestyrelsens medlemmer.

Museumsforeningen for Ringkøbing og Omegn

Støtteforening for Ringkøbing Museum, der har virkeområde i Ringkøbing, Holmsland og Ulfborg-Vemb kommuner samt Brejning og Nr. Omme sogne.

Der afholdes årligt en efterårsudflugt og 3-4 foredrag eller andre arrangementer for foreningens medlemmer. Foruden at modtage FRAM har medlemmerne gratis adgang til Ringkøbing Museum og Strandgården på Husby klit.

Oprettet 1908. Medlemstal 1987 ca. 300. Årskontingent kr. 60,- (incl. familie). Foreningen og museet har fælles bestyrelse, der vælges på generalforsamlingen. Formand: gdr. Andreas K. Stampe, Hovervej 85, 6971 Spjald, tlf. 07 34 80 22.

Kontor og ekspedition: Ringkøbing Museum, Kongevejen 1, 6950 Ringkøbing, tlf. 07 32 16 15, (leder: museumsinspektør J. Aarup Jensen).

Struer Museums Venner

Struer Museums Venner er støtteforening for Struer Museum og dækker Struer kommune. Foreningens formål er at bevare historiske minder i museets virkeområde samt ved foredrag, udflugter og på anden måde at samle sine medlemmer i deres interesse for Struer Museum og egnens historie.

Medlemsskab koster i øjeblikket kr. 50,- årligt. Det giver adgang til at deltage i foreningens arrangementer, og som årsskrift modtager medlemmerne gratis museumsårbogen FRAM.

Skjern-Egvad Museumsforening

Foreningen har ca. 400 medlemmer. Formålet med foreningen er at støtte Skjern-Egvad Museum. Denne støttevirkosomhed foregår gennem en række aktiviteter. Således er en stor del af foreningens medlemmer museumsfrivillige på Bundsbæk Mølle og Fahl Kro. Som frivillig hjælper man med som kustode eller servering i kaffestuerne. Derudover er foreningens medlemmer engageret i bogudgivelser, udgivelse af spillemandsmusik, friluftsspil, foredrag og andre kulturelle arrangementer.

Det koster kr. 60 at være medlem af foreningen. Udover at støtte foreningens formål har man som medlem gratis adgang til museet ligesom man får årsskriftet FRAM gratis hvert år.

INDHOLD

Søren Toftgaard Poulsen:
Stavnsbåndsløsningen og landbo-
reformerne i Ringkøbing amt

Hans Rostholm:
De første bønder

Jens Aarup Jensen:
I jernalderbondens spor

Torben Egeberg Hansen:
De højryggede agre

Ellen Damgaard:
Lykkelige bønder – hvis de kender deres fordele

Kim Clausen:
Frihed for stavnsbåndet eller frihed til studehandel?

Gudrun Gormsen:
Bindingsværk og grundmur
Ashuse og udskudshuse

Esben Graugaard:
Studehandel i Ringkøbing amt efter 1788

Glimt fra museernes arbejdsmark

